

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ LII.

КНИЖКА X.

ЗА ЖОВТЕНЬ.

ЗМІСТ :

В. ВИННИЧЕНКО: Брехня, песа на 3 дії	3
В. ВАН КРЕВЕЦЬКИЙ: Справа поділу Галичини в рр. 1846—50. (З історії боротьби галицьких Українців за національно-територіяльну автономію) (докінчення слідує) .	58
О. БУДЯК: Записки учителя (далі буде).....	72
В. ГАРНОГРАДСЬКИЙ: Поезії	83
А. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми: В російському диліжансі	84
І. ТЕНЯНКО: Поезії.....	90
М. МИКОЛА ЦЕГЛИНСЬКИЙ: Франк Велекінд (докінчення)	91
І. БУДАЙ: Примхи	110
А. ГЕХТЕР: Лікарська допомога українським робітникам	114
А. ЄВШАН: Новини нашої літератури.....	135
А. ШАБЛЕНКО: Шахтарі.....	141
А. Б. ІБАНЬЕС: Хатина, повість, з іспанського переклав В. Самійленко (докінчення слідує)	142
Є. МАРТОС: Калина (переспів)	172
ТОМАС МУР: З „Ірландських пісень“, переклав С. Гурко..	172
І. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ: З австрійської України	173
В. ЧОПІВСЬКИЙ: З сьогорішних вистав.....	183
Бібліографія	195
Книжки надіслані до редакції..	208
Зміст II-ої кн. ЛНВістника.	
Оголошення.	

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ-КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

НОВІСТЬ!

Стефан Рудницький,

професор львівського університету.

КОРОТКА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

152 сторони вісімки, з 66 малюнками і кольоровою картою (видавництво „Лан“ ч. 5—7).

На складі в книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.

Ціна 2 корони.

Останні видання

Українсько-руської Видавничої Спілки (1908—1910):

Іван Франко: Украдене щасте, пєса на 5 дій	—	56	„
„ Лис Микита, опрavl.	1	30	„
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	—	80	„
„ Фльорентійські ночі, брош. 1 К опр.	1	40	„
„ Нарис українсько-руської літератури брош. 3 К 60 с., опр.	4	—	„
„ Молода Україна, брош. 1 К 60 с., опр.	2	—	„
„ Учитель, комедія в 3 діях (в тих днях вийде)	1	—	„
Рудольф Брінґ: Боротьба за право	1	—	„
А. Олар: Від монархії до республіки (сторінка з історії французької революції)	—	40	„
Спиридон Черкасеико: Хвилинки, збірка поезій	—	56	„
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збірки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрікся, Гайдамаки)	2	—	„
М. Лозинський: Польська народова демократія	1	40	„
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання, брош. 2 К 20 с., опр.	2	60	„
„ Чародійна скрипка, брош. 1 К 20 с., опр.	1	60	„
Й. Бойер: Сила віри, роман.	1	40	„
О. Кобилляська: „В неділю рано зіле копала“, повість	2	24	„
Кнут Гамсун: Пан, повість, пер. Л. Пахаревський	—	70	„
Л. Журбенко: Філістер, повість з життя української інтелігенції в Галичині, брош. 3 К 30 с., опр.	3	90	„
Р. Кіплінґ: Оповідання	1	70	„
К. Біхер: Повстанне народнього господарства (в тих днях вийде!).	—	—	„

Проф. Мих. Грушевський:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧИНИ

частина перша — до р. 1625

(VII том Історії України-Руси, що становить зовсім окрему цілість).

Зміст: Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв. Початки козачини. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI в. Перші козацькі війни. Східна Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значіння козацтва. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії. Від Хотина до Курукова.

Замовляти в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ціна 8 кор.

Тамже можна мати нові **оправи** для Історії України-Руси проф. Грушевського: в **елегантнім пішкірну** (Halbfrauz), з **оригінальними витисками** — гербами, орнаментами і написями, компонованими з українських рукописей XVII в. — по **рисункам арт. Ф. Красицького**; ціна 12 К. за опрavnий том. Тамже:

Мих. Грушевський: Про старі часи на Україні, популярна історія до наших часів, з ілюстраціями, ц.	—	К 60	с.
— Очеркь історії українського народа, 2 вид., ц.	5	60	„
— З бїжучої хвилі, статї на теми дня, ц.	1	20	„
— Про українську мову і українську справу, ц.	—	30	„
— Освобожденіє Россїи и українській вopocь, ц.	2	80	„
— Украинство въ Россїи, его запросы и нужды, ц.	—	70	„
— Украинській вopocь, ц.	—	32	„
— Про батька козацького Богдана Хмельницького (популярна книжка з малюнками), ц.	—	70	„
й інші видання.			

Original from

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XIII

ТОМ LIІ

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЖОВТЕНЬ—ГРУДЕНЬ—1910

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

891.7905
LIN
v. 13
no. 10-12

3

В. ВИННИЧЕНКО.

Брехня.

Песа на 3 дії.

Дієві особи.

Андрій Карпович — інженер.
Наталя Павловна — його жінка.
Карпо Федорович — його батько.
Дося } його сестри.
Саня }
Антін Михайлович (Тось).
Іван Стратонович — помішник Андр. Карп.
Пульхера — прислуга.

ДІЯ І.

Велика кімната просто обставлена. Зліва ближче до кону канапа. За нею в глибині двері в кухню. Між дверима й канапою піаніно. В задній стіні вікна на вулицю; між ними двері на балкон. В правій стіні позаду двері в сіни і в другі кімнати; ближче до кону двері в кімнату Наталі Павловни. Між дверима буфет. Посередній круглий стіл, наготовлений для обіду. Наталя Павловна, пораючись біля столу, часом виходить на балкон і дивиться на вулицю. Входить з сіней з пляшкою Пульхера.

Пульхера. Ну, пані, знаєте, що я вам скажу?

Наталя Павловна. Ні, Пульхеро, не знаю.

Пульхера. Ну, то зараз визнаєте. Щоб я спухла, як гора, коли я ще хоч раз піду до нашого лавушника! Хай до його чорти ходять, от що я вам скажу, пані.

Наталя Павловна (*сміючись*). Чудесно сказано. То ж через що саме?

Пульхера. Через те саме, що він мене зараз так вистраив перед людьми, що краще б він мені помиї на голову вилив. „Ти, каже, ще довго ходитимеш до мене по книжці брать? Ти, каже, заплатила мені за той місяць? Ти, каже, у старців служиш та й сама у старчихи записалась. Ти, каже, стара жінка“. Та як почав, як почав... „Поки, каже, не заплатите, нічого більше давати не буду“. От вам і масте! Хай гепер до його хто хоче ходить, а я не хочу.

Наталя Павловна (*весело*). Нічого, Пульхеро, ось получу гроші за урок та й оддам. А уксусу й не дав?

Пульхера. Не дав, щоб йому дихать не дало. „Нічого, каже, не дам!“

Нат. Павл. Сердитий. Ну, нічого, сьогодні без уксусу побудемо.

Можна піти за гроші взяти та пізно. Зараз прийдуть з вокзалу. Ідїть, Пульхера, щоб борщ не перекипів. А то Андрій Карпович нам задасть. Треба гостей прийняти, як слід. (*Іде на балкон*).

Пульхера. А дворник знов нагадував про квартиру. Як не заплатите, то з поліцією, каже, викидять будемо.

Нат. Павл. (*Смієть ся*). Та невже? От біда з ними!

Пульхера (*мовчки дивить ся на неї. Нїби сердито*). От знов сміють ся! А чого спитатись? (*Наталя Павловна ще більш смієть ся*).

Пульхера. Ну, от! Там де треба плакати, вони сміють ся. Де сміятись, плачуть.

Нат. Павл. А ви хїба бачили хоч раз, як я плакала?

Пульхера (*подумавши, здивовано*). Ба нї, таки не бачила. А сї-богу, що не бачила! Другий рік служу, а таки нї разу не бачила... Не розберу я вас, панї! Ну, та дай Боже, щоб і до віку не плакали. Так укусу не треба? (*Дзвінок*).

Нат. Павл. (*схоплено*). О! Невже я їх пропустила?! (*біжить у сїни. Чути її й чоловічий голоси. Входять Наталя Павловна й Тось. Він молодий, гарний. Рухи розкодасті, нетерплячі. Часто стрїпує губами, довгим волосєм. Сїдав на канату й понуро дивить ся в землю, очевидно збираючись щось сказати*).

Нат. Павл. А я думала наші з вокзалу.

Тось (*хмуро*). Доброго здоровя, Пульхера.

Пульхера (*їдучи в кухню*). Доброго й вам, паничу.

Тось. Ще не приїхали? Я на хвилинку.

Нат. Павл. (*сїдаючи біля його, нїжно-весело, трошки насмішкуюва-то*). Ну, розумієть ся, на хвилинку! Мій котик завжди тільки на хвилинку, на коротюхесеньку хвилипочку! (*Жагуче хапаючи його за голову й цїлюючи*). Мій хлопчику єдиний!

Тось (*визволяючись*). Не треба, Тасю. Я не цього прийшов.

Нат. Павл. Я знаю... Вже по мордочці бачу, що прийшов знов з якимсь „твердим, рішучим“ наміром. Правда, котика?

Тось. Я прошу залишити цей тон. Я хочу балакати серйозно.

Нат. Павл. (*беручи немов під козирок*). Слушаюсь!

Тось (*сердито встаючи*). Ну, так я тобі скажу, що це наше останнє побаченнє. Коли ти хочеш, щоб воно було... щоб воно носило цей... характер, то... прошу.

Нат. Павл. (*теж встаючи, підходить до його лащить ся*). Мій хлопчик сердитий на мене, що я вчора не вийшла? Любий, я так страшенно була вчора занята. Цї уроки, потім треба було приготувати до приїзду тата. Потім Андрїєви од хвилювання було трошки поганенько.

Тось (*різко визволяючись*). Ну-да, я так і знав. „Андрїєви поганень-

ко... Ах, лиши мене! Ну, от я й прийшов сказати, що я більше цього не можу! Не можу! рішуче не можу. Або Андрій або я. От і все. Ти можеш скільки хочеш посміхатись, моє діло заявить тобі, а ти собі хоч танцюй. Я знаю, тобі наплювати на те, що ми розійдемося... Тобі все сміх і дурниці. А я не можу!

Нат. Павл. Котяку, не кричи так голосно, Дося дома, може почути.

Тось. І сказати Андрієви, правда? А з Андрієм станеться припадок і.. Ну, розуміється, Андрій — будуча знаменитість, Андрій великий український хімік-механік чи чорт його там знає, а я що? Нещасний студент, невідомий нікому поет.

Нат. Павл. Ти мій котик, ти моя радість.

Тось. Ну, так от твоя радість тобі заявляє, що у неї нема більше сил терпіти це становище. Чуєш? Нема! Вічна брехня, вічна крадіжка хвилинок. Пошло, гидко! Я Андрія поважаю, але я його ненавижу за те, що брешу йому. І ще це ідіотське становище кузена! Що може бути пошліще кузена? Що? Я не знаю! Всяка дамочка, котра дурить свого йолона чоловіка зараз знаходить собі „кузена“: Ми навіть не спробували на оригінальність і не видумали нічого краще, як „кузена“.

Нат. Павл. Дитинко, пошла брехня завжди найправдоподібніша.

Тось. Я не хочу ніякої брехні!

Нат. Павл. Тш! Не кричи ж так.

Тось. Не хочу! З якої речі я повинен брехати? З якої? З якої речі я повинен цілі вечори бігати як божевільний по кварталі, виглядати, красти якийсь поцілунок, червоніть, мучитись за його? З якої речі, я питаю?! Я люблю тебе, ти любиш мене. В чому ж річ, нарешті? В чому? Ах, знаю! Ти знов почнеш про жалість, про святу жалість... Андрій такий був нещасний, ти підняла його, ти надала йому сил, ти зробила його ученим, він зараз робить великий винахід, дасть людськості великі цінності, його не можна кидати, бо він загине, з ним зараз припадок, параліч, чорт-біс. І ти взяла на себе подвиг любови. Так?

Нат. Павл. *(ніжно дивиться на його. З радісною, веселою готовністю хитає головою)*. Так.

Тось. Ти все таки жартуєш. Але я говорю без всякої охоти жартувати. Ну, можеш. Ну, так от я тобі говорю, що це все... брехня!.. Розумієш, вся ця „свята“ жалість, подвиг, все це ерунда, брехня і більше нічого. Тобі потрібний молодий, здоровий любовник, бо твій муж хворий. Але він скоро зробить своє одкровення і матиме за його великі гроші. Тоді ти зможеш пожити. І розумієшся, міняти це на якусь життє з бідним студентом — невігодно! Ось весь твій подвиг і жалість! Так, так! А любить... не любиш ти ні мене, ні його, а т

себе, хоч зараз ти прошу не перебивать! — хоч зараз ти й оддаєш свої сили на уроки й годуєш всю сімю. Ти тільки умієш все підрахувувать добре. Ти своє візьмеш. Ну, я не можу бути... бути якимсь знаряддем для дамочки, у котрої муж. Та й те — хіба я знаю, чи ти не живеш з ним, як з мужем? Хіба я в цій брехні можу розібратись? Може, просто ишого мужчини треба!

Нат. Павл. (*серйозно, тихо*). Чекай: це все ти... Ти в це віриш твердо, що ти говориш?

Тось. А я знаю, чому мені вірить?! Я знаю, де кінчаєть ся брехня, а де правда? Хіба я можу знать? Коли в тебе в приніпці брехня, то звідки я знаю, що ти мені не брешеш? Звідки?

Нат. Павл. Котику, для чого тобі?

Тось. А я знаю? Може теж з жалости? Тільки я не потребую жалости! Не потребую! (*Ханаєть ся за голову*). Головне... ця страшена... страшена щирість брехні. Іменно, щирість! Після жагучих обіймів зо мною, після пекучої ніжности, іменно, пекучої, болючої! ти приходиш до дому і милуєш Андрія. І як, як? З такою ніжністю, з такою щирістю, що я... я або горю з сорому, або горю.. з болю... Я не розумію! Як хочеш, я не розумію, нічогісінько, ні рисочки з цього не розумію. Як ти можеш?! Як ти можеш навіть не почервоніти при мені, через двадцять, десять, навіть пять хвилин після мене з такою турботою, ласкою, ніжністю ходити коло його, дивитись йому в очи, брехати і ні трішки муки ні трішки! От що мене більш усього мучить. Так, так, це мене найбільш мучить, коли хочеш знать. Ти або незвичайно бездушна, жорстока, тупа... так, так, я все це передумав цими ночами і хочу тобі сказати, ти або незвичайно примітивна людина, або... Або хай чорт мене забере, коли я хоч що небудь розумію в цій паскудній плутанині. Одне я знаю, одне: я так далі не можу. Я не маю покою. Скажи мені що хочеш, що хочеш скажи мені, що ти мене не любиш, що тобі треба було мужчини, що ти сміялась з мене, що хочеш, тільки правду, чуєш, правду скажи мені.

Нат. Павл. (*сміючись*). А ти хіба повіриш, що це правда?

Тось (*безсило*). Правда... Ти, по своїй теорії, умієш так правдоподібно брехать, що, дійсно, повіришь не можна... Єдине єсть: ти покинеш Андрія й підеш зо мною. Це єдине.

Нат. Павл. Але, хлопчику, цього єдиного доказу я не можу тобі, на жаль, дати.

Тось. Чому?

Нат. Павл. Ах, котику, ми вертаємось знов до старого.

Тось Жалість.

Нат. Павл. Жалість, Тосіку. Потім у тебе завжди як раз в та-

кий час приходять такі настрої, коли цілком не можливо. Ну, подумай сам... Чекай, і ти цей єдиний доказ вимагаєш у мене зараз же? Правда?

То сь. Розумієть ся.

На т. Павл. (*Смієть ся*). Ну, само собою. Моментально. Так навіть у цьому квартирушці вийду і піду. Чекай. І це буде як раз в той момент, коли Андрій привозить у свою хату свого старого батька й сестру, коли стоїть на порозі здійснення своєї довголітньої мрії. Чекай, котику. Він п'ятнадцять років мріє дати своєму батькови трошки, трошечки спокою. Розумієш, таьому бідному дядюшці, що цілий свій вік ходив за плугом, їв у свята булочку з хлібом і перед кожним піджаком скидав свою подрану шапчинку. Розумієш, котику? П'ятнадцять років він мріє, що ось-ось він стане трошки на ноги і візьме до себе батька й сестру. Ти не бачив їх? Ну-да, ти не міг бачити. Я бачила, як тільки ми побрались з Андрієм. Дитинко, ти й це скажеш брехня, але я все таки скажу тобі: я вперше через його батька почувала, яка може бути жалість. За Андрія я виходила сважу правду, з гордості, з абстрактної любови до людськості, ну, от з такої, з якої — не сердь ся — ти пишеш іноді громадські вірші. Я знала, що Андрій має великі математичні здібности, ну, і хотіла через його дати людськості „нові цінности“. Ну, от як, скажемо, революціонери ідуть на смерть, на жертви за други своя. Я теж пішла на жертву. А коли побачила його батька, сестер... смішно, котику, але мені хотілось стати на коліна перед його батьком, обмити його ноги і витерти їх своїм волоссем. (*Зхвилювано*). Я не знаю, може, кому нічого особливого не покажеть ся в цій людині, але я не можу без щемлячої, пекучої жалости дивитись на цього „дядюшку“.

То сь. Що, він каліка?

На т. Павл. О, ні... Він... він — затурканий життєм. Він — селянин. Він... страшенно схожий на мого батька... От се, мабуть, більш усього. Я хочу, щоб ти подивив ся на їх... (*Біжить до балкону, дивить ся й вертаєть ся*). І от ти, котику, ти мій чулий, розумний, сердечний хлопчику, ти хочеш, щоб я на порозі мрії чотирьох людей взяла й брякнула їх об землю, в болото. Ти цього хочеш?

То сь. А ти хочеш брехньою дати їм щастє? Брехньою?

На т. Павл. Все одно. О, людям, котику, зовсім не треба правди чи брехні, їм треба щастє, розумієш, щастє, покою. Коли брехня може це дати, слава брехні! Слава! Та от (*лащить ся й смієть ся*) наприклад, такий непокійний, такий дужий, такий свіжий, як... хтось... і той хоче... покою. А що дає спокій? Правда. Так звикли люди думать. Значить, давай правду! А коли я дам таку брехню моему котику, що вона дасть спокій йому, то хіба він її не візьме? Ні?

Тось. Ні!

Нат. Павл. (*Сміється*). Одну правду? Ну, хороший, скажу ж тобі правду. Ти-моя радість. Чуєш? Ти мій сміх, ти моє ясне в життю. Ти-моя любов радости, ти те, без чого людині і нічому живому не можна жити. Се дурниця — саможертва без радости. Треба десь брать, щоб давать. От я у тебе беру і даю другим. Знавш, як рослина бере у сонця і дає бідній замореній скотинці Розумієш, моє сонечко?

Тось. А се правда?

Нат. Павл. Правда.

Тось. А звідки я се знаю? Хіба говорити важко! Тим пече тому, хто думає, що брехати можна тільки щоб було похоче на правду.

Нат. Павл. І давало радість, котику.

Тось. (*Спалахуючи*). Та мені нема радости, бо я не вірю, що це правда! Не вірю, не знаю, у всьому сумніваюсь. Слова, слова й слова. Факти давай! Дію.

Нат. Павл. (*вкрадливо*) Чудесно. Хіба се не факт, як ти ридав там біля шафи у тебе і я спитала тебе і ти казав „од щастя“. Не факт? А то не факт, що ти написав такий ряд робот, який, може, ніколи не напишеш більше? Це не дія, це слова? Хіба ти не переживаєш що дня муки й радости, що і є справжнє життє? Хіба ти мій вогнику, не підеш зараз до дому і не вилеш свою муку в словах, від яких у людей буде стискуватись серце? Ні? Чого ж ти хочеш? Ти хочеш покою. Ти хочеш щоб я пішла з тобою, щоб ми наняли квартиру, оселились. Ну, і що далі? Ти будеш покійний. Ти не будеш бігать, чекать мене, хвилюватись, мучитись, не спати ночі... І не будеш жити. Не будеш страждати, не будеш і радіти, не будеш і людей розуміти. Ти сього хочеш? Так?

Тось *мовчить*.

Нат. Павл. Ну, добре, я зроблю. Буду так само, як тепер, цілі дні бігать по уроках, а ввечері замість того, щоб вирвавшись від всього темного, нудного, жалкого, спішити з хвилюванням до мого ясного, я буду спокійно вертатись на свою квартиру, де жде мене, а то й зовсім не жде, бо знає, що прийду — чоловік з самоваром і нудьгою. А це „щастє“ буде куплено ціною тяжкого, дійсного страдання чотирьох людей. Та якого страдання! Андрій стане ідіотом. Се йому завжди загрожує. Ця сестра зробить ся зовсім ганчіркою в руках людей. Та, що приїде, стане хмурым ненавистником людей. А батько... Ні, Тосіку, ні, моє сонечко, ти не захочеш сього, ти не можеш сього захотіть! Ні, ні! За що ж я тебе люблю, коли так?

Тось. Ну, добре. Нехай... Але ж се довго тягнутись не може. Невже ти думаєш до смерти брехать? Невже не відкриеть ся брехня? Може, вже й зараз є підозрінне. Що ж тоді?

Нат. Павл. Ні, не відкриєть ся. Коли людина схоче, то може все зробити.

Тось. Що за ерунда! Ось зараз може вийти Андрій, а я обніму тебе і кінець.

Нат. Павл. (*посміхаючись*). Ой! А брехня на віщо! Ти думаєш, що не можна переконати людину, що це не стід, а грамофон? Хіба не гіпнотизують людей?

Тось (*зриваючись*). Так ти й мене зараз гіпнотизувала тільки?!

Нат. Павл. (*режоче*). Так я й знала! Так і знала, що спалахне. Голубчику, може я все се говорила тільки для того, щох подивитись, як ти спалахнеш. Я так люблю в тобі, коли ти, ффф! і загорівсь. Хіба такого можна загіпнотизувати? Гіпнотизують, хворих, слабких, жалких. А тебе для чого?

Тось (*хапаєть ся руками за голову*). Ні, я в сій плутанині зверну собі голову! Я нічого не розумію. Де початок, де кінець, де...

Нат. Павл. Що ж се вони так довго? (*Біжить на балкон, придивляєть ся*). О, от уже й Іван Стратонович іде. Хлопчику, не треба так хвилюватись, а то ти такий скажененький у мене, що я завжди аж дріжу, коли ти з нами. Так і жду, що щось випалиш, або схопиш Андрія за горло. Іван Стратонович зараз прийде, давай сядемо, як родичі і будемо ждати гостей.

Тось (*беручи шапку*). Я піду додому.

Нат. Павл. Ні, косюньку, ти будеш з нами обідати. Подивиш ся на гостей. Саня тобі мусить подобатись. Вона теж страшно правдива. От спарувать вас. Тільки найжена страшенно проти життя.

Тось. А на віщо ти Досі про Івана Стратоновича цю... неправду говорила? Що ніби він закоханий у неї?

Нат. Павл. Ні, що закоханий я не сказала, це занадто раптовий перехід. Я сказала „подобаеть ся“.

Тось. А це правда?

Нат. Павл. А я знаю? Може, й подобаеть ся, може, й ні. І хоч вона образилась, здаєть ся, і не вірить і..., а все таки їй приємно. А їй, котику, так треба приємности. Її треба поливать. Знаєш, як зівялу білу лілейку.

Тось. Брехньою поливать?

Нат. Павл. Ні, приємним, водичкою.

Тось. А потім взять і придушить. Правда?

Нат. Павл. На віщо?

Тось. Господи! Та вона ж ясно бачить, що Іван Стратонович закоханий у тебе, а не в неї.

Нат. Павл. Що-о? (*Хрестить його. Смієть ся*).

Тось. Ах, Тасю, ну, на віщо ти й тут? Це ж видно. Він на тебе так иноді дивить ся...

Нат. Павл. Котику! Годі. У мене закохані дворник, лавушник, Рябко, всі, бо всі на мене дивлять ся. Розуміть ся, у тебе всі в мене закохані. Звичайно, инакше й не може бути.

Тось (*задумливо-хмуро*). Ні, він у тебе закоханий. І навіть щось за нами помічає. (*Підводячи голову*). Знаєш, се так не скінчить ся!

Нат. Павл. Кінчить ся так, як скінчить ся. Нема чого про це думать. А ти лучше от що, котику — тільки ти не сердь ся! Ти цей тиждень трошки потерпи, як я не буду до тебе забігать. Добре? Потерпить, мое золотко? Я буду певне, занята дуже. Ти знаєш, я взяла ще й той урок. Голубе! Я не могла инакше...

Тось. Ну, ет! Ет, к чорту все і більше нічого! Прощай, можеш зовсім не приходити! (*Простягає руку*).

Нат. Павл. Фур, фур, мій вогник... (*Удержує за руку*). Хіба я сказала, що зовсім не прийду? Забіжу на хвилинку. І то ж, котику, недовго, перший час, поки трошки гостей устрою... Котику, не треба сердитись на свою Тасю. Не треба, правда? Можеш навіть трошки побуркотіти на мене, а сердитись не треба, ні? І от ще що... Не будь, дитинко, таким скажененьким при Андрієві. Можеш собі гризтись з Іваном Стратоновичом, а Андрія... Ну, ну, от уже вони й образились...

Тось (*холодно*). Мені ображатись нема чого... Не бійсь я твого Андрія не загризу... Прощай! (*Дзвінок*).

Нат. Павл. Котику, ти з нами будеш обідати. Правда? Ну, будь же хорошим... Це, мабуть, Іван Стратонович дзвонить. Не треба хмурились, мое сонечко. Сонечко повинно завжди ясным бути. Ну, сядь... Сядь і вір, що я... люблю тебе. (*Обнімає за голову, жагуче цілує й біжить одчиняти. В сей мент двері одчиняють ся й входять Іван Стратонович і Дося. Іван Стратонович молодий чоловік лїт 30, смуглявий, присадкуватий і хмурий. Борідка росте куцциками на ший*).

Нат. Павл. (*з сміхом*). А вам Дося одчиняла, а я біжу. А більше нікого нема?

Іван Страт. (*з хмурым жартом, пильно зиркаючи на Тося й Нат. Павл.*) А вам мало?

Нат. Павл. О, коли ви зо мною, то для мене більш нікого не треба. Я просто з цікавості.

Іван Страт. Ні, я не про себе. Доброго здоровя, пііто. (*Здоровкаєть ся з Тосем*).

Тось. Доброго здоровя, хіміко.

Іван Страт. Як? Хіміко? Це ж по льому? По українському, мабуть? Щасливий народ українські поети, їм закони не писані.

Нат. Павл. (*в сей час дивилась на улицу*) Ну, що ж вони так довго? Може, не приїхали? Чи трапилось щось?

Іван Страт. (*Наливає в чарку горілки, випиває й заїдає шматочком хліба*) Зараз прийдуть. Це ж все таки не те, що видумать нове слово, Наталю Павловно.

Тось. (*Смієть ся*) Або зробить велике одкритте в механіці.

Ів. Страт. (*Кривить ся*) Фе, щось ви сьогодні скислі якісь остроти пускаєте. Новеньке б щось.

Дося. (*пораючись коло столу, тихо*) Знов зчепились.

Іван Страт. На жаль, Федосю Карповно, мусимо розчепитись, бо Антон Михайлович почувають себе сьогодні в занадто мирному настрою.

Тось. Це ви нагнали на мене цей настрій.

Іван Страт. (*Мовчки дивить ся на його, посміхаєть ся й одходить. Сідає за піаніно й незграбно підбираючи аккомпанїмент, співає:*

Гей, не шуми, луже,
Зелений байраче—
Не плач, не жури ся,
Молодий козаче...

Поглядає на Тосю, який хмуρο ходить по хатї).

Нат. Павл. Ура! Ідуть! Досю, їдуть! (*Біжить з балкону в сїни, Дося за нею*),

Іван Страт. (*Встає до Тося:*) Ви ж наготовили зустрічні вірші?

Тось. Ідїть ви к чорту!

Іван Страт. О, ви зовсім не в екстазі, що приїжджають „родичі“.

Тось. *Дивить ся на його.*

Іван Страт. Я б на вашому місці цілу поему зварганив би. „О, ви которі...“ Хе-хе-хе!

Тось. Слухайте, ви, кислота... Я зараз не маю охоти жартувать, але коли ви так дуже хочете, то можу. Тільки щоб потім не жалкували.

Іван Страт. У-у, з такою передмовою я пас. З поетами, коли вони не мають охоти жартувать, небезпечні жарти. Ухилиюсь. Покірно ухилиюсь і прошу ласкаво вибачити. О, родичі ваші вже йдуть... Мовчу, мовчу...

Тось. Щось ви сьогодні страшно балакучі.

Іван Страт. З вами ролю поміняв ся.

(*В сїнях чути скрики, гомін голосів, поїїлунки. Входить Андрій Карпович, за ним Карпо Федорович, Саня, Наталя Павловна і Дося. Всї радісно зхвилювані*).

Андр. Карп. (*літ 40, худий, зорблений, одєжа на йому сидить мішкувато. Сам дуже негарний з великим червоним носом і блїдим лицем. Очи тихі, промінясті, надзвичайно ласкаві й розумні. Карпо Федорович похвэжий дуже на сина. Одянений по селянському. Очи йому з ви-*

разом зляканої покірності, угодливості і неспілости. Почуває себе ніяково, ступав неспіло, незграбно, весь час соромить ся й витирає з лоба піт. Іноді тільки з боязкою ласкою поглядає на дітей. Саня висока, гарна ще молоденька дівчина з дуже хмурым лицем і очима, які знід лоба двілять ся на все, немов байдуже й суворо. Держить ся рівно, одягнена по міщанському).

Андр. Карп. Ну, от, тату, ви й дома... Ви й дома... Тепер усе... От і обід на столі... Хе-хе-хе... І вся наша сімя... Оце наш родич, двоюродний брат Наталі, поет, знаєте, складає пісні, чудеські пісні. Ось колись ми... Прекрасний чоловік, познайомтесь... Це мій тато, Тосю, прошу любити і жалувати, як кажуть кацапи (*Щасливо смієть ся. Тось мовчки уклоняєть ся й простягає Карпу Федоровичу руку. Той з ніяковою посмішкою, незграбно стискає їй й говорить :*)

— Очень довольні .. Приятно...

Андр. Карп. А це тату, мій компаньон... Разом працюємо над машиною... Він на вид трошки хмурий, а серце чудесне... Хе-хе-хе! Чудесне серце... У хмурих лицем часто серце веселе...

Іван Страт. (*Простягаючи руку, серйозно, низько вклоняєть ся*) Не компаньон, а помішник вашого сина.

Карп. Фед. Очень довольні .. Звиніть... Приятно...

Андр. Карп. Ну, а тепер можна й обідать... З сестричкою познайомились? У, яка хмара... А серце теж золоте... Рекомендую, панове, за цю хмарою ховаєть ся чудесне сонечко. Чудесне! Ну, от церемонія скінчилась. Тасюню, може вже й обідати можна.

Нат. Павл. А, може, вони б трохи умитись з дороги... Тату може хочете умитись? Саню?

Карпо Фед. (*покійно повертаєть ся за нею*) Ну-да, умить ся, з дороги... Так що..

Саня. Я б умилась.

Нат. Павл. От і чудесно. У вашій кімнаті вже наготовлено все. Ходіть, таточку, за мною. (*Злегка обнімає його*) Досю, там усе єсть?

Дося (*що шепотілась з Санею*) Все, я зараз. Ходім (*бере Саню й виводить*).

Андр. Карп. (*піднято ходить по хаті, підходить то до Ль. Страт. то до Тосю, гладить їх по плечах і весь час радісно посміхаєть ся*) Значить, у нас прибавилось народу... Нашого полку прибило, як то співаєть ся десь... Де то так співаєть ся, Тосю? Га?

Тось В старо-славянській пісні..

Андр. Карп. В старо-славянській? Чудесні сі старославянські пісні... Чудесні. Тільки я забув уже... А чудесні... Ми Українці, старші Славяне, ніж руські... Старші, чистіші. Вони помішані з Фінами. Ви не згодні. Іване Стратоновичу? (*Гладить по плечі його*).

Іван Страт. (*посміхаючись*). Цілком згожуюсь. Тільки мені здається, що й руські чудесний народ.

Андрій Карп. (*гаряче*). Чудесний, прекрасний народ! Знаменита нація, просто знаменита. А день, панове, який сьогодні чудесний! Га? Поете! Славте день, і сонце... Як то єсть:

„Слава... слава,
Хортам і гончим і псарям...“

Ну, тут точка... Точка, точка. Де точка, то вже годі... Ха-ха-ха! Я, панове, сьогодні трошки переповнений. І ледащо, ледащо страшенне. З самого ранку гуляю. Лаєтесь дуже, Іване Стратоновичу? Дуже? Пропає день? Нічого, надолужу! Тепер закипить. Голову даю, що через тиждень здамо в комісію мотор.

Іван Страт. Раз голову даєте, то здамо.

Андр. Карп. Даю! Дві голови даю!

Іван Страт. Чії? Мою й вашу? (*Входить Наталя Павловна*).

Андр. Карп. Ха-ха-ха! Ні! Мою й... (*озирається*) й ось чию...
Ось чию!

Нат. Павл. (*з сияючим лицем*). Що таке?

Андр. Карп. Тасю! Я кажу, що через тиждень здамо в комісію мотор. Даю дві голови, що здамо. Мою й твою. Правда, здамо? Даш?

Нат. Павл. Даю!

Андр. Карп. Урра! А ще через тиждень, як дасть Бог, може вже й авансик нам наші бельгійські капіталісти одпустять. Одпустять, Іване Стратонович, га?

Іван Страт. Як даєте голову, що одпустять...

Андр. Карп. Ха, ха, ха! Дві голови даю! А що, справді, вони ж уже до гвинтика знайомі з нашою роботою. Що їм? Спробували та й контракт. Ого! Чортова Бельгія заплатить таки нам...

Нат. Павл. Адю, Адю!.. Спокійніше, спокійніше, а то мокрого рушничка на голову покладу. Занадто ви вже розходились. Дивіть ся на його, яким балакунчиком сьогодні.

Андр. Карп. Тасюню! Сьогодні ж день... (*Бере її руку, гаряче цілує*). Ти сама знаєш... І я за його ніколи тобі не забуду... Ну й годі... Не буду... Що ж там наші подорожні? Миють ся? Швидче їх сюди.

Нат. Павл. Зараз, зараз... (*Входить Пульхера*). От і Пульхера...
Давайте, Пульхеро, борщ, гості вже приїхали.

Андр. Карп. Приїхали, Пульхеро, тепер держіть ся, варить будете на двох більше.

Пульхера. І слава Богу. Аби було з чого, а то хоч на цілий рід варитиму...

Андр. Карп. Буде, Пульхере, буде! Ще трошки, то буде так що й...

Пульх. І слава Богу. А то вже...

Нат. Павл. Давайте, Пульхеро, давайте. Ось уже ідуть наші. *(Пульхера виходить)*.

Андр. Карп. Чуде-есна жінчина! Чудесна! А от уже й наші подорожні. *(Входять Карпо Фед., Саня й Дося)*.

Нат. Павл. Ну, тепер можна сідять. Панове, сідайте, де хочете, а я з татом. Тату, ми сядемо тут... Добре? Адю, ти на другий бік.

Андр. Карп. Чудесно. Чудесно. *(Нат. Павл. ніжно всажує Карпа Фед. й сідає біля його. Всі розсажують ся)*.

Іван Страт. *(до хмурого Тося)*. А ми з вами поруч правда? Як вірні друзі й нерозлучні приятелі. *(До Сані)*. Знаєте, ми *(показує на Тося)* як нерозмита вода, куди один, туди й другий. *(Саня неухважно знід лоба зиркає на них. Весь час слідкує за Нат. Павл.)*.

Тось *(з погрозою)*. Я вам сказав, що до жартів не маю охоти.

Нат. Павл. *(непокоїно дивить ся в їхній бік)*. Панове, наливай-те чарки! Випете, тату?

Карпо Фед. *(Почуває себе, видно ніяково. Обережно відсовує серветку, не знає де діти руки)*. Спасибі... Очень довольні... Я б... той... *(до Андр. Карп.)*. Я б, може, той... може б я собі на кухні.. пообідав... Га?

Нат. Павл. *(з мукою)*. О, тату! Ну, що ви, Бог з вами! Голубчику! Ну, що ви! *(Саня кусає губи й різко одсовує тарілку)*.

Андр. Карп. *(стихає зразу)*. Ну, що ви говорите, тату...

Карпо Фед. *(винувато)*. Не звично... Ще щось розібю...

Нат. Павл. Та бийте! Голубчику! Ах, їй Богу.. Ну, годі... *(Обнімає й іяряче цілує)*. Ви ж, тату, серед дітей... Досю, ради Бога, накричіть на Пульхеру... *(Дося встає й іде, на зустріч Пульхера)*. Панове, наливайте. Ось ми випем і... Адю, наливай... Я хочу теж випити.

Андр. Карп. Чудесно! Чудесно! Ви вже наливаєте. Ну, наливайте, Іване Стратоновичу. А от і борщик. Знаменитий, тату, борщ варить наша Пульхера. От наші гості, Пульхеро.. Тато наш і сестричка...

Пульх. *(з борцем в руках, ставить на стіл і вклоняєть ся)*. Доброго здоров'я! З приїздом благослови Боже!

Карпо Фед. *(вклоняєть ся)*. Спасибі... Спасибі...

Андр. Карп. Ну, перше випить... А тоді борщу... *(Бере чарку, Нат. Павл. дає Карпу Фед.)*. Ну, панове.. Я хочу сказати маленьку промову, ви вже простіть мені, не можу вдержатись... Се мій довгожданий день. Я, панове, не вмю красно говорити... Ну, все одно. Так от я хочу тільки сказати, що за всю ту радість, яку має наша сімя зараз, треба дякувати ось кому *(показує на Нат. Павл.)*. Тату, ось хто наш кормилець, ось хто наше... Тасю, Тасю, ти мовчи, ти сьогодні мовчи. Як би, тату, не оце сонце наше, нам би...

Нат. Павл. Адю, я протестую!

Андр. Карп. Ніяких протестів!

Пульх. (*стоїть, склавши руки*). Іменно! Правда!

Андр. Карп. Правда, Пульхеро? От вам свідок!

Пульх. Істинно ж, кормителька... Хай уже Бог здоровя посилає, а що вже.

Нат. Павл. Ну, я не хочу так, Адю, що за свинство таке! За здоровя наших дорогих гостей! От і все! (*Іє*).

Андр. Карп. Се, розуміть ся, але... Та я ж хоч кінчу промову! Ну, коли так, то за всю нашу сімю! Іване Стратоновичу, я щитаю вас членом нашої сімї.. А вас, Тосю, й сам Бог велів. За щастя, за.. (*Тось різко встаючи, хоче щось сказати*).

Нат. Павл. (*зтурбовано глянувши на його радісно, весело, кричить*). Урра! За щастя, тату! (*Тось бере чарку з посмішкою викиляє в рот. Сїдає*).

Іван Страт. (*до Натал. Павл.*). Наталю Павловно. Ви перебили Антону Михайловичу, він теж хотів сказати промову!

Нат. Павл. О, прошу вибачення. Таточку, я вам насиплю борщу. Досю, будьте Санїним кавалером.

Саня (*раптом встав, дуже немов їй болоче, стискує брови, підходить до Наталї Павловни, нахилиєть ся й цілує руку. Всї здивовані*).

Нат. Павл. Саню! (*Здивована, але зараз же обнімає й цілує її. Саня одходить на своє місце й з тим же виглядом сїдає*).

Андр. Карп. Що це значить? (*Саня мовчить*).

Дося. (*Змішано*) Та це... От яка!.. Можна сказати, Саню?

Саня. (*Гордо*) Я можу і сама сказати. (*До Андр. Карп.*) Я писала Досї, що мені не подобаєть ся Наталя Павловна... Я думала, що... Я не вірила, що вона любить тебе і... нас. Дося лаяла мене за це. Я написала, що коли побачу, що неправда, то при всіх поцілую її руку. От і все. (*Починає їсти*).

Андр. Карп. (*трошки змішано, але радісно*). От так сюрпріз! Тасю, бачивш, які ми думки породили в цих голівках? Га? Ну-ну! Ну, й слава Богу! Слава Богу!

Нат. Павл. (*весело*). Тепер ми, значить, секретів не маємо!

Андр. Карп. За це ми по другій випемо. Правда, тату?

Нат. Павл. Ну-ну! Хто випе, а кому й годї. А то рушничок, знаєш?

Андр. Карп. Це, тату, моя жінка мене так усмиряє.

Карпо Фед. (*повторюючи окремі слова*). Ага. Усмиряє...

Андр. Карп. Менї, знаєте, шкодить, як я хвилююсь чогось...

Карпо Фед. Шкодить... Ну-да, шкодить...

Андр. Карп. Жар у голові стає і погано... Так моя жінка бере мокрий рушник і...

Карпо Фед. (*хитаючи*). Бере мокрий рушник і...

Андр. Карп. І на голову мені. Тоді я стаю зразу, як солений огірок... Ха-ха-ха!

Карпо Фед. Як солений огірок, ха-ха-ха!..

Андр. Карп. Тільки це серйозне средство.

Карпо Фед. Серйозне средство.

Андр. Карп. Коли дуже вже щось... А, знаєш, Тасю, дай мені шклянку води... Щось серце мені. .

Нат. Павл. (*зтурбовано*). Голубе!.. Ну, от бачиш. (*Хутко встає, наливає води й дає Андрію Карповичу*).

Андр. Карп. (*випивши*). Дякую, дорога... Легче... (*Карпо Фед. і сестри злякано дивлять ся*).

Нат. Павл. От бачиш, говорила. Промови тобі говорить... (*Сідає на місце*). Нічого, тату, це так собі... Чекайте, я вам наріжу мяса... Може, вам з кісточкою? Любите?

Карпо Фед. Благодарю вас... Очень довольні...

Нат. Павл. Ось мягчий хліб.. На віщо ви твердий. (*Карпо Фед. кладе вилку й крутить головою, немов хоче сховати*).

Нат. Павл. Що вам, таточку? Негарно? Татуню! (*Карпо Фед. бере серветку й хоче притулити її до лиця, одкладає, закриває очі напнутим рукавом і плаче. Всі затихають*).

Андр. Карп. Тату! Татусю!

Нат. Павл. Татовьку! Що вам? Рідний!

Карпо Фед. Діточки!.. Не заслужив я од вас... Хай вас Бог...

Андр. Карп. (*Дуже схвилюваний*). Ну, от... Ну, й слава Богу тату... Слава Богу... Що було, то минуло, тепер буде лучче... Лучче, тату...

Нат. Павл. (*тихо*), Досю! Дайте води татови...

Карпо Фед. Нічого, то я так... Знаєте... (*винувато посміхається, витираєть ся полою*). Може, зтомивсь, чи Бог його знає... Звиніть мене, господа... що побезпокоїв старий.

Дося. Випийте води, тату...

Карпо Фед. Спасибі, дитино, я не хочу пити... Я вже лучче їстиму...

Андр. Карп. От і чудесно! От і чудесно! (*Одкидаєть ся на спинку стільця*).

Нат. Павл. (*голосно, трівожно*). Адю! -

Андр. Карп. Нічого, Тасю, нічого.

Нат. Павл. (*хутко встає, підходить до його, бере за юлову, прудко тре пальцями виски й лоба*). Адю, Адю, спокійніше... Хороший, спокійніше... Ну-ну, не треба, не треба... Води, Досю... Ах, який же бо ти... Ну, от легче... На, випий... (*Андрій Карпович не й тихо посміхаєть ся*).

Тось (*раптом встав*). Вибачайте, панове... Я згадав... У мене одна справа. Я забув... Я мушу йти. Прощайте...

Нат. Павл. (*різко*). Тосью! Мені здаєть ся, що...

Тось. Я не можу! Дуже важна справа. Прошу простить мене. (*Хитає шапку й хутко вибігає*).

Андр. Карп. (*слабо*). Що з ним таке?

Нат. Павл. А! Забув якусь справу... Якийсь гедзь уже вкусив...

Андр. Карп. (*добродутно*). Одно слово поет... Мабуть вірші в голову прийшли, побіг записувать.

Іван. Страт. (*що тільки слідкував за сценою*). Гм! Страшенно нетерплячий поет.

Карпо Фед. (*зтурбовано встав*). Може, то через нас... Може недовольні, що... з мужиками?..

Нат. Павл. О, тату! Що ви?! Бідний же ви, мій! (*Сильно обнімає його й гаряче цілує*).

З А В І С А.

Д І Я П.

Та сама кімната. Темно. З улиці крізь балкон падають смуги світла ліхтарів. Входить Іван Стратонович. Він в робочій синій сорочці. Озираєть ся. Підходить до дверей кімнати Наталі Павловни стукає й тихо гукає: „Наталю Павловно!.. Наталю Павловно!..“ Іде на балкон, очивляє двері, визирає й виходить. Видно, як спіраєть ся на перила й застигає в понурій задумливості. В сей час тихо входять з сіней Наталя Павловна й Тось. Як тільки вони починають балакать, Іван Стратонович озираєть ся, швидко й обережно причиняє двері й ховаєть ся за стіну. Іноді визирає.

Нат. Павл. (*тихим голосом*). Темно. (*Світить лампу*). Пульхера, мабуть, вже спить, Андрій в майстерні, а всі у Досі. Ти не посидиш трошки?

Тось. Ні хвилинки! Ти знаєш, за чим я прийшов і прошу мене не задержувати. Прошу, головне, покинуть цей тон цілковитої невинності.

Нат. Павл. Вогнику мій! Кажу ж тобі, що більше не буде. Тепер вже я буду вільніша. Завтра прийду до тебе на весь вечір. Скажу що піду з ученицями в театр і на весь вечір до мого хлопчика. На весь вечір!

Тось. Можеш не турбуватись і не брехать. Досить уже брехні. Прошу дати мені всі мої листи. Це єдине й останнє моє прохання.

Нат. Павл. На віщо вони тобі?

Тось. Тасю! Я не виношу цього тону! „На віщо мені листи“. Невинність.

Нат. Павл. Хіба ми гімназисти, що розходячись мусимо вертати листи?

ЛНВістник 1910, кн. X.

Тось. В твоїх руках мої листи я не хочу лишати.

Нат. Павл. В моїх руках? А давно ти цілував їх? Хлопчику, хлопчику, на віщо ти мене так мучиш? На віщо?

Тось. Ах, лиши, будь ласка... Ніяким твоїм мукам я не вірю і все це одна комедія.

Нат. Павл. Чого ж ти хочеш від мене?

Тось. Ти знов? Я хочу правди! Любиш мене? Так ходім зо мною! Андрія? Так лишайся з ним. Ясно? А ти хочеш дуже легко жертви приносити. Со всіми удобствами. Ха-ха-ха! Ні! Жертва так жертва? А удобства покинь нам грішним смертним які себе не хотять приносити в жертву, які в святі не записують ся. Та, розумієть ся, які тут жертви! Одні жалкі слова. Ти просто знаєш, що мене такими словами скоріше можна удержати, ну, і жарити. Другому будеш друге говорити. Хіба тобі важко? Ну, та це вже стара пісня. Прошу дати мені листи. Мені ніколи, я мушу йти.

Нат. Павл. *(Сідає коло втолу, кладе голову на руки і якийсь час сидить непоручино)*.

Тось. Наталю Павловно!.. Чуєте?

Нат. Павл. *(підводячи голову, тихо)*. Знаєш, до чого ти мене присуджуєш тим, що підеш од мене?

Тось. До того, що ти візьмеш другого любовника. Більш зручного.

Нат. Павл. *(Нахилиє голову. Потім помалу, мовчки встає, іде до себе в кімнату, якусь хвилину пореєть ся там і виходить з пакуночком листів в руках. Кладе на стіл перед Тосем і знов сідає на своє місце)*.

Тось. *(грубо)*. Всі тут?

Нат. Павл. Всі, Тосю.

Тось. *(Криво посміхаючись)*. Не довго й вагалась. *(Розгортає одим з листів і починає про себе читати. Потім злітно мгне його в руки й суне весь пакунок в китеню. Нат. Павл. поглядає на його)*.

Тось. Ну, тепер ваша жертва буде цілком чиста і свята. Бажаю знайти більш святого і жалістливого любовника, ніж я. Прощайте.

Нат. Павл. *(тихо)*. За що ж ненависть, Тосю, га? Невже інакше не можна розійтись? Ну, я розумію, ти не можеш ділитись, я не можу покинути Андрія.

Тось. Ну, розумієть ся. Обовязок святий.

Нат. Павл. Ні, Тосю, не обовязок. Просто не можу. Від одної уяви, що з ними зробить ся, у мене так стискуєть ся серце, що я готова кричати від жалю. Чекай. Розумом я й сама розумію, що це дурниця, що я маю цілковите право покинути їх і йти з тим, кого люблю. Вини не буде ніякої. Але... Не можу... Хіба я сама, котику, не думала про це? Я не зможу потім жити, вони кожну хвилину будуть стоять

передо мною. І не того, Тосю, що я покинула їх, а того, що розбила їхню віру. От що! Умри я, це для них в тисячу раз легче, ніж зрада. В тисячу раз! Це буде просто нещастє, але віра в щастє, в людину не розібеть ся. Розумієш? Їм легко буде жить. Розумієш ти мене?

Тось. Ні! Цього я не розумію. Я розумію тільки те, що кого любиш, того й жалієш.

Нат. Павл. (*хитає головою й сумно посміхаєть ся*).

Тось. Так, так. Ти любиш Андрія і його жалієш, а мене ти не любиш і... не жалієш. А мене можна пожаліти! (*Схвильовано ходить по хаті*). Я вимучив ся, я весь перенятий болем, я не сплю ночі і мучусь так, що иноді кричу як божевільний і вранці сусіди присилають дворника подивитись, що зо мною. Одна думка, що тебе обнімає другий, що ти милуєш його, смієш ся до його... О! Тисяча б жалких стояла передо мною я б їх всіх спихнув, щоб добратись до тебе. Ти цього не розумієш, бо ти не любиш. І тепер я питаю тебе, чого ти жалієш Андрія, чому не жалієш мене? Чому?

Нат. Павл. Тому, що тебе жалість принизить, а його підніме.

Тось. Так? О, ти завжди знайдеш слова. І такі слова, що приємні, що ласкають. Але це одні слова. Кого любиш, про того не будеш роздумувать, чи піднімеш, чи принизити його, коли утишиш його муки. Е! Що тут говорить. Брехня, одна брехня! Годі. А то я збожеволію. Прощай!

Нат. Павл. І руки на прощанне не подаси? І не поцілуєш свою Тасю?

Тось. І тут без брехні не можна?

Нат. Павл. Яка ж тут уже брехня?

Тось (*з ненавистю*). Та та, що ти, може й рада, що ми розходимось. Може, я вже надокучив тобі і ти зможеш перемінити на нового. (Нат. Павл. з *тихою, ніжно-радісною посмішкою дивить ся на його*).

Тось (*грубо*). Ну, говори ж, що неправда, що це тобі образа... Валяй комедію... Ні, тобі вона вже непотрібна. Образи для тебе нема ніякої, а комедія ще вдержала б мене коло тебе. Ризковано.

Нат. Павл. (*Підводить ся й тихо підходить до його, ніжно обнімає, лащить ся*). А вдержала б? Вдержала? Скажи, що може вдержать тебе коло мене, я все зроблю... Скажи моє світло, мій вогнику. Скажи, инакше й я ж погасну без тебе.

Тось (*визволяючись*). Я сказав уже.

Нат. Павл. Від того я погасну, дитинко, я погасну від того.

Тось. Без Андрія? Ха-ха-ха!

Нат. Павл. Котику мій, не ходи од мене, не ходи, поки любиш. А ти ж ще любиш, я бачу. Бери од мене все, що хочеш, що треба тобі. Полюбиш инчу, будеш з нею жить, я ж нічого від тебе не вима-

гаю, нічим не в'яжу тебе, поки любиш, не йде од мене. Тепер я буду трохи вільніща, буду частіше забігать до тебе. А коли Андрій получить за мотор, я покину всі уроки і ми зможемо поїхати з тобою кудись на цілий тиждень або місяць і я буду вся твоя, вся, вся! Дитиночко! Ти ж такий хороший, чулий, ти ж комашки не роздушиш без потреби а тут же чотири людини. Людини, Тосіку! Як би ти бачив, які вони бідні, які вони милі, як вони розпустились одійшли трохи од тепла. Старенький такий комічний, такий славний, як розійдеться ся иноді, так просто зворушує своєю хорошою душою. А як співають любить! Каже, що вже двадцять років не співав. Тосіку! Як би ти ходив до нас, ми б разом вечорами сиділи... Тосіку, коли знаєш, що не для себе брешеш, а для того, кому брешеш, то це зовсім не важко. Ми для них брешемо. Схочемо, не будем брехать... Знаємо це і буде з нас... Котику, радість моя, пожалій же й мене. Невже ти думаєш, що мені не тяжко? От ти так ображаєш мене, що друга б убила тебе за твої слова, а я.. не хочу грати комедії, бо знаю, що ти й сам не віриш своїм словам, з муки своєї говориш їх, а сам більше мене мучиш ся за їх. Правда, косюніку? І славно б так було. Ну, хоч рік їм дати спочинуть. Я хочу Санювчить музиці. Знаєш, надзвичайно музикальна, здібна й богата натура. Просто чудеса робить. За цей тиждень вона схопила те, що другій треба місяці. Котику, ну, подивись же на мене так, як ти вмієш. Так жарко, так ніжно, весело, ясно. Ну, посміхнись до мене. Я ж люблю тебе одного, ти єдиний мій!

Тось (*що слухав, схиливши голову, не підводячи її*). Скажи Тасю, тільки скажи мені правду, яка б вона не була.

На т. Павл. Скажу, котику, скажу, радість моя...

Тось. Ні, чекай... Я дам таке питання, що ти почнеш крутити або зрешеш. Тільки я тобі говорю, скажи правду, яка б вона не була.

На т. Павл. А як вона буде така, що котик розсердить ся і схоче мене покинути?

Тось. А! Значить, єсть якась така правда, що можна тебе за неї покинути?

На т. Павл. Котику! Ти ж такий гарячий. Правда, може, зовсім малюсенька.

Тось. Ну, добре. Даю слово, що не покину, яка б вона не була. Чуєш?

На т. Павл. (*Радісно як дитина лащучись*). Чую... Дякую! (*Цілує*).

Тось. Чекай... Скажи, ти з Андрієм... От уже насторожилась!

На т. Павл. Дитинко, я слухаю.

Тось. Скажи, ти живеш з ним як... як з людиною?

На т. Павл. (*сміючись*). Ось чого зозулька кувала!

Тось (*спалахуючи*). Зовсім ні!.. Ну, все одно. Я тебе питаю. Говори.

Нат. Павл. Котику, я ж тобі вже казала.

Тось. Стій! (*Ханав їй за голову, повертає лицем до себе й тільки дивить ся в очи*).

Нат. Павл. (*невинно*). Що, милий?

Тось. Безодня! Безодня брехні. Вже потемніли, затуманились, значить, буде брехать.

Нат. Павл. Дитиночко! Кажу ж тобі правду, що нічого нема з ним. Ну, який же ти, їй богу! Він зовсім хворий, та йому й не до того.

Тось (*ханав себе за голову*). О-о! Мука ж яка! Неправда, неправда ж!

Нат. Павл. Тосю, правда!

Тось (*спиняючись*). Правда? Значить, правда й те, що тобі я потрібний тільки як мужчина.

Нат. Павл. Ну, от! І так горе й так біда! (*З мукою*). Та люблю ж я тебе, всього, люблю все в тобі, все, все, Андрій ах! Тосю, ти мучиш мене так, що... (*Зупиняється*).

Тось. Що, що? Ну, говори ж! Покинеш мене? Так?

Нат. Павл. Ні. Що я загублю радість життя. А без радості я не можу ні... любити, ні жертв, ні жити. Ну, годі. Давай сюди листи. Давай, давай... Помняв їх, давай. Я їх знов у шкатулочку.

Тось (*мовчки стоїть похилити голову*).

Нат. Павл. (*ніжно обнявши, витягав листи з китені, гаряче цілує Тосю й біжить у свою кімнату*).

Тось (*сїдає на канапу, ховає лице в руки й нерушить ся*).

Нат. Павл. (*вертається, сїдає біля його, пришортається*). Ну, буря пройшла, тепер мусить визирнуть сонечко. І знов буде тепло, ясно, легко. А завтра Тасік на цілий вечір прийде до Тосіка. Тасік буде зтомлений, Тасіку буде холодно, Тасік буде змучений, а Тосік обніме і стане тепло, стане легко, бадьоро... Ну, зніми ручки, зніми, котику.

Тось (*знімаючи руки, зітхаючи*). А знаєш, це все таки так не скінчить ся.

Нат. Павл. Все гарно скінчить ся... Чудесно скінчить ся, золотко. Ти стрінеш инчу, вільну, покохаєш, зівеш кубелечко і... кінець. Тоді все скінчить ся.

Тось (*хитає головою з усмішкою*). Ніколи цього не буде... Я не можу дивитись на других. Знаєш, ти з таким бодем сидиш у мене в душі, що я чую, ніколи не вийдеш ти звідти. Ти тягнеш до себе, як тайна, як безодня. Знаєш, може навіть через цю свою брехню тягнеш... Хай! Я все скажу. От, коли ти дала мені листи, я почув, що став та-

ким самотнім, що смерть — просто радість. Я почув — все одно, знай і це! — я почув, що скажи ти мені повзти за тобою й дивитись, як ти будеш цілувати другого, і я поповзу... (Понуро). А може тут же вбив би й тебе, й того, і себе... Не знаю...

Нат. Павл. Котику, котіку! Тільки тебе, тільки тебе люблю!

Тось (схоплює її, жагуче обнімає й цілує). Ех! Все одно! (Одхилляється, встає). Ну, до завтра! Іду.

Нат. Павл. В пів на восьму, радість моя.

Тось. Буду ждати. (Хутко йде з хати, Нат. Павл. за ним. Як тільки вони виходять, з балкону швидко виходить Іван Стратонович, біжить у кімнату Нат. Павл. і через якусь хвилинку знов виходить, затихаючи пакуночок листів у кишеню. Зупиняється коло столу й чекає).

Нат. Павл. (з радісним лицем швидко входить з сїней. Побачивши Івана Стратоновича, здивовано). О! А ви де це взяли тут?

Іван Страт. З неба впав. Вам на радість.

Нат. Павл. (хутко дивиться на одчинені двері балкона). Ви там були?

Іван Страт. Милував ся, знаєте, ніччю. Чудова ніч.

Нат. Павл. (кидає в його поглядом і прудко, непокійно йде до себе в кімнату. Зараз же вибігав звідти). Де листи?

Іван Страт. (виймаючи з кишені). Ось.

Нат. Павл. Ви підслухали й украли потім листи?

Іван Страт. Ха-ха-ха? Ви обурені? Ви? Ви обурені? Нечесно, правда? Ха-ха-ха!

Нат. Павл. Дайте їх сюди.

Іван Страт. Ого! Хіба я їх для того брав? (Нат. Павл. пильно дивиться на його, кусає губи, напружено думає).

Іван Страт. (з понурим злорадством). Що? Попались? Тепер то викрутїть ся! Хе! Тільки я не Тось... І не Андрій.

Нат. Павл. (тихо). Для чого ви це зробили?

Іван Страт. Ви не розумієте?

Нат. Павл. Ні.

Іван Страт. З цікавості, знаєте. (Нат. Павл. раптом стрибає на його й хоче сирвати листи).

Іван Страт. (хутко одскакує, ховає листи). Ого! Так ви он як? Чудесно!

Нат. Павл. (важко дихаючи, мовчки сїдає на стілець і дивиться на Івана Стратоновича. Тихо): Яке ви мали право красти мої листи?

Іван Страт. Право? Ну, ми цих сентиментальних виразів вживать не будемо. Ви, може, щось инче хотіли спитать.

Нат. Павл. Я так вражена, що мені не до виразів!

Іван Страт. Вона вражена! Ха-ха-ха! Та ви тільки ввійшли, глянули на мене і вже все зрозуміли, і яке право, і через що... Вона вражена!

Нат. Павл. (*широко дивить ся на його*). Боже, яка ненависть, злоба!

Іван Страт. Ви вражені й не розумієте через що? Хе!

Нат. Павл. Даю слово, що не розумію!

Іван Страт. О! Вашому слову я вірю! Коли ви даєте слово, то я вірю. Ну, так я сам обясню вам. Ненавижу за те, що ви обманули мене. Чуєте? Так, так, добродійко, обманули! Ненавижу вас за те, що цілий рік мучив ся заздрістю до Андрія Карповича. Ненавижу за те, що цілий рік здушував в собі нечисті (як я думав тоді) помисли про вас. Ненавижу за те, що люблю вас. Розумієте тепер?

Нат. Павл. О! (*Закриває лице руками*).

Іван Страт. Ах, ви знов вражені? Бідна, невинна жінка, вона нічого не помічала. Може, води дати? (*Зціпивши зуби*). О-о! Тепер я вам дам! Тепер я вам одплатю за всі мої муки. Я давненько вже помічаю, що Андрію Карповичу, здається, нема чого заздрити. І тільки сьогодні пощастило здобути реальні докази. Хе! Андрій Карпович буде страшенно зворушений вашою жертвою. Це ж така саможертва!. Вона ні за що не хоче покинути, бо їй жаль. Чого жаль, добродійко? Автомобільчика, якого ви вчора мріяли купити? Чи тих килимів, якими ви збираєтесь оббити ваш будуарчик? Ха-ха-ха! А той поет і губу розпустив. Велика жінщина, свята! Мабуть, зараз вірші пише.

Нат. Павл. (*Однімає руки, встає. Лице її сяє радістю, захватом*). Говоріть ще... Говоріть.

Іван Страт. (*хмуро здивовано дивить ся на неї*). Це ще що за трюк?

Нат. Павл. (*прикладає руки до лиця; однімає їх. Зхвилювана, на лиці то мука, то радість, робить кілька кроків вперед і назад, видно, вагаєть ся щось сказати*). Господи, це як сон...

Іван Страт. Що за фокус?

Нат. Павл. Нічого. (*Сідає знов на канапу, закриває лице руками*). Нічого говоріть далі, говоріть усе, усе!

Іван Страт. (*грубо*). Та я все сказав уже. Тепер буде розвязка. Покликать сюди Андрія Карповича чи самі підем до його?

Нат. Павл. (*Знімає руки, щасливо дивить ся на його. Тихо, випнувши голову вперед*). Ніколи ви нікого не покличете. Чуєте?

Іван Страт. Що-о?! (*Страшенно вражений*).

Нат. Павл. Ніколи!

Іван Страт. Ха-ха-ха! Он який фокус! Ловко! Ну, знаєте, можете з дурніщими комедії валять. Говоріть: сюди кликають Андрія Карповича чи самі підем до його? Та, може, й всю щасливу сімю покликати? Та й „родича“ вашого заразом уже.. Ну?(*Нат. Павл. встає, підходить до його, кладе йому руки на плечі й з глибокою печаллю й любов'ю дивить ся в лице*).

Іван Страт. (*держить ся рукою за кишеню*). Ну? Та що буде?

Нат. Павл. Скажіть мені, Іване...

Іван Страт. Хм! „Іване“...

Нат. Павл. Скажіть: пам'ятаєте, ви раз зімою, коли ми всі вертались з театру страшно грубо обійшлись зо мною. Без всякої вини з мого боку... Пам'ятаєте?

Іван Страт. Не знаю... Ну, скажем, пам'ятаю, то що з того?

Нат. Павл. Тоді вже було? Тоді вже ви кохали мене?

Іван Страт. (*тильно вдивляється в неї хоче вгадати її наміри*). Ну, кохав... Що далі?

Нат. Павл. Ні, ви серйозно скажіть, це страшно важно для мене...

Іван Страт. Знаєте що, Наталю Павловно, ви мене на цю удочку не піймаєте. Не тратьте, куме, сили, пускайтесь на дно.

Нат. Павл. (*різко*). Я вас питаю, вам трудно сказати?

Іван Страт. (*теж різко й грубо*). Для чого я вам буду говорити? Для комедії?

Нат. Павл. Ну, я вас прошу, благаю.

Іван Страт. (*тильно дивить ся*). Ну, добре. Тоді я вже кохав вас. Ну, для чого це вам?

Нат. Павл. Для чого? (*Дивить ся на його довгим поглядом, глибоко зітхав*). Так... Не для чого. (*Шонуро задумується*).

Іван Страт. (*криво посміхається*). Це робить ся цікавим. Вам може, жаль, що ви того не знали?

Нат. Павл. (*немов прокидаючись*). Що ви сказали?

Іван Страт. Я питаю, вам, може, жаль, що ви того не знали? (*Вона наче не чула!*).

Нат. Павл. Не будемо про це говорити. (*Втомлено, вяло*). Кличте Андрія Карповича. (*Іде знов до канати й сідає*).

Іван Страт. (*з кривою усмішкою слідкує за нею*). Це цікаво. Це цікаво... Ну, Наталю Павловно, для чого вам було знати? Через що так „страшно важно“ знати? Га?

Нат. Павл. (*сумно*). Знаєте що, Іване Стратоновичу, все так склалось, що нам неможливо балакати. Чи я винна, чи що інше, я не

знаю та й не хочу знать. Єдине, що лишається, — це справді покликати Андрія Карповича, дати йому листи, сказати усе, що ви чули і... і... кінець.

Іван Страт. І ви так легко на це згожуєтесь?

Нат. Павл. Тепер, згожуюсь.

Іван Страт. Що значить „тепер“? (*Нат. Павл. мовчить*). Коли вже виходу инчого немає?

Нат. Павл. (*зтомлено*). Ні, не того.

Іван Страт. (*Якийсь час пильно дивить ся на неї, потім хрипло сміється*). Ха-ха-ха! Ще чого доброго почую, що мене люблять... Ха-ха-ха.

Нат. Павл. (*тихо, сумно*). Так, я вас люблю, Іване.

Іван Страт. Ну, от! Ха-ха-ха! Ні, чекайте! Ні це вже дійсно, така безодня брехні, така страшна, нахабна прирва брехні, що... Та як у вас духу стає говорити це після того, що я чув... Ну, це, знаєте!.. Ось буди хилив ся весь трюк. Придумала в один мент. Нічого, ловко!

Нат. Павл. (*встаючи, гордо, різко*). Іване Стратоновичу! Я у вас нічого не прошу, нічого злого вам не зробила. Я сказала те, що єсть. Сміятись над цим я не дозволю! Можете кликати Андрія сюди і говорити йому все. Я нерозумно зробила, що сказала, я повинна була знати, що говорить це в моєму становищі — безумство. Ну, та до багатьох безумств ще одне. Хай так. Але сміятись над тим, що мені... Ну, годі, кличте Андрія.

Іван Страт. (*машинально*). Яка безодня хитрости, лукавства...

Нат. Павл. Іване Стратоновичу!!

Іван Страт. Ну, тут, дійсно, загубиш голову! Так ви любите мене?

Нат. Павл. Ні, не люблю! Годі. Нема про що балакати. Кличте Андрія. Кінець так кінець!

Іван Страт. (*тре лоба*). Фу, чоррт! Тут, дійсно, голову загубиш! І ви думаете, що я вам повірю?!

Нат. Павл. Я нічого не думаю і думати не хочу. Забудьте те, що я вам сказала, це був „трюк, фокус“, як ви говорите, я це придумала для того, щоб вас обдурити, вимануть у вас листи і зберегти свій автомобіль і килими. Ну, от.

Іван Страт. (*крізь зуби*). Так. Новий хід якийсь. Хм! Так кликати Андрія?

Нат. Павл. Кличте.

Іван Страт. Так... Щире каяття буде... Сльози... Добрячий Андрій Карпович великодушно простить і... автомобіль вирятовано. Так. Досить ловко. Ну, так ми маємо також ще один хід. І це вже буде вам мат, високоповажана добродійко. Мат, чуєте? Ви не забули, мабуть, що

я маю на Андрія Карповича вексельок, який він мені по своїй великій і занадтій чесности видав. Тепер я його предявлю ко взисканію, скажемо, хоч завтра і після завтра вся майстерня буде описана й запечатана. І моторчик ваш, що мусить привезти вам автомобильчик тю-тю! Що? Шах і Мат?

Нат. Павл. Ви цього не зробіте!!

Іван Страт. Ага. Дошкулило? (*Ніжно*). А то ж чому не зроблю?

Нат. Павл. Вони не винні!

Іван Страт. О, мені нема діла до пішок, коли треба дати мат королю. Хай гинуть. (*Люто*). Хай гине все! Все зруйную себе, їх, але й ти підеш з нами! Чуєш?! Хай гине моя робота, надії, все, ну, зате... мат! (*Нат. Павл. закриває лице руками*). Що? Мат, мат, ходів нема більше... Ха-ха-ха! Вона мене любить. Дума, досить їй сказати і вже все, вже впаду до ніг її і поповзу. О! Я не Тось ще слава Богу! Вона мене любить... Яке нахабство!..

Нат. Павл. Я ж вам сказала, що це брехня! Чого ж вам треба?

Іван Страт. (*шипить*). Я й сам знаю! „Сказала“... Сказала, як побачила, що не вигоріло.

Нат. Павл. (*тихо*). Я з самого початку це бачила.

Іван Страт. Так. І все таки сказала? Вирвалось з душі?

Нат. Павл. Як ви мене мучите! Кінчайте швидче.

Іван Страт. Ви мене рік мучили! Дайте ж і мені помучить. О, проклята!.. (*Ходить по хаті. Зупиняється*). Ну, добре. Мені цікаво... Ви мене теж давно любите?

Нат. Павл. (*з мукою*). Іване Стратоновичу, на віщо мучить і себе й мене! Все одно ви ні одному слову не повірите. Не треба. Годі.

Іван Страт. Я мучусь? Ха! Я просто з цікавості питаю. Мені інтересно, які б ви ходи робили, як би я повірив вам. Ну, допустіть, що я вірю кожному вашому слову. Ну?

Нат. Павл. (*глибоко зітхав*). Я вас не люблю. От весь мій хід.

Іван Страт. (*хапав її за руку, з ненавистю*). Ну, говори ж! Говори, бреши, давно любиш?

Нат. Павл. (*з ніжною ласкою гладить його по голові*). Бідний, мій, бідний!

Іван Страт. Ха-ха-ха! Жалко? Ну-ну. От, от! Ну, ще! Ну, що далі?

Нат. Павл. (*так же*). Я не винна, Іване, що так склалось, бачить Бог, не винна...

Іван Страт. Навіть „Бог“, ну, ну...

Нат. Павл. Господи! Могла я думать? Такий завжди суворий, хмурий, лишнього слова не почувеш від його...

Іван Страт. Так, так...

Нат. Павл. І стільки видно пережитого страдання. Я знаю все, Іване. І як ви поховали свою наречену, як ви голодували, знаю всю вашу самоту й остервенілість проти людей. Але я не могла підійти до вас. Я зовсім не думала...

Іван Страт. І щоб утішитись, полюбили Тося...

Нат. Павл. (*мент мовчить, закусує губи, рішуче*). Тося? Ех, Іване, хіба це любов? Ви самі чули. І він сам добре розуміє й бачить, що він для мене тільки... молоденький чоловік. Ну-да, я погана, гидка, я це знаю, я, дійсно, хочу жить, хочу мати розкіш життя, хочу багатства, я обманюю Андрія й маю любовника. Але, Іване, мені цього мало. Я хочу любити. Любить душу, любить... (*Спинається*).

Іван Страт. (*одхлюється, вдивляється в неї, тихо, пошаму*). Коли правда, що ви любите Тося так, як казали йому, то скільки треба жорстокого цинізму, щоб обплювати так свою й його душу. А коли не любите, то скільки цинізму й нахабства в тій брехні. Хіба ні, Наталю Павловно?

Нат. Павл. (*похиливши голову*). Кожний бореться, як уміє, Іване.

Іван Страт. Безодня! Чиста безодня! (*Починає ходити по хаті, про себе посміхаючись*). Нат. Павл. *иногда* позираючи на його сїдає коло столу).

Іван Страт. (*зупиняючись коло неї. Суворо*). Ну, добре. Ви хочете, щоб я вам вернув листи?

Нат. Павл. (*байдуже*). На віщо вони мені?

Іван Страт. Так чого ж ви хочете?

Нат. Павл. Нічого тепер ре хочу.

Іван Страт. „Тепер?“ Що ж трапилось такого?

Нат. Павл. Нічого.

Іван Страт. (*дратуючись*). Та що ви знов крутите? Говоріть, що думаєте!

Нат. Павл. Я хочу покою, Іване. Хоч смертного, аби покою. Робіть зо мною, що хочете, мені все одно.

Іван Страт. (*хвилюється, якийсь мент мовчить, хрипло й насильно сміючись*). Все, що хочу?

Нат. Павл. (*так же*). Все...

Іван Страт. Хоч би й... цілувати вас почав?

Нат. Павл. (*живо, радісно повертаючись до його*). Іване! (*Зараз же опадає, шумить ся й глухо говорить*). Я вами так не гралась.

Іван Страт. (*хапаєть ся руками за голову*). Безодня!.. Безодня!.. О! Бережіть ся, коли ви граєте! Чуєте?! Бережіть ся! Ця гра вам не минеть ся так!

Нат. Павл. Я нічого не боюсь.

Іван Страт. Говоріть: ви любите мене?

Нат. Павл. Люблю.

Іван Страт. Проженете Тося?

Нат. Павл. Прожену.

Іван Страт. Покинете Андрія?

Нат. Павл. Андрія?.. (*Тихо*). Не можу.

Іван Страт. Та я вам дам таке ж саме багатство, що й він. Ми ж пополам ділимо заробіток!

Нат. Павл. (*з мукою*). Боже... Іване, я люблю вас, але не вимагайте цього від мене... Я не можу...

Іван Страт. Ха-ха-ха! От в чім діло! Ну вибачайте, добродійко, я за поцілунок, навіть за ніч не дам вам листів!

Нат. Павл. Я їх не прошу у вас.

Іван Страт. О, я знаю. Ви просто знаєте, що не можу ж я показувати їх Андрієві, будучи вашим любовником. А то ще й сам верну. Хе! Гра тонка! Тільки я вам не вірю! Ні одному слову не вірю. Вона мене любить. Ха-ха-ха! Ач як ловко! Та ви землю тут їжте, не повірю. Навіть, як би пішли зо мною, покинули Андрія, і то не повірю. За гроші покинула б!

Нат. Павл. (*тихо*). А смерти повірили б?

Іван Страт. Ой! Страшно! Смертю докажете! Ви смертю? Ха-ха-ха! Це мені подобається. Повірю! Вашій смерті повірю. Прошу... (*Показує на балкон*). З третього поверху смерть буде напевне. Докажуйте.

Нат. Павл. І це ви мене так любите?

Іван Страт. Ха-ха-ха! Ач куди повернула! Та я вас ненавижу, а не люблю. Докажіть, що любите, стрибайте, тоді любитиму,

Нат. Павл. Любитимете?

Іван Страт. Любитиму і віритиму. Ну?

Нат. Павл. А як я не вбюсь, а тільки покалічусь?

Іван Страт. Ага, сюдою висковзнуть хочете? Ну, так я вам дам ціаністого калію, у нас є в лабораторії. Навіть зараз можу спуститись вниз, взяти і дати вам. Од його вже напевне помрете. В п'ять хвилин смерть.

Нат. Павл. Муки великі?

Іван Страт. Ха-ха-ха! Як той циган, що хотів повіситись та злякав ся, що болітиме. Муки великі. Великі. Ну, принести?

Нат. Павл. Андрій знатиме, що я йому зражувала. Це вбе його.

Іван Страт. О, присягаюсь вам, що нічого не знатиме. Можна випити калій замість, скажемо, лавро-вишневих капель. Помилка, мовляв... О, так легко та ще такій актрисі, як вам, провести цю штучку... Ха-ха-ха!

Нат. Павл. І листи мені оддасте?

Іван Страт. А-а! Оддам, але тільки тоді, коли ви випете лавро-вишневі каплі.

Нат. Павл. Я ж не встигну знищить їх. Андрій догадаєть ся.

Іван Страт. Затопіть грубку у себе... Можна зробіть таку дозу, щоб за десять хвилин померли. За десять хвилин можна від двадцяти любовників листи понищить... Що! І так не подобаєть ся? Чи, може, ви б згодили ся так померти, щоб через десять хвилин ожити? Га? Це вам більш подобаєть ся? (Нат. Павл. сидить в глибокій задумі).

Іван Страт. Ну, так як?.. Наталю Павловно! Та можете не думать, — повний мат, виходів нема більше, є один — лавро-вишневі капельки. Ну? Принести? Наталю Павловно!

Нат. Павл. (підводячи голову, глибоко зітхає). Дайте мені строку до того часу, як скінчите мотор і зробіте з компанією контракт.

Іван Страт. А?.. Щось придумала.. Одтягнуть трошки, а там щось придумаєм... Хм!.. Добре! Даю вам строку... Мотор ми кінчаємо завтра.

Нат. Павл. Завтра?

Іван Страт. А що? Занадто швидко? Еге-ж, кінчаємо. Ну тиждень на пробу. Днів дев'ять-десять вам ще жить... Ха-ха-ха... Хоча знате що? На віщо мені ризкувати собою? Ви така жінчина, що не задумаетесь доказать мені мою смерть, а не свою. Знаєте що, лучче покінчим уже сьогодні. Я зараз піду принесу вам калію і ви докажете. Або ж... як це вам не подобаєть ся прочитаємо в компанії всею сімєю листи. Добре?

Нат. Павл. мовчить.

Іван Страт. І так не подобаєть ся? Ну, так от що. Даю вам строку до завтра, а сьогодні... (жауцим шопотом) ви прийдете до мене. Чусте?

Нат. Павл. (швидко) Що-о?

Іван Страт. Сьогодні а хочу, щоб ви були моєю. Я знаю, що ви мене не любите, але тим більше я цього хочу.

Нат. Павл. Цього не буде?

Іван Страт. Буде!

Нат. Павл. Ні за що! Насильно я ніколи не оддам ся. Та ще людині, яка мене не любить? Ніколи!

Іван Страт. Я люблю вас.

Нат. Павл. Я не вірю. Досить ви показали це. А хоч би й любили, то краще смерть, ніж з примусу бути вашою. Я люблю вас, говорю ще раз, хоча після цих всіх розмов... Ну, та я розумію вас, розумію, що й вам не легко, на вашому місці я може, теж так само поводитись... Але вашою я не буду, хоч би й згодилась на „лавровишневі каплі“. Одна свідомість, що ви мене примусили цими листами. О, ні!

Іван Страт. Значить, я вперед мушу вернути вам листи?

Нат. Павл. (*Різко*). Я знаю, що ви їх не вернете, знаю, що думаєте, ніби це мій „хід“ і годі. Годі!

Іван Страт. (*смієть ся*) Ах, і цей ходик зірвав ся. А так схопилась. Аж устала. Ну та будете мою!

Нат. Павл. Іване, ідіть лучче читайте Андрієви листи.

Іван Страт. А „лавровишневих капель“ не хочете? Доказать мені?

Нат. Павл. Вам вони непотрібні. Ви й смерти не повірите.

Іван Страт. Ні, смерти повірю. Даю навіть слово, що буду жаліть Андрія так, як ви... Хе! А ви святинею будете в моїй душі. І в Андрієвій... Ха-ха-ха! Ну? (*Нат. Павл. стоїть в понурій задумі. Входить Саня*).

Саня. О! Ви дома, Наталю? А я думдла... (*зупиняєть ся*).

Іван Страт. У Наталі Павловни нерви трошки попсувались сьогодні. Я їй пропоную лавровишневих капель, а вона мовчить. Випустіть мене, Саню, я піду вниз до Андрія Карповича... Покійної ночі, Наталю Павловно!

Нат. Павл. Покійної ночі. (*Саня з Іваном Стратоновичом виходять*).

Нат. Павл. (*Схоплюєть ся з місця, скажено бє кулаком по столі і шипить:*) О, проклятий!! Проклятий! (*Швидко ходить по хаті, молить руки, потім безсилосідає на канапу й, затулївши руками лице, недвижно сидить*).

(*Входить Саня. Підходить до Нат. Павл. й трівожно говорить:*)

— Наталю у вас голова болить? Може, намсчить рушник?

Нат. Павл. (*знїмаючи руки*) Ні, дякую, Саню. Зараз пройде, я трошки втомилась. (*Смієть ся*) Боже, яка трівога на лиці. Наче я вже вміраю... Ні, Саню, я ще хочу жить! (*Встав й починає ходити по кімнаті*).

Саня. Ви сграшенно бліді...

Нат. Павл. Нічого, дитинко пройде... (*Задумуєть ся*).

Саня. Може б, ви лягли трошки?

Нат. Павл. О, ні... (*Прислухаєть ся*).

Саня. Що ви?

Нат. Павл. Нічого, я так. Де тато?

Саня. (*з усмішкою*) Та де? В майстерні, розумієть ся. Вже збирають ся вчитись у Андрія на механіка.

Нат. Павл. Та невже?

Саня. А ей Богу! Раз, кажуть, син такий розумний, так батько, значить, у двох. Аби наука.

Нат. Павл. (*з неуважною ніжністю*) Любий.

Саня. Тільки боять ся, що ви може будете недовольні або сміятиметесь.

Нат. Павл. Господи! чого ж я можу бути недовольна?

Саня. Тато вас дуже люблять... Чи не більше, як мене обо Досю.

Нат. Павл. А ти ревнуєш, може?

Саня. *(з гарячим поривом хапаючи її руки)* О, я вас так люблю!.. Ви такі... такі добрі... такі... Я не вмію цього сказати, але я вас так люблю, що аж плачу...

Нат. Павл. За що, дитинко?!

Саня. Я Андрія так не люблю... Може, за тата?.. Ви... як матір Божа!

Нат. Павл. О, Саню, не треба так... Я погана, я страшно погана чуєш?

Саня. Ви?! Ой Боже? Та лучше вас на світі немає. Як би мені це хто другий сказав, так я б йому очі видерла! Господи! Ви погані? Я тільки не вмію говорити, а то б я вам сказала... Я таки теж бачила людей. Поки ти їм потрібний, поти й хороший, а як висмокчуть, так і викинуть. Хіба я чула коли щире правдиве слово? Все брехня, обман... Знаю. Я їм на злість правду казала. Як хтось при мені бреше, а я на злість візьму й скажу правду. Скільки татови за мене доставалось. Вони не вміють, плохі. О, я б їх загризла всіх! На! Мене бють бувало, а я огризаюсь.

Нат. Павл. А мені ти віриш?

Саня. Ой! Скажіть мені головою вниз кинутись оттуди на вулицю, побачите! Ну, хочете? *(Встає й наготовлюєть ся бігти до балкону)*.

Нат. Павл. О! *(Затуляє лице руками й починає швидко ходити)*.

Саня. *(Злякано)* Наталю, що вам таке?

Нат. Павл. Нічого, Саню, нічого... Голова трохи... Нічого *(стає й слухає)* Ти нічого не чуєш?

Саня. Ні, нічого... А що?

Нат. Павл. Мені почулось що Андрій з Іваном Стратоновичем ідуть сюди по сходах.

Саня *(слухає)*. Ні, я нічого не чую.

Нат. Павл. Саню!.. *(Хоче щось сказати, вагаєть ся)*. Ні, нічого. От що, Саню. Я дуже тривожусь за Андрія, він тепер дуже працює і... той... Я боюсь, щоб з ним не було чого поганого... Може б ти пішла поглянула униз в майстерню до їх, як він там... Нічого не кажи, а так ніби прийшла подивитись... Або за татом... Піди, дівчинко моя...

Саня. Добре... Я ніби за татом... *(Нерішуче)*. Тато як раз хотіли просити вас, щоб ви їм трошки пограли сьогодні... Та не сміють.

Нат. Павл. От і чудесно. Скажи, що грати буду...

Саня. Та вам голова болить... Хай другим разом, може.

Нат. Павл. Ні, ні, се нічого... Може, й Авлрій піде. Ти тільки нічого йому не кажи... Добре?

Саня. Добре...

Нат. Павл. Ну, йди хороша. Чекай: а про що ви вчора так гаряче балакали з Тосем? Га?

Саня (*змішавшись*). Та так... Нічого...

Нат. Павл. А! Почервоніла? Ну, про що? Га?

Саня. Та він мені сказав, що... Та їй Богу, нічого.

Нат. Павл. Ні, ні... Чи ти мені не віриш, може? Ну, тоді...

Саня. Ой, ні!.. Він мені казав, що я йому поподобалась за те, що тоді, як приїхали, поцілувала вам руку?

Нат. Павл. Так?.. Ну, а він тобі подобається?

Саня. Я не знаю...

Нат. Павл. Ну, дякую, що... Ну, нічого. Іди, дитинко. Та зараз же прийди сказати.

Саня. Я швиденько. (*Вибігає з хати*).

Наталія Павловна ходить по хаті, здавивши голову руками, часом зупиняючись і прислухаючись. Входить Дося з книжкою.

Дося. Куди то Саня так побігла? Я питаю, а вона тільки руками замахала.

Нат. Павл. За татом. Я хочу заграць йому що небудь...

Дося. А він сьогодні ще з ранку до нас підходив щоб ми вас попрохали. Що, вам голова болить?

Нат. Павл. Та трошки... Нічого... Зтомилась, мабуть... Дурниця.

Дося (*тихо*). Наталю! Ну, дозвольте мені приймать заклази... Я не можу так. Ви нас годуєте... Я вже добре тепер шию.

Нат. Павл. Досю! Я ж вам уже сказала, що цього не буде. Шить ви не вмiєте і... Та це тепер і не потрібно. Андрій не сьогодні-завтра продасть мотор і я сама покину уроки... (*Підходить до неї, нiжно*). Досю, ви вірите, що я вас люблю?

Дося. Вірю.

Нат. Павл. Ну, так... Ну, так вірте, Досю, щоб там не було. Чуете? Щоб не трапилось...

Дося (*злякано*). Що ж може трапитись?

Нат. Павл. Я не знаю... Не знаю. (*Прислухається*). Ідуть, здається?

Дося. Саніну ходу чую... (*Нат. Павл. біжить до дверей. Вбігає Саня*).

Нат. Павл. Ну? Як?

Саня. Нічого... Ху!.. Тато там позаду... Нічого...

Нат. Павл. Спокійний? Що робить?

Саня. Щось там з баньочками якимись. Не може прийти, бо щось там таке. Вони всю ніч будуть робить...

Нат. Павл. *(З полегкістю глибоко зітхає)*. Ну, слава Богу! Тепер ми заграємо... А! Ось і тато! Татуню! Заспіваємо, правда? Ех, що буде, то буде, а ти, Марку, грай! Правда?

Карпо Фед. А ти, Марку, грай... Авже ж... Ху! Загнала мене капосна дівчина... Ніяк не звикну до цих городських сходів. Лізь аж на небо.

Нат. Павл. *(Піднято смієть ся)*. Ха-ха-ха! Звикнете, татуню! Звикнете, хороший. І до мене звикнете таки, як до дочки, а не до пані... Ха-ха-ха!

Карпо Фед. *(змішуєть ся)*. Та я вже звик, спасибі... Як у рай живемо...

Саня *(з здержаною радісною посмішкою)*. Тато кажуть, що боїть ся себе за чуб потягнуть, щоб не прокинутись. *(Всі сміють ся)*.

Карпо Фед. *(серйозно)*. Ой, дитино. Як натерпиться чоловік лиха, то вже й носом боїть ся чхнути, щоб не злякати свого щастя... Ой-ой... Іменно, діти мої, як у рай ми попали. Дай Боже вже нашій Наталі всього, що вона од Бога собі просить...

Нат. Павл. *(перебиваючи)*. Е! Вже завели свою пісню... Давайте краще всі заспіваємо... *(Раптом обнімаючи його)*. Я, тату, тільки одного прошу у вашого Бога, щоб він вам дав трошки спочинку. От і все... Ну, якої вам грать? „Голоту“, чи „За тучами“? Га?

Карпо Фед. *(Закладаючи руки за спину й починаючи ходити по хаті)*. Та коли вже той..., то „Голоту“ б, може...

Саня. Ха-ха-ха! Любиму!

Нат. Павл. Досю, розчиніть двері на балкон. Може, Андрія скортить, то й він прийде.

Дося *(розчиняючи двері)*. А сусіди не будуть сердитись?

Саня *(Злітно спалахуючи)*. Ова! А як вони співають?..

Карпо Фед. *(злякавшись)*. Ой, дітки, а чи не пізно. Га?

Нат. Павл. Хоч би розпізно, то будем співать. Ну, я починаю! Саню, другого голоса. Досю!

(Грає. Співають. Карпо Федор. спершу підтягав несміло, конфузить ся, далі розходить ся.)

Нат. Павл. *(зупиняючись, слухає)*. А що не йде Андрій? *(Всі слухають)*.

Саня. Ні, не чуть.

Нат. Павл. Давайте його любимої. Сільської *(грає й співає:)*

По той бік гора,
По сей бік гора

По між тими крутими горами
Сходила зоря...

ЛНВістник 1910, кн. X.

3

А н д р. К а р п. (*Тривожно*) Мамуню, щось ми сьогодні якісь чудні. Може справді, хворі?

Н а т. П а в л. Не хвора й не чудна. Я хочу, щоб ти посидів з нами. Ми будемо співать. Ну, хоч з півгодинки. Саню, заводьте „Тихо, тихо“... (*Саня нерішуче дивить ся на Андр. Карп.*) Ну, Саню, заводьте. Тату, сідайте тут з нами... (*Сідає на канату всажув по один бік Андрія Карп. по другий Карпа Фед.*) От-так... Так гарно... Так любо... Нічого не страшно... (*Приортаєть ся*).

А н д. К а р п. Як дівчинка мала, яка вискочила з темної хати.

Н а т. П а в л. Ну, Саню!

С а н я. Що ж? Можу.

Співає:

„Тихо, тихо“

За нею всі, Нат. Павл. підбадьорув Карпа Фед. Андрій Карп. про себе посміхаєть ся, поглядаючи на батька.

Входить Іван Стратонозич. В руках у його пляшечка з чимсь. Похмурно посміхаєть ся. Нат. Павл. насторожуєть ся.

І в а н С т р а т. (*З кривою посмішкою*) Просто іділля!

Н а т. П а в л. (*Дзвінко*) Прилучайтесь, Іване Стратоновичу.

І в а н С т р а т. Нехай колись другим разом.

А н д р і й К а р п. (*встаючи*) То правда, а зараз до роботи, до роботи. Ви вже не сердьтесь, любий, що я...

І в а н С т р а т. О, прошу... Я сам прийшов трошки спочинуть. Та й Наталі Павловні ось лавровишневих капелъ приніс. У неї голова боліла. Прощу. (*Подає Наталі Павл. пляшечку*).

Н а т. П а в л. (*Сміючись бере*). О, які ви добрі! І не думала, що ви памятаєте. Дякую, дякую! Тільки у мене вже голова не болить і нерви заспокоїлись.

І в а н С т р а т. Уже?

Н а т. П а в л. Уже, Іване Стратоновичу, дуже вам дякую. Я все таки сховаю, може колись здадуть ся. (*Іде до себе в кімнату*).

А н д р і й К а р п. (*до Івана Страт., здивовано*). А знаєте, се чудесні каплі! Я раніше не вірив, що вони помагають, а раз випив і справді далеко краще стало. Далее-ко краще. Чудесні каплі!

І в а н С т р а т. О, чудесні! (*Нат. Павл. входить*).

І в а н С т р а т. А ви-б все таки випили, Наталю Павловно. Хе-хе-хе! От і Андрій Карнович говорить, що чудесні каплі.

А н д р і й К а р п. (*іаряче*). Прекрасні каплі. Вірю! Вірю й поклоняюсь. Ти-б, справді, мамуню, випила, спала-б лучче. Тобі потрібно побільше спочивати.

І в а н С т р а т. Іменно! Чудесно-б заснули.

Н а т. П а в л. Ні, дякую. Я засну й так. Адю. Щось я хотіла сказати?.. Забула... Ага! Так я чула, що тато хоче вчитись механіці? (Сідав коло Карпа Фед. той трошки змішувть ся, але видержув погляди). Правда, тату? Адю, це-ж можливо, правда?

А н д р. К а р п. Цілком. Тато вже нам і так помагає.

К а р п о Ф е д. Та що там тієї помочи од темного!

А н д р. К а р п. (Сідаючи теж). Сідайте, коли так, Іване Стратоновичу. (До батька), О, через півроку ви у нас будете таким механіком, що чудо! Йй-богу! Саня артисткою, а Досю заміж! Га, Досю? Хе-хе-хе!

Д о с я (що шопотілась з Саньою). Ти, Андрійку, знаєш, що я ніколи не вийду заміж, ну... і не треба.

А н д р. К а р п. Ого! Чудесного жениха тобі знайдемо. Правда, Іване Стратоновичу? Та що ви сьогодні такий хмурий, як гріх.

І в а н С т р а т. (що ходив зупинившись). Скучно. Од скуки я навіть хочу запропонувать вам почитать що небудь у голос... Так всією сімьєю... У мене тут єсть одна цікава річ...

А н д р. К а р п. Чудесно! Тільки робота у нас, Іване Стратоновичу... Га?

І в а н С т р а т. Та це недовго... Ви як, Наталю Павловно?

А н д р. К а р п. Тасю, почитаємо? Господи! Що з тобою, ти біла, як стіна! (всі стрівожені, Саня підбіає).

Н а т. П а в л. (хоче посміхнутись). Нічого. Це так...

І в а н С т р а т. От бачите, я-ж вам кажу, лучче випийте лавровишневих капель.

Н а т. П а в л. (Мовчки дивить ся на його).

А н д р і й К а р п. Справді, серце, випий... Випий, голубко, це чудесні каплі, я по собі знаю. Принести тобі? Саню!

Н а т. П а в л. (Поспішно різко) Не треба!!

А н д р і й К а р п. Та що з тобою?

Н а т. П а в л. Ах! Нічого зо мною нема. Ну, зблідла трохи. Ну, голова болить... Право, Адю, я як маленька дитина у тебе. Ну, що тут такого? Ну, що тут такого? Та й ви, Іване Стратоновичу, як навмисне сьогодні дуже заботливі. Давайте краще співать. Се найкраще.

А н д р. К а р п. Ну, куди тут співи. Краще дійсно почитать що небудь. От Іван Стратонович щось там має. Хай чита, а ти поклади головку мені на плече, заплющ оченята й чудесно буде. Йй-богу.

Н а т. П а в л. Ні, я читать не хочу. Щось инче..

А н д р. К а р п. Капризна яка сьогодні наша мамуня. Ну, співать так співать. Тільки пізно вже може? Зачини, Досю, балкон. Ну, будемо співать. Іване Стратоновиче, сідайте, будемо басувать. Тільки якої, панове, га? Я, знаєте, здаєть ся мертвий з могили вилізу, як почув, що коло мене десь співають. Ну, що тобі лучче трошки?

Нат. Павл. Лучче, лучче... Сиди так коло мене.

Іван Страт. А я так стояв би за те, щоб читать. Наталі Павловні спокійніше було-б.

Саня. *(Різно)* Співать будемо! *(Вороже дивить ся на Івана Страт.)*

Іван Страт. *(Здивовано-хмуро дивить ся на неї, потім на Нат.)*

Павл. *тильно:*) Ви думаете, що Наталі Павловні лучче буде, як співать будемо?

Саня. Раз вона так хоче, то, значить, лучче.

Іван Страт. Ну, я б цього не сказав.

Нат. Павл. Саню... Іди сюди. *(Саня підходить. Нат. Павл. бере її голову, цілує).* Моя хороша дівчинко!..

Андрій Карп. Ну, а тепер співать. Правда, тату? Трошки заспіваємо й до роботи. Ну, панове, яку?

Іван Страт. Давайте, „Як умру, то поховайте“...

Саня. Ну, се сумна і тато не знають.

Ів. Страт. Нічого, будуть за нами тягнуть.

Андрій Карп. А пісня чудесна. Давайте? Тасю?

Іван Страт. Це як раз для Наталі Павловни. Підходяща.

Андрій Карп. Правильно. Тільки тихо, тихо, панове. Ну, бачи починають. Саню, Досю, ви-ж, глядіть. Ти, Тасю, можеш не співать, ти собі сиди... Ну! *(Дірюгуючи починає:*

„Як умру, то поховайте“...

Співають. Андрій Карп. співає схиливши лице до Карпа Федор., той конфузить ся, але тягне за ним. Іван Страт. з понурою насмішкою дивить ся на Нат. Павл.

Нат. Павл. *(Сидить, одкинувши голову назад з заплющеними очима. Раптом після другою куплету встає й говорить рівним зтомленим голосом:)* Ні, піду ляжу. Спів гірше. Ви справді, краще читайте. Читайте, Іване Стратоновичу, я піду ляжу.

Андрій Карп. Мамуню!

Іван Страт. Бачите, я вам казав, випийте лавровишневих капелъ!

Нат. Павл. Може, й випю. *(До всіх).* Ви собі сидіть, не турбуйтеся, ради бога. Єрунда. Ось вам Іван Стратонович прочитає, а я, може засну...

Андрій Карп. Ну, куди тут читать. Отто біда яка... Ніколи не боліла голова... Мамуню, може, лікаря покликать?

Нат. Павл. Дякую, Адю. Це ж дурниця, я просто втопилась. Покійної ночі.

Усі. Покійної ночі.

Карпо Фед. *(Поспішно).* Ходімте, діти, ходімте. Пора і нам спать. *(Саня, Дося виходять з ним).*

Іван Страт. Ну, ходітьте й ми, Андрію Карповиче! Хай наша хозяйка засне, спочине. А ми, може, вдвох почитаємо...

Нат. Павл. Адю, остань ся на хвилинку! На одну хвилиночку.

Іван Страт. А я, значить, сам піду? Ну, покійної почи, Наталю Павловно! А капельки приймете? Хе-хе-хе! (*Виходить*).

Андрій Карп. (*Здивовано*) Що ж тут смішного? Глупо і більше нічого.

Нат. Павл. Він дума, що я хочу по дамському звичаю пококетувати своїм страданнем, щоб мене жаліли. (*Іде до канати*) Сядь, Адю. .

Андрій Карп. Глупо і більше нічого (*Сідав поруч*).

Нат. Павл. (*якийсь час сидить з заплющеними очима. Раптом кладе руки на плечі Андр. Карп.*). Адю, я хочу дати тобі кілька питань, будеш відповідати мені щиро, по совісти?

Андр. Карп. Мамуню, хіба я коли...

Нат. Павл. Ну, добре. Скажи: ти любиш мене?

Андр. Карп. Тасюню! Ти б ще спитала, скільки буде два по два...

Нат. Павл. Ну, добре. Ти віриш мені?

Андр. Карп. Як Богови.

Нат. Павл. Чекай. Ти відповідай, подумавши. Скажи, ти повірив би, як би тобі сказали, що я тебе обманюю?

Андр. Карп. Тасю! Що з тобою? Що за розмова?

Нат. Павл. Відповідай, Адю, й незвертай уваги, у мене сьогодні нерви трошки розійшлись... Ну?

Андрій Карп. (*Подумавши*) Ні, не повірив би... (*Спалахнувши*) А той, хто говорив би... мерзота і більше нічого!

Нат. Павл. (*Слабко посміхнувшись*) А як би я, дійсно, зрадила... Дійсно... Що б ти?

Андр. Карп. (*З тайним ляком*) Тасю... Тасю!..

Нат. Павл. (*Весело сміючись*) Господи, зблід як! Заспокой ся, хороший, ніякої зради нема, я тільки хочу знать, як ти любиш мене і... як віриш.

Андр. Карп. Ну, Тасю, ти підбіраєш поганий спосіб узнавать... Фу! (*втирає лоба*).

Нат. Павл. (*Тривожно*). Тобі погано? Ну, прости мене, прости мене, хороший, я погана, прости, Адю...

Андр. Карп. Та нічого, нічого... Тільки, Тасю, ти можеш не питать мене про це.. Ти знаєш сама, як я тобі вірю... Здаєть ся, малим Богови так не вірив. Йй Богу. Знаєш, скажу тобі правду: з початку, як побрались, я не вірив тобі, мучив ся, думав просто з жалости ти пішла за мене. Думав, що я тобі, як мужчина просто гидкий. Знаєш... я навіть не смів іти до тебе, як до жінки. Чекай, як говорить, то вже говорить. Иноді я навіть думав, що ти вийшла за мене через те, що

надієш ся бути богатою. Одну хвилинку, одну тільки хвилиночку раз так подумав! І то давно, мамуню, давно! Тепер я тільки молюсь на тебе, тепер я вноді такий щасливий, що аж страшно, за що мені таке щасте? Зо всіх боків щасливий: як син, як мужчина, як брат, як муж, як людина, як... Тасю, Тасю! Ти ще питаєш! Та як би це трапилось, що ти... що ти обманювала, знаєш, це був би якийсь один жах. Це був би кінець!.. Це було б гірше смерті! Куди: як би ти (не дай Бог!) померла, це було б в сто, куди! в тисячу раз легче... Смерть я, може, пережив би, а обман... Ой, мамуню, не треба навіть говорити... Не треба!

Нат. Павл. (*Тихо гладить його по голові*) Не будемо, не будемо, любий... Посидимо так трошки і... підем спать. Мені трошки сумно сьогодні, хотілось з тобою на самоті побути.

Андр. Карп. Я ж вранці прийду... (*З жагою*) Прийду до моєї жінки, в теплу постельку до неї. Щасте моє!

Нат. Павл. (*Встаючи*) Ну, а тепер іди працювати. Годі... Піду ляжу...

Андр. Карп. Ти б, справді, мамуню, капельок приняла. Га?

Нат. Павл. (*З посмішкою*) Може, й прийму. Ну, прощай! Роби, хороший. (*Обнімає її цілує*).

Андр. Карп. Так наче на поїзд їдеш... Спи спокійно. Іван Стратонович, мабуть, лютує... До ранку, мамуню... (*Виходить*).

Нат. Павл. *Хитає йому головою, якийсь час стоїть непорушно й задумливо на місці, потім зтрінується, глибоко зітхав й іде до себе в кімнату. Через якийсь час виходить з пляшечкою в руці. Сідав коло столу, схиливши голову на руки. Встає, дико озирается ся, іде до балкону, одчиняє двері, немов хоче покликати когось, вертається й знов сідав. Дивиться на пляшечку піднявши її до світла. Входить Іван Стратонович черездвері з кухні.*

Нат. Павл. (*здрінується, ховає пляшечку, встає, суворо й різко*). Чого вам ще треба? Знов підслухували?

Іван Страт. (*Понуро, мовчки й помалу підходить, виймає з кишені якийсь папір, розгортає, показує і рве*). Вексель. (*Потім виймає пакуночок листів, кладе на стіл перед Нат. Павл.*). Листи. (*І дивиться на неї насторожено-чекаючим, хмурым, гарячим поглядом*).

Нат. Павл. (*Жадно хапає листи, ховає на грудях, потім дивиться на його й застилав. Іван Страт. видушує на губах понуру посмішку*). Іване!

Іван Страт. (*так же дивиться ся, хрипло*). Я не читав їх.

Нат. Павл. (*Збезсильши сідав, не зводить з його очей*).

Іван Страт. Ну, тепер можете прогнать мене і скінчить комедію. Кінчайте швидче

Нат. Павл. (*Раптом встає, обнімає його й жагуче цілує*).

Іван Страт. (*задишаючись*). Це подяка чи... чи...

Нат. Павл. (*Один мент вагається, але дивиться в його гарячі дикі очі і обнявши, юворить*): Любов... Любов...

Іван Страт. (*Жауче цілюючи*). Тасю!.. Тасю!.. Ходім до мене. Ходім.. Ми зараз вернемось.

Нат. Павл. (*Одхилляючись*). Іване.. Це — безумство.

Іван Страт. А-а! „Безумство“.. Тепер теж безумство?

Нат. Павл. Ти не віриш мені й тепер?

Іван Страт. Не вірю. Що тобі стоїть обнять?

Нат. Павл. Значить, я повинна йти для доказу?

Іван Страт. Ти боїшся?

Нат. Павл. Ні, я для доказу не піду. Піду, коли бажанне поведе.

Іван Страт. Значить, я мушу вірити словам тільки?

Нат. Павл. (*Дивиться в його лице помалу*): Ні, я дам тобі инчий доказ.. Чуєш, Івасю?.. Я дам другий доказ і ти повіриш.. Тільки треба заспокоїтись. Чуєш?

Іван Страт. (*хрипло*). Коли?

Нат. Павл. Коли? Не знаю. Хутко. Три тижні, два, не знаю. Ти мусиш ждать. Чуєш? Я хочу тепер тебе випробувать, чи ти віриш мені.. Говори, віриш?

Іван Страт. Не знаю. Знаю, що ти отруїла мене своїми словами. Я не знаю, чому вірить. Убий мене, тільки правду дай! Дай!

Нат. Павл. Дам. Тільки не зараз, а тоді, коли ти мені будеш вірити, а не довазам. Чуєш? Будеш ждать?

Іван Страт. Не знаю... Мушу... Тепер ти безпечна. Сила на твоєму боці.

Нат. Павл. Не говори дурниць. Хіба я не розумію, що ти думав, як вертав листи і що зараз стоїть в твоїх очах? Я завжди в твоїх руках і без листів.

Іван Страт. А! І через це тільки й поцілунки ці?

Нат. Павл. Не говори, кажу, дурниць! Як би через це, як б зараз пішла до тебе. Я хочу дати тобі такий доказ, щоб ти все життя вірив мені. Але ти мусиш ждать. І ні одного слова, ні одної сцени. Хоч би я обнімалась на твоїх очах з Андрієм, Тосем, зо всіма мужчинами, ти мусиш мовчати і ждать. Чуєш?

Іван Страт. Доки? Все життя?

Нат. Павл. Ні, далеко менше. Сказала, не більше місяця. Я хочу тебе перевірити. А тоді доказувать тобі. Будеш ждать?

Іван Страт. (*мовчить*). Буду.

Нат. Павл. Ну, а тепер іди до Андрія. Я зтомилась, Цілуй. (*Обнімає*). Іди.

Іван Страт. *Похилений, похитуючись виходить*. Нат. Павл. *Безсило сідає на стілець, кладе голову на стіл і тихо, безнадійно ридив.*

З А В І С А.

Д І Я З.

Там же. Равок.—Стіл наготовлений для обіду.

Іван Стратонович (З капелюхом в руці) Я не маю більше сил Чуєш? Не маю. Не можу ждати!

Нат. Павл. Мусиш, Івасю. Мусиш, бідний.. Та не ходи, зараз же обідать будемо.

Іван Страт. Я піду пройдуся... Ще як би хоч робота. В роботі забував. А як здали мотор... Цей тиждень мені здається довгими роками... (криво посміхаючись) Може, ти сподіваєшся, що я збожеволюю.

Нат. Павл. Іване! Це віра твоя?!

Іван Страт. (Зиулившись) Прости, я не хотів.. Я божевільний...

Нат. Павл. Ох, швидче б уже?

Іван Страт. Ти не скажеш мені?

Нат. Павл. Нічого не скажу... Жди. (Входить, наспівуючи Сая, Змовкає).

Іван Страт. Ну, піду пройдуся. (Виходить).

Сая. Господи! Він з кожним днем стає таким, що аж душно при йому в хаті. Ну, що болить голова, Наталю?

Нат. Павл. Ні, дитинко, нічого. Трошки.

Сая. І що сталось таке з вами? Андрій каже, що ви ніколи нічим не слабували. А за цей тиждень ви просто з лица зійшли? (Несміло) Може, в вас горе є яке, Наталю?

Нат. Павл. (Сміючись) Горе? Що ти, дівчинко моя? Хіба ви мене не любите? Хіба нам не щастить. Ось не сьогодні-завтра грошей матимемо цілу купу.

Сая. (Сумно) А все таки ви невеселі. Пульхера каже, що бачила раз, як ви плакали.

Нат. Павл. (Регоцеться) Хіба? От це старенькій провидилось. Я вже й забула, коли плакала! Ну, що, може, трошки за піаніно сядемо? Га?

Сая. Сядемо. Тільки щоб у вас голова не боліла. Ви й так цілі дні граєте на уроках.

Нат. Павл. О, хутко вже ніколи грати не буду! Ну, сідаймо. (Дзвінок) Звонять?

Сая. (Біжить) Мабуть, Андрій. (Вертається з листом) Лист, Наталю! Лист! Мабуть від компанії. Дивіть ся, тут ось на конверті щось не по нашому надруковано... Що вам, Наталю! Ой, матінки!

Нат. Павл. (Дуже схвилювана) Нічого... Це про мотор. Одновідь... Так швидко (Прикладає руку до серця. Розриває конверт, читає, безсило сїдає).

Сая. (З ляком) Що? Не добре? Не хотять?

Нат. Павл. Ні, навпаки... Просьять Андрія прийти підписати контракт.

Саня. А ви наче не раді?

Нат. Павл. Я? Не рада?.. *(Раптом підводить ся, піднято)* Я не рада? Ха-ха-ха!.. Ні, я рада... Я страшенно рада. Тепер кінець... О, я безумно рада! Де Андрій? Ах, він пішов до Сердюкових. Саню, біжи зараз за ним. Знаєш, де?

Саня. Знаю.

Нат. Павл. Біжи зараз, клич, хай киди все. Де Дося? Досю Досю!..

Саня. Дося пішла на пошту.

Нат. Павл. Ах, на пошту. Так, так, Дося пішла на пошту. Наша тиха, покїрна Дося пішла на пошту. Так, це правильно... Ах! Що ж я хотїла?.. Забула... Це вдарило менї в голову... Біжи, дитинко, біжи! *(Ходить)*.

Саня. *(Трївожно слїдкує за нею)* Може б вам води дати?

Нат. Павл. Води? *(Морщить лоба, припадуючи)* Ах, так.. Води... Ну-да... *(Іде до дверей в кухню)* Пульхеро! Пульхеро! Біжи, Саню, біжи.. *(Саня не рушить ся. Входить Пульхера)*.

Нат. Павл. Пульхеро, біжіть зараз до панича Тося, покличте його сюди скажіть, щоб зараз же, зараз же йшов. Щоб кидав усе і зараз же біг сюди! Швидко, Пульхеро.

Пульхера. *(Швидко дивить ся на неї, строго:)* А знаєте, що я вам скажу панї?

Нат. Павл. Ну?

Пульхера. А то, що вам треба як панови покласти рушничок на голову, бо щось ви..

Нат. Павл. *(Щось задавши)* Ага? *(Біжить у свою кімнату, зараз же вертаєть ся)* Ну, нічого. Та біжіть же, Пульхеро! Та чого ви стоїте, Господи!

Пульхера. Ну, знаєте, що я вам скажу?

Нат. Павл. Ах, Пульхеро, потім скажете, ідіть швидче. Та скажіть, щоб зараз же йшов.

Пульхера. Та скажу. А вам скажу, що коли ви ще з тиждень побігаєте по отих своїх уроках, то..

Саня. Та Наталя вже не будуть давати уроків. Вже контракт підписувать буде Андрій. Ось листа получили.

Пульхера. *(Радїсно вражена, хрестить ся)* Ну, слава ж тобі, Господи! Так би ж і сказали! Біжу! Біжу!.. *(Біжить у кухню)*.

Нат. Павл. *(тихо смієть ся, злякано до Пульх.)* Та куди ж ви?

Пульх. Та хустку ж хоч накину на себе.

Нат. Павл. Та тут же через дорогу, одна хвилинка.

Пульхера. А хоч би й півхвилини, то хїба я молода дївчина, щоб по улицї оттак бігати? Зараз, зараз.

Нат. Павл. Ах, боже! Саню! А ти ж чому не біжиш?

Саня. Зараз. Я татови скажу. Добре? От зрадять, Боже! (*Хутко вибігає*).

Нат. Павл. *Швидко ходить по хаті. Виходить Пульхера з великою хусткою на плечах, на ходу юворить*: Біжу, біжу. А як нема вдома?

Нат. Павл. Мусить бути! Мусить. Він в цей час разураз дома.

Пульх. Ну, а як не буде?

Нат. Павл. Як не буде? Як не буде?—Я сама піду шукать його. Та він дома. Біжить, Пульхеро.

Пульхера. Та біжу, біжу. Ну, слава тобі, Господня. (*Вибігає. Назустріч їй хутко входить Карпо Федорович*).

Нат. Павл. (*Кидаючись до його, обнімає, цілує, мліує*) Татуню!.. Татуню! Сьогодні наше свято. Сказала вам Саня, сказала? Сідайте тут, сядемо обов. Ви раді, татусю? Раді?

Карпо Фед. Змилував ся Бог, змилував ся над нами за наше терпінне.

Нат. Павл. Таточку! Ви заслужили. Ви заслужи. Тепер все буде добре. Тепер ви спочинете. Правда?

Карпо Фед. Тепер спочинемо. До смерти за вас молитимем Бога, щоб дав вам вік довгий, щасте...

Нат. Павл. О! Я буду тепер довго-довго жить! Тепер, тату, будемо спочивать. Ми з вами наробились. Правда? Мій тато був за сторожа при церкві. Я вам уже казала? Він був схожий на вас, такий же тихенький. Він тільки в труні знайшов спочинок. Не довелось, татуню, йому спочити тут. Ви за його спочинете, правда? І за його і за себе. Правда?.. Я трошки, тату, ніби не при собі, але така ж радість, така радість. (*Схоплюєть ся біжить на балкон, визирає на улицю. Раптом махав рукою й біжить у сіни*) Тось, тату йде! Треба йому сказать. (*Біжить знов до його, обнімає, цілує*). Я здуріла, таточку, з радости. Але ви не лякайте ся, ця дурість не страшна... Правда?

Карпо Фед. (*Щасливо весь час посміхаючись, гладить її руки*). Ой, ні, не, страшна, не страшна. Таку дурість дай Боже всякому...

Нат. Павл. Таточку, я хочу щось на одинці побалакать з Тосем. Я хочу зроби́ти з ним несподіванку Андрієви, як на іменини.

Карпо Фед. (*Схоплюючись*) Та говоріть, говоріть. Я вийду, я вийду...

Нат. Павл. Татуню, ви не сердитесь? Ні?

Карпо Фед. Ой, що ви... Наталю...

Нат. Павл. Тату, а коли ж ви мені казатимете „ти“ і „доню“? Га? Коли?

Карпо Фед. Та я... Не смію я, доню.

Нат. Павл. (*Радісно цілюючи*) Спасибі! Спасибі, таточку. (*Входить Тось. Хмурий*).

Пульхера (*входячи за ним*). Ось привела. Заздрять, що не їм таке щастя та й не радіють Он які!

Тось. Я, Пульхеро, радію та в мене сьогодні голова болить. Драстуйте, Карпо Федорович

Пульхера. А! Панська хвороба. Поменьше б книжок читали. (*Виходить*).

Карпо Фед. (*Здоровкаючись з Тосем*). Та я й піду собі. Говоріть, говоріть. (*Виходить*).

Нат. Павл. (*Зразу стихаючи вся*) Тосю! Я хочу з тобою говорить.

Тось. (*З підозрінням*) Прошу.

Нат. Павл. (*Показує на лист*). Сьогодні Андрій підписує контракт.

Тось. Так. Пульхера казала. Дуже радий. Поздоровляю. Ну?

Нат. Павл. Який холодний, чужий, ворожий погляд.

Тось. Річ не в моїм погляді. Ну, що далі?

Нат. Павл. Не треба так дивитись на мене, Тоську, не треба, коханий мій. Єдиний коханий мій. (*Раптом обнімає Тосю, припадає до грудей його і рвучко, голосно, з мукою ридав*).

Тось. (*Злякано*) Тасю! Тасю! Голубко! Дорога моя! Що з тобою! Що з тобою, скажи мені... Та що ж з тобою, Господи, ти хочеш мене з розуму звести чи що? Тасю!

Нат. Павл. (*Підводиться, дивиться на його, хапає його за шолову й цімує з дикою жагою очи, лоб, ніс, вуса*). Єдина радість!.. Єдине світло... Сонце...

Тось. Голубонько, рибко, що з тобою? Що це все значить, скажи ж, не муч мене... Тасю, хтось ввійти може!

Нат. Павл. Хай!.. Хай входять... Хай всі бачать... Мій єдиний, мій... (*ридає*).

Тось. О, що ти зо мною ж робиш! Що з тобою? Ти прощаєш ся зо мною? Говори! Прощаєш ся?

Нат. Павл. Підожди... Я зараз... Це слабість... Цього не повинно будь... Я зараз... Тосю! Ти любиш мене?

Тось. Тасю! Ну, що за питанне!

Нат. Павл. Правда, я сама не знаю, що говорю. Я знаю, ти любиш. І я люблю тебе. Ох, як же люблю!.. Памятаєш, як ми купували у бабуні насіння, а вона думала, що ми чоловік і жінка. А хіба ми не чоловік і жінка? Хто може сказати, що ні? (*З невимовною ніжністю*) Тосіку!.. Котівку!.. Хлопчику мій!.. Вогнику мій...

Тось. Тасю!.. Та що таке, ти скажеш мені? Що за мука?!

Нат. Павл. (*Мовчить. Рішуче:*) Тосю! Віриш ти мені, що я тебе люблю, скажи.

Тось. Тасю! Для чого ці підходи, говори прямо.

Нат. Павл. (*Твердо*) Я тебе питаю, ти мені відповідай. Віриш?

Тось. Ні!

Нат. Павл. Фрр! Вогнику!

Тось. Не вірю. Я чую, що ти мені зараз скажеш. Що тепер ми мусимо розійтись. Можеш говорити, я спокійний.

Нат. Павл. Спокійний? Зовсім? О, хлопчику мій... Ні, ні, я хочу тобі сказати, що ми ніколи не розійдемося тепер. Чуєш? Ніколи.

Тось. (*Просіявши*) Тасю! Це правда? Правда?

Нат. Павл. Правда. Ти будеш мені тепер вірити, що я любила й люблю тебе. Чекай, дитинко. Тільки а ще хочу одне сказати. Слухай, Тосю. Ніколи, чуєш?—ніколи ні одній людині ти не повинен того говорити, що між нами було. Чуєш?

Тось. Я не розумію, Тасю,—всі ж все одно будуть бачить...

Нат. Павл. Те, що будуть бачить, це друга річ. А вони не повинні знати того, що було. Ти даєш слово?

Тось. Скільки хочеш... Тільки я не розумію...

Нат. Павл. Ні, ти присягнись мені нашою любовою, що виконаєш своє слово. Присягнись, що ти віриш мені.

Тось. Присягаюсь Тасю.

Нат. Павл. Ну, от і все. Тепер все буде добре... Тільки щоб ти вірив, що я люблю тебе, що тебе одного любила й люблю... Гляди ж, Тосю, особливо Андрій не повинен нічого знати. Чуєш?

Тось. Тасю!.. Я чую... Але я все таки не розумію. Ти ж покинеш Андрія?

Нат. Павл. Покину.

Тось. Він же буде знати, через що і для чого покинула. При чому ж тут моє слово? Ти щось... Я не розумію.

Нат. Павл. Я це все беру на себе, ти не думай про це. Вибре- шусь. Я ж умію брехати. Ха-ха-ха! Безодня, правда!

Тось. (*з підозрінням*) І вже не боїшся, що це вбє Андрія?

Нат. Павл. Не боюсь! Навпаки, я дам йому на все життя спокій і певність у себе. Дам те, що найбільш потрібно. І дам брехньою! Чуєш: брехньою! Хай же живе брехня!

Тось. Тасю! Це негарно.

Нат. Павл. Що? Що негарно?

Тось. Ця твоя радість.

Нат. Павл. (*піднято*) Хіба? Ха-ха-ха! Мій правдивий хлопчик не любить брехні? Навіть тої, що дає радість? Хлопчику, що єсть істина?

Істина є постаріла брехня. Всяка брехня буває істиною... Філософія, правда? Мій поет не любить філософії? Не треба. Не треба її любити. Вона мутить розум... (*Задумуєть ся*).

Тось. Тасю... Ти це серйозно все говорила, чи жарт був?

Нат. Павл. Що? Про істину?

Тось. (*Різно*) Про те що покинеш Андрія.

Нат. Павл. Серйозно... Ох, серйозно... (*Схоплюєть ся з жахом*). Тосю! Тосю... Невже це серйозно? Невже це?.. Тосю.

Тось. (*Холодно*) Це від тебе залежить.

Нат. Павл. Тосю! Боже мій!... (*Раптом спиняєть ся*) Фу, фу. Ще істерики бракує. Зовсім все було б добре.

Тось. Коли ж ти покинеш Андрія?

Нат. Павл. (*Дивить ся на його*) Тосік не вірить, правда?

Тось. Я повірю тоді, коли ти це зробиш.

Нат. Павл. А як не зроблю?

Тось. Значить, ти мене дурила, як і завжди.

Нат. Павл. (*Тихо*). Зроблю, Тосю. Я зроблю, а ти своє слово памятай. Чуєш? І памятай, щоб не сталось, чуєш, щоб не сталось, що Тася тебе любила і зробила... і... Словом, інакше не могла вона. Чуєш?

Тось. Що „не могла“? Щоб сталось? Що ти не покинеш Андрія? Так?

Нат. Павл. Я тобі говорю, щоб не сталось. Я не знаю, що може статись. Годі. (*Зтомлено*). Ох, швидче-б, швидче!

Тось (*Обнімаючи її*). Я не смію, Тасю, вірити своєму щастю... Тебе-ж не вгадаєш...

Нат. Павл. І не вір, котику. Вір тільки, що я люблю тебе. І все буде добре... Чекай, здаєть ся, йдуть. Ти, розумієть ся, не будеш тікати? Ти мусиш тут бути сьогодні. Сьогодні будемо веселі. Добре? Обіцяєш?

Тось. Обіцяю. (*Дзвінок*).

Нат. Павл. А потім.. Що буде, то буде. Козаний, єдиний, мій. (*Хпає голову Тосю, дико, жагуче цілує і біжить у сїни. Тось в радісному непорозумінні. Входять Нат. Павл., Андрій Карп., Саня і Іван Страт. Всі радісно сяють, крім Ів. Страт.*)

Андр. Карп. Тасю! (*Обнімає її, цілує*).

Нат. Павл. Наша взяла, Адю?

Андр. Карп. Наша! Де лист?

Нат. Павл. (*Біжить до столу, подає*). Ось!

Андр. Карп. (*до Івана Страт.*) А ну, що про віщо воно шкрябає... (*Щасливо смієть ся. Обидва читають*).

Іван Страт. (*Хмуро, байдуже*). Нічого.

Брехня

А ндр. Карп. (*Обуренно*). „Нічого“. Він каже „нічого“. Ну, ви подивіть ся на сю мару. (*Побачивши Тосю*). Доброго здоров'ячка, Тосю! Ну, ви подивіть ся на цього... на цього пессіміста. Ну? Я мало не підскаочив вище лихтаря на улиці, як зустрів ся з Саньою, а зустріли його і ось вам... Хмара хмарою. Та ви розумієте, чоловіче, чим це пахне? Га?

І ван Страт. (*З посмішкою*). Десятьма тисячами. І ще чим небудь. (*Зиркає на Нат. Павл.*).

А ндр. Карп. „Десятьма тисячами“ І се йому так, наче він що дня має по двадцять тисяч... Ні, я з таким чоловіком не зговорюсь. Тасю! Сьогодні у нас бенкет, сьогодні ми... Пульхеро!

Саня (*біжить до дверей в кухню й чукає*). Пульхеро! Пульхеро!

А ндр. Карп. Тасю, сьогодні бенкет. У нас є хоч трохи грошей?

Нат. Павл. (*Весело*). Рублів десять знайдеть ся!

А ндр. Карп. Тільки всього? Ех, жаль. Шампанії б жарнуть.

Нат. Павл. Позичить можна.. Тосю, у тебе нема? (*Тось з симувано-веселою усмішкою*). На таке блага діло мусить бути. (*Виймає гаманець, рахує*). Пятнадцять рублів і двадцять копійок. (*Входить Пульхера*).

А ндр. Карп. (*До Тося*). Чудесно! Знаменито!.. Давайте сюди, давай Наталю, твої. Пульхеро! Сьогодні у нас буде бенкет, чуєте?

Пульхера. Та чую. Той, що з кокардою?.. Колись приходив. (*Всі режучуть*).

Пульхера. (*Удаючи сердиту*). Еге-ж, засмійте ся. Може що стара догадаєть ся, що він за їдєн, от-той... як ви його назвали.

А ндр. Карп. Бенкет, Пульхеро, бенкет, гулянка.

Пульхера. А-а! Бенкет... Ну, так би й казали... Ну, та що буде?

А ндр. Карп. Так от... (*До Нат. Павл.*) Ні, я, Тасю, не вмю... Це не моє діло.

Нат. Павл. Треба, Пульхеро, купить вина... Чуєте?

Пульхера. Ба ні, не чую, треба купить картоплі. (*Всі сміють ся*).

Нат. Павл. Ну, так от тої картоплі, що зветь ся вином. Тільки... А знаєш що, Адю? Краще написать на записочці, а то Пульхера забуде.

А ндр. Карп. Чудесно! Знаменито! Де панер?..

Тось (*виймає записку книжку*). Ось, маєте. (*Видирає лист подає з олівцем*).

А ндр. Карп. Знаменито! Так шампанського, панове. Дві пляшки? (*Пише*). „Шампанського“. Так. Ще чого Наталю?

Нат. Павл. Я не знаю...

І ван Страт. Монопольки, простої.

А н д р. К а р п. Фе, демократ. Ну, можна й простої. (*Піше*). Все? Чудесно. Ось маєте, Пульхеро. Знаєте де магазин.

П у л ь х е р а. Ще-б чого не знала. Це за церквою?

А н д р. К а р п. Де за церквою? Аптека? (*Всі сміють ся*).

П у л ь х е р а. От раденькі! Яка аптека? Аптека по один бік, а то по другий.

А н д р. К а р п. А, правильно, правильно. Вибачайте, Пульхеро, вибачайте, ради Бога! (*Уклоняють ся*).

П у л ь х е р а. Та тут все, значить, списано?

Н а т. П а в л. Все. Та швиденько, Пульхеро.

А н д р. К а р п. Одна нога тут, а друга там.

П у л ь х е р а. А сама посередині ні туди ні сюди?

Н а т. П а в л. Звощика візьміть, Пульхеро.

П у л ь х е р а. От ще чого не було! Ще на звощиках мене покатайте.

А н д р. К а р п. Правильно, Пульхеро! Беріть звощика. Беріть!

П у л ь х е р а. (*Сміють ся*). І вигадують же. Що ж, візьму. А обід потім? (*виходить*).

Н а т. П а в л. Потім, потім... Саню, а де ж тато? Поклич швидче! От маєш.

А н д р. К а р п. Він уже знає?

С а н я (*вибігаючи*). Знають!

Т о с ь (*бажаючи бути веселим, до Ів. Страт*). Значить, хіміко, вас можна поздоровить тепер?

І в а н С т р а т. А вас?

Т о с ь. Мене? А я тут при чому?

І в а н С т р а т. (*З хмурою посмішкою*). А як же, член щасливої сім'ї.

Т о с ь. В такому смислі... згожуюсь.

І в а н С т р а т. Згожуєтесь?

Н а т. П а в л. (*весело*). Панове! Тільки хоч сьогодні не гризить ся. Іване Стратоновичу, ви мені колись обіцяли бути хорошим. Памятаєте?

І в а н С т р а т. Ми й не гриземось, Наталю Павловно. Просто собі розмовляємо, як добрі приятелі. Я от, наприклад, хочу навіть просить Антона Михайловича написати оду на сей урочистий день і прочитати за шампанським. Я настільки вірю в геній Антона Михайловича, що думаю — йому досить часу, поки Пульхера з'їздить туди й назад.

Т о с ь. (*Сміють ся*). Можна.

Н а т. П а в л. Ви злий, Іване Стратоновичу. Навіть в такий день ви не можете.

А н д р. К а р п. Бить, бить, його треба!

Іван Страт. Господи! Та що-ж я такого сказав?! (*Входять Саня й Карпо Федорович*).

Нат. Павл. (*Біжить назустріч*). Що-ж ви сховались, татуню? Тут вся сімя, а ви десь там.

Андр. Карп. Ну, тату! Тепер купимо пасіку? Га? Поділимось, я механіку, а ви пасіку. Чи хочете навпаки, я пасіку, а ви механіку?

Карпо Фед. І так, синку, добре і так добре. Аби все було добре.

Андр. Карп. Правильно! Чудесно сказано. Знаменито. Ну, тату, тепер буде все добре! Все!

Карпо Фед. Дай Боже, дай Боже.

Андр. Карп. А як буде погано, то ось хто нас виручить. (*Показує на Нат. Павл.*).

Карпо Фед. А виручить... О, виручить, дай Боже, щоб здоров'я більше було.

Нат. Павл. (*дзвінко*). Буде, тато! Виручу! Всіх виручу! (*Всажує Карпа Фед. на канату. Тось пильно дивить ся на неї, одходить до балкону*).

Андр. Карп. А де ж Дося? Що ж це її не видно?

Саня. Пішла Андрійку, на пошту. Мабуть, ще в магазин зайшла.

Андр. Карп. А... По хазяйству? Ну, Тасю, давай паперу, сїдай, пиши листи на всі свої уроки. Адьє, мовляв, і бувайте здоровенькі. Кінець. Сїдай, зараз сїдай.

Нат. Павл. Моментально? Вспію. Зараз я хочу з вами бути. З татом хочу. (*Лукаво*). Ну, татуню, може, заспіваеть? Ха-ха-ха!

Андр. Карп. А знаєте, цілком справедливо сміють ся з нас руські. Чи горе, чи радість, зараз „давай заспіваеть“. І я вам скажу, панове, це таки чудесний звичай у нас. Ну, що, справді, чому б нам не заспівать? Га? (*Сміють ся*).

Андр. Карп. (*теж сміючись*). А їй Богу, панове. Ну, що тут такого? От як раз всі зібрались Га? Як ви думаете? Поки Пульхера принесе... А то якось, знаєте, в грудях радість, а вилить... якось незручно кричать. Французи зараз починають танцювать. Ну, а ми співають. Га?

Саня (*зістньо*). А кацани горілкою наливають ся. (*Сміють ся*).

Нат. Павл. (*дивлячись у бік Тося й Сані, які трошки одійшли назад. Піднято*). Знаєш, Адю! Може, незабаром ми матимемо ще одну радість, трошки инчого характеру, але теж таку, що заспівать прийдесть ся. (*Показує очима на Тося й Саню*). Як думаете, панове?

Іван Страт. (*пильно вдивляеть ся в неї*).

ЛНВістник 1910, кн. X.

Андр. Карп. (з захватом). Чудесно! У, це так чудесно, що й нашої радості далеко!

Саня (озираючись). Що чудесно? Андрійку, я не чула, що чудесно? (Сміють ся).

Андр. Карп. Щось...

Саня (з непорозумінням дивить ся на всіх).

Нат. Павл. Ми кажемо, що незабаром матимемо ще одну радість. Але про неї тобі не можна знати.

Андр. Карп. Ха-ха-ха! Не можна, не можна! Ні, ні, їй як раз не можна знати. Боже спаси!

Іван Страт. А також Антону Михайловичу.

Андр. Карп. Безумовно! Безумовно.

Карпо Фед. Воспретить.

Нат. Павл. Ха-ха-ха. Іменно, тату, воспретить.

Тось (червоніючи). Я, панове, нічого не розумію.

Іван Страт. А чого ж ви почервоніли, коли не розумієте?

Тось. Я??

Нат. Павл. Ха-ха-ха! І Санюсь теж, видно, не зрозуміла. Правда? Правда? (Біжить до неї). Ой, зовсім не розуміє, червона, як сонце.

Тось (спалахнувши, до Нат. Павл.) Наталю Павловно!

Нат. Павл. (швидко до його). Фр! Фр! Уже!

Тось. Кумедні жарти.

Саня (раптом, видно, зрозумівши). Ой, які ж бо їй Богу! (Вибігав. Сміють ся).

Нат. Павл. Саню! Санюсь! Не будемо! Даю слово що не будемо! Бідна дівчина!

Тось. Наталю Павловно! (Нат. Павл. щось шепоче йому на ухо. Тось пильно дивить ся на неї, зразу зтихає й робить ся серйозним. Кидає на всіх чудним поглядом).

Андр. Карп. (до Нат. Павл.) Заспокоїла? Хе-хе-хе!

Нат. Павл. Ого! Моментально. Сказала таке словечко, що як по шучому велінню. Треба ще й Сані сказати. (Іде за Санюю).

Андр. Карп. (до Карпа Фед.) Чарівниця! Одно слово, татуню, чарівниця у нас та й годі.

Карпо Фед. (з побожністю). Одно слово чарівниця.

Іван Страт. (до Тося). Солодке, мабуть, слово! Га?

Тось (з чудною посмішкою). Солодке, хіміко. Солодче всіх ваших кислот.

Іван Страт. Он як!

Андр. Карп. (підморгує до Ів. Страт.) Може, й ми коли небудь узнаємо, що за слово?

Тось *(все так же чудно посміхаючись)*. Може, й узнаете.

Андр. Карп. Чудесно! Чудесно!

Іван Страт. *(ходячи по хаті, з підозрінням подивляючись на Тосю)*. Побачимо... Побачимо.

Тось. Побачите й почувете. *(Іван Стр. зупиняється й уважно дивиться йому в лице)*.

Тось. Що? Зараз хочете побачить? Рано.

Іван Страт. Рано?

Тось. Рано.

Іван Страт. Так Наталя Павловна сказала?

Тось. Так я вам кажу. *(Іван Страт. зривається й знов ходить, трохи швидче)*.

Андр. Карп. Що? Не піддається? Тайну свято береже? Та ви вже, Тосю, не мучте Івана Стратоновича, бачите, як потемнів. Може, він як раз і сам на ту лінію хоче стати. Ха-ха-ха!

Іван Страт. *(зупинившись, різко до Андр. Карп.)* Ви вгадали Андрію Карповиче!

Андр. Карп. Ха-ха-ха! *(Входять Нат. Павл. й Саня)*.

Андр. Карп. Тасю! Ради Бога, скажи й Івану Стратоновичу яке небудь солодке слово, а то тут мало до дуелі вже не доходить між цими рицарями. Заздрить!

Нат. Павл. Та не може бути? А Досі ще нема?

Андр. Карп. Ха-ха-ха! *(З захватом до Карпа Фед.)*. Ну й чарівниця ж! Прямо тобі... Ха-ха-ха!

Саня *(весело)*. Хоч би вже Дося швидче йшла, хай трошки на неї...

Нат. Павл. *(хитро)*. Іване Стратоновичу! На пару слів.

Іван Страт. *(понури)*. Прошу дати мені спокій.

Андр. Карп. Упірається! Ха-ха-ха! Упірається!

Нат. Павл. *(уважно подивившись на його)*. Чекай, зараз і до тебе черга дійде. Іване Стратоновичу, я вам хочу сказати кілька слів по секрету! Чусте?

Андр. Карп. Та не впірайтеся, Іване Стратоновичу. Швидче йдіть та хай до мене доходить черга.

Іван Страт. *(підходить до Нат. Павл. Та шепоче йому щось на ухо. Він одповідає. Вона знов. Всі сліdkують. Лице Ів. Страт. прояснюється)*.

Андр. Карп. *(аж підскакує)*. Заспокоїла! І цього заспокоїла!

Нат. Павл. *(з сміхом іде до себе в кімнату)*. Зараз і тебе заспокою, чекай!

Андр. Карп. Ну, це ж подумайте тільки. Заспокоїла! Ну? Саню, а тобі що сказала! Га?

Саня. Ай, одчепіть ся од мене. Нічого. Он на Івана Стратоновича нападайтесь, бачите який ходить уже.

Андрій Карп. (Лукаво). А Досі нема! Хм!

Нат. Павл. (з мокрим рушником в руках, підходить до його.) Ну, а тепер твоя черга. Покажи свої очі... Так. (Кладе руку на юлову). Заспокоїть треба. Тільки тобі ось що... Рушника ще можна не вживать. (Одкладає). Сидіть тихо, добродію!

Андр. Карп. Мамуню, їй богу, я себе чудесно почуваю.

Нат. Павл. Навіть занадто чудесно. (Тре виски пальцями). А голова болять?

Андр. Карп. Трошки. Їй богу не дуже. Я спокійний.

Нат. Павл. Ну, от, щоб зовсім був спокійний, посидь тихо. (Тре).

Андр. Карп. (до Івана Страт.) От що значить деспотизм! Колись і вам така біда буде.

Нат. Павл. Біда? Ах, ти ж! Так я тобі біда? От же тобі, от же тобі! (Тре).

Андр. Карп. Ой, мам... мамуню! Годі.

Нат. Павл. (Покидаючи терти, раптом співає):

Як би тобі горенько та біда

Як би тобі горенько та біда

Ти б вийшов на улицю та кричав (2 р.)

Андр. Карп. (моментально підхоплює, пристукує ногою, підморцує всім, щоб підтягували).

Нат. Павл. Ех, жаль, вина немає! Хочу повної радості. З вином, з муками, з брудом, з брехньою. Ха-ха-ха! Правда, Іване Стратоновичу? Де ж взять чистої радості! Єрунда! Давайте співать. Адю!

Андр. Карп. Єсть, ваше благородіє!

Нат. Павл. Тосю, Саню! Що ви справді? Хіба вам не весело? Що, справді, як мокрі миші сидять. А ще молодь називають ся. Співають, грать! (Голосно жагуче):

Пиймо, панове, пиймо молодці,

Поки недоля нас не спіткала,

Пиймо ще поки нам петь ся

Поки ще лихо смієть ся!

(Всі заражають ся її настроєм, кожний відповідно своїм переживанням. Рухи роблять ся нервові, одчаянні, веселі, навіть Іван Стратонович оживає й співає разом зо всіма, часом тільки з злітно-насмішкуватою по-смішкою поглядаючи на Андр. Карповича й Тосю. Нат. Павл. підбігає до тіаніно, сідає й аккомпанує. Входить Пульхера з пляшками. Всі кричать „Ура!“ підбігають до неї, видирають пляшки, режучуть, кричать).

Тось. Давайте, Пульхеро, сюди. Давайте! Вони не вміють.

Саня. Тосеви! Тосеви!

Пульхера. Христос з нами! Та дайте дихнуть! А диви на їх! А матінко! Та беріть, беріть.

Іван Страт. Сюди, сюди!

Нат. Павл. *(що теж підбігла)*. Адю! Штопор давай! Саню, шкляки, чарки. З буфета швидко!

Тось. Ніяких штопорів. Шампанське з штопором? Ха! Пустіть! Не мішайте. Чарки давайте. Швидко! *(Починає одтикати.)* Іван Страт. *Хатає другу пляшку.*

Тось. Івяне Стратоновичу, не чіпайте. Ви не вмієте.

Іван Страт. Подумаєш! Глядіть, щоб ви вміли.

Нат. Павл. „Не сваріть ся, чортові сороки, начальство велить“. Адю! Я хочу тебе поцілувати! Татуню! А татуня забули! Таточку, ідіть до гурту.

Карпо Фед. *(З тихою щасливою посмішкою слідкує за всіма)*. Та куди вже мені старому. Я хоч подивлюсь на вас.

Нат. Павл. Ні, ні! *(Підбігає, веде його до столу)*. Сьогодні треба всім укупі бути. Ах, Досі немає. Панове, як же без нашої тихої Досі? Саня. Почекаємо!

Тось. Панове! Чекають уже пізно. Бережіть ся. Чарки подставляйте! *(Затичка з тріском вилітає.)* Чарки, чарки! *(Всі підставляють чарки)*.

Нат. Павл. Татуню давайте свою чарку! Адю, ти маєш?

Тось. Не штовхайтесь! Помалу.

Іван Страт. Антон Михайлович на своєму місці.

Нат. Павл. Прошу без сварок, острот і тому подібного. Мир і радість мусить бути. Правда, тату?

Карпо Фед. Правда, доню. Ох, правда... Та яке шицуче...

Нат. Павл. Стійте, тату, не пийте, я хочу наперед сказати слово. Прошу слова! Прошу слова.

Андр. Карп. Просимо, просимо.

Тось *(піднімаючи чарку)*. Слухаєм.

Нат. Павл. Ах, Досі немає! Ну, нічого. Панове, випемо за те, що дає радість!

Андр. Карп. Урра!

Нат. Павл. Чекайте! За все, що дає радість, щоб воно не було! Що б воно не було: брехня, правда, любов, ненависть, хвороба, навіть... навіть смерть! Добре? *(Всі нерішуче дивлять ся на неї)*.

Нат. Павл. Ну? За все, що дає радість! Не хочете?

Андр. Карп. Мамуню! Радість річ чудесна; але брехня, хвороба, смерть...

Нат. Павл. А коли вони дають радість? Радість, чуєш? Велику, довгу...

Тось. За радість, ура, а за брехню... геть!

Нат. Павл. Ха-ха-ха! Ах ви ж... Страуси мої! Страуси!
 Іван Страт. Урра за все, що дає радість!
 Нат. Павл. Брраво, Іване Стратоновичу! Я пю з вами!
 Андр. Карп. Е, чорт його бери, подумаєш. І я урра! Урра за
 все, що дає радість.
 Нат. Павл. Молодця, Адю.
 Тось. Саню! Тільки за радість і правду!
 Саня (*нерішуче*). Я не знаю.
 Андр. Карп. Пий за все! От подумаєш. Головне пий, а за що
 потім розбереш. За радість пий, яка зараз є. От і все.
 Нат. Павл. А ви, татуню, за що? Га?
 Карпо Фед. Щоб було добре.
 Нат. Пав. Значить з нами. Урра!
 Тось. Ні, з нами.
 Нат. Павл. Нічого подібного, вони занадто молоді, щоб пить з
 вами. Правда, тату?
 Карпо Фед. Правда, доню.
 Нат. Павл. (*радісно*). А що? Ага! Урра! Тосью, давай другу
 пляшку. Тепер випемо за спочинок, тихий, мирний спочинок. Правда,
 тату? Тихий, тихий, щоб... Ех! Ну, все одно. Лий, Тосью!
 Карпо Фед. А смачне нехай йому...
 Андр. Карп. Смачне, тату? Та й гроші смачні. Десять рублів
 одна ця пляшечка!
 Карпо Фед. (*злякано*) Та бій ся Бога!
 Саня (*сміливо*). Ха-ха-ха!
 Карпо Фед. Та хай воно йому скисне... Десять рублів? (*Ди-
 вить ся на свою шклянку*). Та за десять рублів я б ціле село упоїв так,
 що дороги б додому не знайшли... А нехай тобі... Шампанське зветь ся?
 Андр. Карп. Шампанське, тату.
 Тось. Бережіть ся! Підставляйте, чарки!
 Нат. Павл. (*застигло задумано стоїть з чаркою в руці*).
 Тось. Наталю, що ж ти, чарку давай!
 Нат. Павл. (*зтріпнувшись*). Ах, чарку? На!
 Андр. Карп. Задумалась?
 Нат. Павл. А Досі все нема. Треба, щоб сьогодні всі були.
 Завжди обижена. Навіть тут.
 Саня (*вибігає на балкон, дивить ся*). Нема.
 Тось. Нічого, колись инчим разом і вона випе. (*Дивить ся на
 Івана Стратоновича*).
 Андр. Карп. Ха-ха-ха! Іване Стратоновичу, чого ж Тось на вас
 дивить ся?

Іван Страт. (з насмішкою дивить ся на Тосю). Треба ж і йому щось сказати.

Саня. Ой, як їм не докучить гризтись оттак що-дня!

Тось. Кого люблю, того й бю, Саню.

Іван Страт. От іменно!

Нат. Павл. Ви знов? Краще пийте. Тепер панове, знаесто що? Давайте всі сядемо.

Андр. Карп. Так. Та що буде?

Нат. Павл. Це значить, щоб у цій хаті все добре сідало.

Іван Страт. А як буде добре стоять, то не годить ся?

Нат. Павл. (закривав очи рукою, мовчить).

Андр. Карп. (трівожно). Тасю! Тобі погано?

Нат. Павл. (глибоко зітхаючи). Голова трошки закрутилась.

Карпо Фед. Вино в голову вдарило.

Нат. Павл. Еге-ж... Ну, все одне, панове, будемо стоять. Тільки давайте заспіваємо щось поважне, урочисте, тихе... Мені хочеть ся чогось такого поважного.

Іван Страт. „Як умру“...

Нат. Павл. (здрігнувшись). Ой, ні! Не хочу!

Карп. Фед. Ну, так „Ой, сів пугач“. (Співають).

Нат. Павл. (знов затуляє очи рукою. Раптом зривав її, блискає очима й голосно, дзвенячим голосом кричить): Ой, панове, я впила ся! Я впила ся. Ха-ха-ха! А Досі все немає... Панове! Я хочу всіх вас розцілувати. Всіх, всіх! Я впила ся і хочу всіх розцілувати. Татуню вас першого! Ви — мій тато і я вас першого розцілюю, розцілюю. (Жагуче цілує). Татуню мій, татуню. Прошу не сміятись з п'яної. П'яний, як малий. Правда, тату? (До Андр. Карп.). Тепер тебе, Адю... Ти не сердись на свою жіночку, що вона впила ся, ні?

Андр. Карп. Ха-ха-ха! Я сам п'яний! (Здивовано). Йй Богу, панове, п'яний. Це знаменито. Цілуй, мене, жіночко, цілуй. Ми всі з радості п'яні. (Цілюють ся).

Нат. Павл. Саню! Тебе цілую за правду! Хай живе правда і Саня з нею! (Цілує. До Тосю). І тебе, вогнику, за правду! Ти вогник... (До Івана Страт.). І хмару нашу, і хмару. (Цілує). Це ще не доказ. Доказ потім... Ха-ха-ха! Ой, п'яна... А Досі немає. Ще Пульхеру. Піду Пульхеру цілувати. (Кмиче в двері). Пульхеро! Пульхеро... Ідіть сюди, я вас хочу поцілувати. (Сміють ся). Прошу не сміятись. (Входить Пульхера).

Нат. Павл. Пульхеро, ви також повинні випити за нашу радість. І я вас поцілую. Тосю, дай Пульхері шампанського.

Тось. З великою охотою. (Підносить).

Пульхера. А воно, може, таке кріпке, що уплю ся.

Тось. Ні, од його тільки співають.

Пульх. Е, як так, то хай же й я заспіваю. Ну, давайте... Хай же Бог посила щастя, здоровя і многії літа дому сьому.

Нат. Павл. *(серйозно)* Хай. Пульхеро!

Пульхера. *(теж серйозно)* Хай цвіте, як весна, а родить, як земля. Щоб наша доля була, як з криниці вода. Пошли, Боже! *(Шё)*.

Нат. Павл. Пошли Боже!

Пульхера. Ой, та й чудна ж яка... А добра, щоб її побільше! *(Вертає чарку)*.

Нат. Павл. А тепер я вас поцілую та й давайте обідать. *(Цілує)*.

Пульхера. То давать обідать?

Нат. Павл. Ах, Досі ще немає. Ну, що вона там так засиділась. Почекаймо ще трохи, Пульхеро. Ох, упиласть я, панове, аж голова крутиться. *(Сідає й схиляє голову на руку)*.

Андрій Карп. Мамуню, може б, ти трошки полежала?.. *(Нат. Павл. мовчить)* Чуєш, мамусю?.. Полеж трошки, це вино вдарило з непривички у голову. *(До всіх)* От мені й самому ніби закрутило... А вам тату?

Карпо Фед. *(махав з посмішкою рукою. Саня й Тось одійшли до балкону)*.

Іван Страт. *(хмуро слідкує за Нат. Павл.)*

Нат. Павл. *(Встаючи, помалу, чудно обводить всіх очима, зупиняється на Тосеві й Сані, посміхається їм рівним, тихим голосом говорить)*: Ні, піду, мабуть, прийму лавровишневих капель, — може, трохи заспокоять. Дуже в голову вдарило.

Андр. Карп. Прийми, мамуню, прийми. Ти страшенно бліда й очі так блищать, що аж моторошно. *(До батька)* З непривички...

Карпо Фед. Атож...

Нат. Павл. *(Підморгув з блідкою посмішкою на Тосю й Саню)*. А тим як раз навпаки.

Андр. Карп. Ха-ха-ха! Е, тим як раз навпаки... А вам як, Іванд Стратоновичу?

Іван Страт. *(Хмуро)* „Чудесно. Знаменито“.

Андр. Карп. *(Добродушно грозить ся)* Ну-ну! Вже перекривляє.

Нат. Павл. *(Схопившись за серце)* Ні, треба прийнять. *(Твердо й рівно іде в свою кімнату. По дорозі бере мокрий рушник)*.

Андр. Карп. Прийми, мамуню, прийми. Ну й справді, ця Дося як піде, так наче по смерть. Я б уже й обідав би, їй Богу. Саню, там не видно Досі?

Карп. Фед. Та не перебивай їм.

Андрій Карп. Нічого

Саня. Досі? Ні не видно.

Андр. Карп. *(лукаво)* Пішли б ви, може пошукали її, Іване Стратоновичу? *(Іван Страт. мовчки, важким зневажливим поглядом дивиться на його).*

Карпо Фед. Сама прийде, не заблудиться.

Андр. Карп. Чого ви на мене так дивитесь? *(З кімнати Нат. Павл. раптом чується страшний крик).*

Андр. Карп. *(Схоплюючись злякано)* Що таке?! *(Всі кидаються до дверей її кімнати).*

Нат. Павл. *(Вибігаючи, бліда, кидаючи ся до Андрія з мокрим рушником в руці)* Адю!.. Нічого... Не лякай ся. На, на голову.

Андр. Карп. Та що таке?! чого ти кричала?

Нат. Павл. *(Хитаючись)* Саню! На... На голову йому... Швидче... Швидче...

Саня. *(Хапає рушник, кладе на голову Андр. Карповичу)* Ой, Боже!.. Андрійку! Андрійку. *(Сама дивиться на Нат. Павл.)*

Андр. Карп. *(одбиваючись)* Одчепись! *(До Нат. Павл.)* Та що з тобою?! Що сталося?!

Нат. Павл. Саню!.. Держи... Нічого... Я... Я помилилась... Я замість вапель... Випила... ціанистого калію... Саню... Голову його...

Андр. Карп. *(Помалу весь опадає й падає до долу).*

Тось *(До Нат. Павл.)* Тасю!! Боже!

Іван Страт. *Кидаючись до Нат. Павл., лютю до Тося).* За лікарем!! Швидче!!..

Нат. Павл. Тосью!. Памятай слово... *(Страшно мучить ся, але ледве стогне).*

Тось. *(Хапаєть ся за голову й біжить з хати).*

Нат. Павл. *(Тихо до Ів. Страт.)* Це.. доказ... Тепер віриш? Бережи їх. Ох! *(Витягуєть ся й помірає).*

Андр. Карп. *(Сидить долі з тупо безглуздо витріщеними очима).*

Саня *(З жахом давить йому голову рушником і шопоче:)* Боже мій!.. Боже мій!..

Карпо Фед. *(Заступ на одному місці).* Хутко вбігав Дося. *Бачить все і камінь).*

ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—50¹⁾.

(З історії боротьби галицьких Українців за національно-територіальну автономію).

„А. В межах Австрії.

I. В політичних справах :

1. Змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія, заселена Українцями, становила одну окрему провінцію з як найширшою автономією в законодавстві й адміністрації; тим самим змагаємо: до знесення дотеперішніх краєвих статутів для Галичини й Буковини, до поділу Галичини на дві часті: українську й польську і так само до поділу Буковини на часті українську й волоську, та до утворення з українських частей Галичини й Буковини одної національної провінції з окремою адміністрацією й окремим національним Сеймом.

(З „Програми“ укр. нац.-дем. партії у Галичині).

В політичних справах :

„...для Українців домагаємо ся утворення окремої української політичної території з українських частин Галичини й Буковини.

(З „Програми“ укр. радик. партії у Галичині).

„...усунення та розв'язання національного питання у Галичині взагалі може наступити тільки по тому шляху, який промощений в резолюціях бернської програми австрійської соціалдемократії з р. 1899, які примінені до відносин у Галичині змагають до перебудови її на дві національно відмежені, автономні території — польську й українську, при забезпеченню національним меншостям на тих же територіях повного національно-культурного розвитку.

(Резолюція конференції укр. соц.-дем. партії у Галичині з 1907 р.).

Поділ нинішнього австрійського коронного краю „Галичини й Володимирії з вел. кн. Краківським, кн. Освенцімським і Заторським“ на дві окремі часті, східню — українську (яка й є історичною „Галичиною й Володимирією“) і західню — польську й сформованне зі східньої часті окремої української національної провінції з окремою українською адміністрацією й окремим українським національ-

¹⁾ Див. ширшу нашу розвідку під такою самою назвою, що друкується в львівських „Записках Наук. Т—ва ім. Шевченка“ (т. ХСІІІ й далі, вийде також окремо); там будуть подані також важніші акти, що належать до сеї справи. *І. Кр.*

ним Соймом — се один із найперших і найважніших національно-політичних постулатів українського життя у Галичині, починаючи від першої хвилі його пробудження (в 1848 р.) аж по нинішній день. І не тільки українського життя — у Галичині. Се один із першорядних постулатів нинішньої української національної політики взагалі дотично західніх і південно-західніх окраїн української етнографічної території (паралельно: відділення Холмщини, поділ Буковини, автономія Угорської Русі), один із преважних пунктів нашого історичного завдання — національно-територіальної консолідації поодиноких відокремлених і відчужених нині українських земель у собі й зі собою.

Низше подаємо історичний образ боротьби галицьких Українців за сей постулат у перших роках по своїм національно-політичним пробудженню. Образ сей інтересний нині з двох причин: сам по собі, як цікавий епізод з новочасної політичної історії Галичини взагалі, — й порівнюючи його з дуже подібною (й актуальною нині!) справою відділення Холмщини від Польського Королівства спеціально. Головно се друге — аналогія з нинішньою „холмською справою“ так і беть ся в очи, починаючи від генез обох справ, далше — інтересованих у них головно сторін, їх становищ, способів боротьби pro і contra і т. д.

На се й звертаємо увагу шан. читачів.

I.

Політичні заверюхи, які підняли ся були у Галичині при кін. XII й на поч. XIII вв., звернули на сей шматок української землі бачнішу увагу між ин. сусідньої Угорщини. Угорські королі, що вже перед тим загорнули були під свій скиптр українські території по тім боці Карпат, пробували декілька разів у протязі XI — XIII вв. заволодіти також галицьким королівським престолом.

І у спільці і за підмогою Польщі їм се деколи навіть удавало ся; Правда, угорське панованне у Галичині тривало тільки короткий час. одначе сього вистало на те, щоби угорські володарі прийняли, починаючи від XIII ст., між ин. також титул „королів Галичини“, який опісля як наслідне право перейшов на австрійську габсбургську династію.

Через довгі віки, бо аж до 2-ої пол. XVIII ст., сей титул немав ніякого, окрім формального, значіння. Згодом про нього навіть зовсім забули. Та в 70-х рр. XVIII в. сей формальний титул набрав несподівано серйозного змісту. „Історичні права“, звязані власне зі згаданим титулом, послужили при нагоді першого поділу Польщі австр. ціс. Марії Терезі за підставу до претенсій на Галичину.

1772 р. Галичина стала австрійською провінцією.

Політичні границі тодішньої Галичини не зовсім покривали ся з теперішніми її границями. Нинішня Галичина — се вже результат де-

кількох політично-територіяльних комбінацій і змін кін. XVIII й 1-шої пол. XIX вв., результат оружних конфліктів і дипломатичних переговорів з Францією, Прусією й Росією. Одначе при всіх тих політично-територіяльних перемінах gros властивої галицької землі, т. зв. руське і белзьке воеводства від першого разу лишили ся при Австрії. Тільки до сього пня додавали вже й відіймали в ріжних часах ріжні, більші або менші, граничні території, справляли межі, регулювали границі — і в результаті маємо нинішній конгломерат: „Галичину і Володимирію з вел. кн. Краківським, кн. освенцімським і заторським“.

Пригляньмо ся дещо близше історії територіяльного формовання згаданого конгломерату, якого складові части ріжнять ся між собою не тільки національністю, релігією й культурою своїх мешканців, їх суспільно-економічним житем і т. д., але також своїми історичними традиціями.

На підставі трактатів між Австрією, Прусією й Росією з дн. 19. II (згл. 2. VIII) 1772 р. й між Австрією й Польщею з дн. 18. IX 1773 р. австрійські війська заняли отсі польські провінції:

- а) руське воеводство (з гал. землею) 803,87 кв. м.
- б) частину подільського воеводства (червогородський пов.) 116,43 „ „
- в) значну частину белзького воеводства 200,52 „ „
- г) частину люблінського воеводства 10,52 „ „
- д) частину краківського й сяндомирського воеводства разом з кн. Освенцімським, кн. Заторським і спижським староством 326,00 „ „

Границя нової провінції йшла: від австр. Шлезка рікою Вислою до впаду Сяна, дальше лівією через Замость-Грубешів до Буга, відти до Збаража, дальше рікою Серетом до Дністра й Карпат. При регуляції східньої границі 1773 р. граничною рікою визначено замість Серета ріку Збруч. Цілий простір виносив около 1460 кв. м. з 2.700.000 мешканців; в тім етнографічно-польської території — около 300 кв. м., — етнографічно-української — поверх 1100 кв. м.

При другім поділі Польщі в 1793 р. Австрія не брала активної участі.

При третім поділі в 1795 р. (на підст. трактату з дн. 25. VIII) прийшли до Австрії землі: Люблінська, Холмська, Краківська і Сяндомирська. Границя заокруглила ся ріками: Пилицею, Вислою, Бугом. Сі нові землі були прилучені під назвою західньої Галичини до території, набутої в 1772 р., яку тепер названо східньою Галичиною. Столицями були Львів і Краків.

Дальші зміни в територіяльнім складі Галичини зайшли в 1809 р. На

підставі шенбрунського договору з дн. 14. X т. р. Австрія між ин. мусіла відступити де-які частини своїх польських земель двом північним сусідам: Варшавському Князівству й Росії. Першому — Західню Галичину разом з Краковом і замойський округ у східній Галичині, другий — тернопільський округ.

Віденський конгрес 1815 р. поробив знов нові територіяльні зміни. Австрія мусіла відступити цілу т. зв. західню Галичину новому Конгресовому польському королівству. За те дістала від Росії назад т. зв. тернопільський округ, а також велицькі копальні соли. Краків з невеличким округом став вільним містом.

Остання територіяльна зміна зайшла у 1846 р. Дн. 16. XI с. р. перестала існувати т. зв. Краківська республіка, а сам Краків з округом прилучено до Австрії.

Окремо згадаємо ще про иншу австрійську провінцію, що де-який час становила одну адміністраційну цілість з Галичиною — про Буковину.

На підставі ціс. розказу з дн. 1. X 1774 р. (також пізнійших дипломатичних трактатів з дн. 7. V 1775 р. і 12. V 1776 р.) Буковина перейшла з під турецького пановання до Австрії. Перших десять років була вона під спеціальною військовою управою і аж 30. XI 1786 р. прилучено її як черновецький округ до Галичини. 1790 р. відділено її в часті від Галичини, одначе в 1817 р. прилучено знов до львівської губерніяльної управи. В 1849 р. надано Буковині титул князівства, а в 1850 р. окрему конституцію.

II.

Справа поділу забраних від Польщі територій на дві окремі адміністраційно-політичні провінції виринула рівночасно з прилученням до Австрії нових польських земель з третього поділу 1795 р. Тоді, як ми вже згадували, й поділено їх на т. зв. „східню“ (або „стару“) й „західню“ (або „нову“) Галичину.

Територія т. зв. „західньої Галичини“ з 1795 р. не була одначе ідентична з територією нинішньої „західньої“ Галичини; „західня“ Галичина з 1795 р. лежала ціла на лівім боці Висли. Та для нас интересна сама ідея такого адміністраційно-політичного поділу, яка, виринувши знов пів століття пізнійше в приміненню до території нинішньої Галичини, мала вже за собою певну історичну традицію.

Справа поділу Галичини в такім розумінню, яке надаєть як їй нині (т. зн. в приміненню до нинішньої території Галичини) виступила перший раз тільки в 1846 р., безпосередно по прилученню до Галичини т. зв. Краківської республіки. Опіраючись на традиції, яка була звязана з містом Краковом як столицею колишньої

західної Галичини, австрійський уряд постановив перевести новий політично-адміністративний поділ давних польських земель на взір власне такого поділу з 1795 р.

І з початку згадана справа розвивала ся скорим темпом. Дня 16 листопада 1846 р. тільки ще перестала існувати Краківська республіка, а вже дн. 27 лютого 1847 р. запало принципіальне цісарське рішення в справі поділу краю на дві окремі провінції. „Галичина“ — так говорить ся в сім історичнім актї — має бути поділена на два губерніяльні округи. Осідком одної губернії має лишити ся Львів, ослідком другої має бути Краків“. Цісарський розпорядок з дн. 29 марта 1847 р. подає в сій справі вже докладніші інструкції; до краківської губернії мали належати округи: вадовицький, бохенський, ново-сянцький, ясільський, тарнівський, ряшівський і сяніцький; до Львова — решта галицьких округів і Буковина. „Термін переведення сього поділу провінції на два округи, — писав найвисший канцлер гр. Inzaghy до львівської губернії дн. 3 квітня 1847 р., — які одначе на разї не будуть називати ся східньою і західньою Галичиною, має бути запропонованим аж по новім закінченню всіх потрібних до сього приготовань. Рівночасно зажадав гр. Inzaghy від тодішнього галицького губерніяльного президента бар. Кріґа цілого ряду реляцій про різні справи, звязані з поділом краю, отже про поділ катастральних і ґрунтово-податкових оператив, різних публичних фондів, гал. кредитового товариства, церк. дієцезій й ин. Бар. Кріґ забрав ся до поручених йому справ доволі енергічно і вже в половині того ж таки місяця цвітня вислав до Відня готову відповідь.

Тим часом, заки у Відні запала в справі вичислених деталів поділового проєкту остання постанова, у Галичині зайшла важна зміна. На місце Кріґа став галицьким губернатором дотенерішній губернатор Побережа гр. Ф. Стадіон, якому передано до оцінки також всі попередні оперативи бар. Кріґа.

Не зорієнтувавшись іще, як слід, у краєвих відносинах, гр. Стадіон не дав на разї в справі згаданого проєкту категоричної відповіді; се зазначив він у своїй реляції з дн. 27 серпня 1847 р. Одначе з огляду на декілька проєктованих саме тоді важних реформ для Галичини (пр. реформа адміністрації, аграрних відносин й ин.) він уже в сій реляції подав декілька своїх критичних заміток, з яких найважнішою було застереження, що коли-б фактично прийшло ся ділити Галичину на дві провінції, то він, з огляду на згадані висше реформаційні проєкти, мусів би застерегти одність розбитої адміністрації таким чином, щоб обі губернії (східню й західню-галицьку) лишеля ся під управою одного шефа цілого краю.

Наведена реляція гр. Стадіона викликала нову цісарську постанову з дн. 13 жовтня 1847 р. „Не є моїм наміром, — каже у згаданій постанові ціс. Фердинанд, — щоби пертрактації в справі постановленого поділу Галичини на дві губернії були перервані аж до переведення всіх організаційних уряджень, які розпочато в згаданій провінції. Навпаки, належить по думці моєї постанови з дн. 29 марта с. р. приготувати все, як слід, щоби, коли признаю відповідну до сього пору, можна було сей поділ перевести без ніякої проволоки. А гр. Стадіонові треба визначити відповідний, о скільки можна ограничений, термін для предложення його гадок про будучу політичну адміністрацію краю; одначе се не має бути перешкодою для безпроволочного видання независимих від сих гадок приготовлюючих заряджень, як пр. вишуканне льокалю у Кракові. В кінці треба взяти під увагу також питанне, в яких відносинах мають стояти між собою на будуче обі губернії без кривди для їх самостійности, щоб було забезпечене згідне поступованне у загальних і важнійших краєвих справах, одначе все таби без піддавання їх під спільного шефа краю“.

III.

Між тим прийшов революційний 1848 рік.

Під напором розбурханих народніх мас появил ся дн. 25 цвітня с. р. цісарський маніфест, що зводив у житте першу австрійську конституцію з широкими гарантіями прав усіх народів взагалі й кожної одиниці з окрема. Загально-державні політичні справи перестали вважати ся виключним монополем цісарської династії й її центрального уряду, — на арену державного життя виступили перший раз безправні до тепер поодинокі австрійські народи. Між ними не забракло також — галицьких Українців.

У східній Галичині починаєть ся живий рух. Дня 19 цвітня репрезентанти гал. Українців передають на руки львівського губернатора перший меморіал до цісаря в справі прав українського народа в Австрії, дня 10 мая засновуєть ся перше українське політичне товариство „Головна Руська Рада“ у Львові, дня 15 мая виходить 1-ий номер першої української політичної часописі „Галицької Зорі“. Серед загального одушевлення формулюють ся національно-культурні й суспільно-політичні постулати, проголошують ся плянн національно-культурної й суспільно-політичної роботи. Всюди проводять ся горячі політичні дискусії, панує ентузіязм, кипить житте.

Між актуальними політичними справами, піднесеними гал. Українцями у згаданім бурливім році, не могло, розумієть ся, забракнути також — справи поділу Галичини. Справа ся, зачеплена ще на початку 1847 р. центральним урядом, стає тепер одним із найважнійших

пунктів у політичній програмі гал. Українців, який вони всіма способами й силами старають ся здійснити. Вияснюючи й популяризуючи згадану ідею поділу — з одного боку між широкими кругами українського громадянства в краю, вони з другого боку — чинили в сій справі цілий ряд заходів у Відні (в корони, центрального уряду й першого австрійського парламенту), доказуючи конечну потребу такого поділу і зі становища державно-австрійських і зі становища національно-українських інтересів.

Цілу акцію в сій справі взяла в свої руки „Головна Руська Рада“.

Перший раз виступила вона з домаганням поділу Галичини на дві окремі провінції на т. зв. славянським конгресі у Празі, який деякі чеські діячі скликали були в цілі взаємного порозуміння й злуки австрійських Славян на день 31 мая 1848 р.

Відозву з запрошенням на конгрес вислали його аранжери між ин. деяким із виднійших Українців у Галичині, а також львівській „Гол. Р. Раді“. — „Гол. Р. Рада“ пішла за голосом відозви організаційного комітету і вислала бід себе (і в імені гал. Українців) трьох делегатів: Гр. Гінилевича, Ів. Борискевича й Ол. Заклинського, які мали заступати на конгресі українські інтереси. Галицькі Поляки, які зразу віднесли ся до конгресу неприхильно, побачивши, що „Гол. Р. Рада“ вислала на нього своїх делегатів, а не бажаючи допустити на конгресі до ухвал прихильних гал. Українцям, постановили вислати на згаданий конгрес другу делегацію — також в імені гал. Українців, яка параліжувала би заходи делегатів „Гол. Р. Ради“. В тій цілі вибрали на скорі шістьох представників із категорії *gente Ukraini, natione Poloni* (кн. Сапігу, кн. Любомірського, гр. Дідушицького й ин.) і, давши їм „повноважність“ від українського народу в Галичині, вислали до Праги. По приїзді обох згаданих делегацій на місце конгресу, почала ся між ними остра полеміка за те, котра з них правдива українська делегація. Аранжери конгресу й взагалі цілий конгрес знайшов ся в труднім положенню. Виратувало їх внесенне Заклинського, аби обі делегації злилися в одну й разом заступали український народ у Галичині. Внесенне се конгрес прийняв і відразу приступив до поділу на секції і вибору комісій з кожної заступленої на конгресі австр.-слав. народности задля зредаговання великого меморіялу до цісаря, де були б виложені всі постуляти поодиноких австр.-слав. народів. Всіх секцій було 3: до 1-шої належали Українці й Поляки; до 2-ої південні Словяни; до 3-ої Чехи й Словаки. Перша секція, яка складала ся з 63 членів (між ними: 20 Українців, 1 Росіянин — а решта Поляки з Галичини, Познанщини й Шлезка), поділила ся на дві комісії: українську й польську. В склад української комісії ввійшли по взаємнім порозумінню всі три делегати „Гол. Р. Ради“ і три делегати, прислані Поляками,

так що згадана комісія складала ся зі 6 членів: Гінилевича, Борискевича, Заклинського, Саліги, Любомірского і Стецького.

По виборі комісії президент конгресу попросив, щоби сі комісії уконститували ся й зачали свої роботи, а коли покінчать, щоби предложили їх на слідуючій засіданню. На тім закінчено перше засідання й відложено дальші на довший час, щоби комісії мали час приготувати свої петиції до цїсаря.

„Третього дня по першій засіданню конгресу — пише у своїх записках Заклинський — зібрали ся українські делегати в означенім домі, щоби уконститувати ся й виготовити петицію про потреби українського народу. При виборі предсїдателя сеї комісії вела ся довша етикетальна боротьба о особу предсїдателя. Ми три делегати „Руської Ради“, знаючи те, що предсїдатель голосує й рішає тільки при рівности голосів, не хотїли вибирати його з поміж себе. Шляхетські делегати, знаючи те саме, що й ми, також не хотїли вибирати його з поміж себе. Ми ставили на предсїдателя князя Салігу, а шляхетські делегати бажали мати предсїдателем крил. Гінилевича. Довго стояли обі сторони вперто, мотивуючи свої пропозиції достоїнством кандидатів на предсїдателя. Вкінці дав ся кн. Саліга намовити й прийняв провід.

По виборі президії прийшло на порядок дня формулювання від імени комісії українських постулатів.

„Ми три, що знали всі жадання українського народу й виготовили їх нарис, — пише дальше Заклинський — читали точка за точкою й подавали їх під розгляд комісії. Всі ті точки комісія одобрявала. Коли-ж одначе прийшла точка, яка просила цїсаря о поділ Галичини на дві половини, себ то на східню й західню, або на українську й польську й о заведенне для обох половин окремої політичної адміністрації з окремими соймами — шляхетська партія наполюхала ся тою точкою й не хотїла ніяким світом її прийняти, противлячи ся їй всякими можливими аргументами й представленнями.

„Одначе те спротивленне було безуспішне, бо наша більшість їх переголосувала й точка ся була вписана в протокол як прийнята...

„Коли про ухвалу точки довідали ся Поляки, які були в Празі, підняли страшне ворогованне проти членів шляхецької делегації, а особливо проти предсїдателя комісії — князя Саліги, що дозволив вести в комісії дискусію про розділ Галичини й проект того розділу навіть ухвалити. Деякі польські фанатики грозили за те кн. Салізі вбийством. — Коли про сю погрозу довідав ся кн. Саліга, з явив ся другого дня рано в мене й просив дуже мене й моїх обох товаришів, аби ми сю точку яким небудь способом перемінили, бо в противнім разі виставимо його

ЛНВістник 1910, кн. X.

5

жити на небезпеку. Наші делегати, бажаючи удержати інші точки в петиції, перемінили ту точку так, що комісія признає потребу розділу Галичини на дві частини, одначе порішення того питання лишає краювому Соймови, а власти во Державній Раді...

Під обради одначе повного конгресу справа ся не прийшла. Власне у хвилі, коли поодинокі комісії покінчили вже були свої наради й проекти їх меморіялів мали прийти під ухвалу повного конгресу, в Празі вибухли грізні заворушення, яких наслідком було — збомбардування кн. Віндішгрецом міста й.. розігнання славянського конгресу.

Рівночасно зачала „Гол. Руська Рада“ агітацію за поділом Галичини в самім краю. Уже дн. 4 червня т. р. розіслала вона до своїх провінціяльних філій обіжники з візванням — обговорити на своїх зборах і засіданнях негайно декілька справ, що стояли тоді на порядку дня, між ин. також справу поділу Галичини і повідомити про результат нарад її центральний відділ у Львові. Дня 9 червня зредакувала вона вже перший формальний меморіал в справі поділу краю, адресований до цесаря. Меморіал сей такий :

Ваша Величність !

„Маючи намір по думці § 4 конститутційного патенту з 25 цвітня 1848 р. забезпечити вповні українському народови у Галичині розвій національності й мови, Головна Руська Рада бачить себе зневолюю зложити спільне бажання Українців — бажання поділу Галичини — перед ступені найвисшого престола Вашої Величності.

„Причиною того є окремішність українського народу в письмі, мові й словесности, в обряді і звичаях, в народнім дусі привязання до улюбленого цесарського дому і в спеціальних потребах народу. Українці втратили немало через те, що, не зважаючи на чисельну перевагу свого народу у східній Галичині, звичайно вважали ся Поляками. Для осягнення позиточних цілей потрібний поділ Галичини на дві провінції.

„Українці отже просять, щоби :

1) ся частина Галичини, яку замешкує український народ, становила сама по собі окрему провінцію (край) з губернією у Львові. Ся частина займає східні округи Галичини з українським народом. І давнійше ся земля була самостійною, — з початку галицьке князівство й королівство, потім червононоруське воеводство

2) ся частина, яку замешкують Мазури, була відділена від української провінції — а вона займає західні округи Галичини з польським народом, який у багатьох зглядах ріжнить ся від українського.

„Виповніть Ваша Величність найласкавіше сю просьбу для добра Українців.
У Львові, дня 9 червня 1848.

Наведений меморіал передала Гол. Руська Рада в руки тодішнього губерніяльного віцепрезидента гр. А. Голуховского, який провадив агенди львівської губернії в часі між уступленням гр. Ф. Стадіона і іменованнем його наслідника В. Залеского. Прочитавши згаданий меморіал, гр. А. Голуховский, який був противником такого поділу краю, додав до нього свої критичні замітки (з дн. 15 червня с. р.) і вислав на місце призначення — до цесарської канцелярії.

IV.

Між тим справа, піднята Гол. Руською Радою, звернула на себе увагу польського громадянства. Поляки, розумієть ся, виступили проти сього проекту відразу ворожо. На меморіал Гол. Руської Ради вони зредактували свій контр-меморіал і стали збирати на нього підписи. Поки одначе польські політики в краю були заняті збиранням підписів під свій протест, Гол. Руська Рада зладила тим часом другий меморіал до міністерства внутр. справ, з датою 17 липня 1848 р. Рівночасно окремих обіжником до своїх провінціальних філій поручила провінціальним діячам поучити про сю справу народні маси і вівзвати їх підписувати спеціальні заяви солідарности зі згаданим меморіалом.

Одначе польські заходи коло паралізовання української акції за поділом краю не обмежили ся тільки на галицький ґрунт. Їх парламентарна делегація у Відні докладала всіх сил, щоби сю справу здискредитувати в очах віденського парламенту, міністерства й цісарського двору. Інтересні дані подає про сі заходи Поляків на віденським ґрунті б. президент першого австрійського парламенту Ф. Смолька у своїх записках, виданих у 1886 р. К. Відманом. Нотуючи під дн. 8 серпня 1848 р. українську петицію до парламенту за поділом Галичини (*Petition ruthenischer Untertanen wegen Theilung Galiziens in zwei Gubernien*), додає від себе таку замітку: „Вам відомо, що ми наміреному поділові Галичини, підписаному цісарем дня 19 червня 1848 р., *brevi manu* скрутили карк, — одначе з приводу поданої петиції се питання могло-б бути відновленим й експльоатованим на нашу шкоду. Тому треба, щоб нам прислали петицію Українців з як найбільше підписали, аби Галичини не ділити на дві губернії. Мені здаєть ся, що в сій справі вже щось робить ся; — прошу Кабата, щоби вдав ся до „*Rad-i Narodow-oї*“, аби сю петицію прислали як найскорше“.

І результату свого накликування й заходів Смолька не ждав довго. Польські політики в краю, а зглядно зорганізований ними для параліжовання української роботи т. зв. „*Ruskij Sobor*“ (політична організація для поборювання „Гол. Руської Ради“) зложив на борзі жадану Смолькою петицію „гал. Українців“ проти поділу Галичини й зібравши під неї 577 підписів Львовян, вислав її ще в першій половині серпня у віденський парламент на руки посла Маріяна Дилевского з обіцяною — збирати незабаром ще більше число підписів на провінції.

А на провінції йшла вже досить сильна агітація. Українці, а головно українське провінціальне духовенство, вівзане львівською „Гол. Руською Радою“, забрало ся енергічно до збирання підписів за згаданим поділом краю. Те саме робили Поляки, тільки — проти поділу. А щоб відвернути

українських селян від підписування меморіалу „Гол. Руської Рада“, кинено з польського боку саме в розгарі сього підписового руху між селянські маси полохливу байку, що „Гол. Руська Рада“ збирає підписи не за поділом краю на дві частини, а на те, щоби Галичину прилучити до Росії, або щоби вернула назад панщина.. Розуміть ся, що самого тільки слова „панщина“, яку занесено що й по перед кількома місяцями, вистарчило зовсім, щоби певну частку селян поставити відразу до агітації за поділом Галичини коли не зовсім ворожо, то що найменш недовірливо. І маневр бодай в частині, діпняв свої цілі, — багато селян завагало ся підписати згаданий меморіал. Щоби як небудь зарадити сьому опорюванню селян, Гол. Руська Рада поручила з тими одиницями, як вагали ся подавати свої підписи під меморіал, списувати при свідках формальні протоколи такого змісту: хочемо поділу Галичини, однак не підпишемо ся тому, бо боїмо ся, щоби не вернула панщина, або не була в тім яка инша зрада.

Тим часом у краю зайшли важні випадки. З одного боку — номінація нового губернатора для Галичини, з другого — небувалий зріст польської революційної пропаганди по містах.

Що тикаєть ся першої справи, — то губернатором Галичини став дн. 30 липня 1848 р. В. Залеский. В інструкції яку дістав дн. 2 серпня т. р., було зазначено між ин. те, що він іменований „губернатором Галичини разом з Краківським округом і Буковиною, коли-б однак наступив поділ провінції на дві губернії, — губернатором у Кракові.

Друга справа — польська революційна пропаганда поробила була вже такі поступки, що вистало тільки маленької іскорки, а в столиці краю вибухло ясным полумінням. Маємо на думці революційний інцидент у Львові з дн. 1—2 падолиста 1848 р., який, як звісно, покінчив ся збомбардуванням і капітуляцією міста.

V.

Та вернім іще де-що назад.

По випадках, які зайшли у Відні в перших днях жовтня 1848 р., Гол. Руська Рада вислала 27. X спеціальну депутацію, яка мала запевнити цїсаря про вірність українського народу до його особи й предложити при сій нагоді українські бажання й просьби. Депутація яка складала ся з Мих. Куземського й Ів. Борисикевича, а до якої прилучили ся в Кромєрижі ще де-кілька українських парламентарних послів з Галичини (Г. Шашкевич, І. Ломницький, Г. Левицький, В. Гарматій, А. Диваківський), була принята цїсарем на спеціальній аудиєнції дн. 6 падолиста 1848 р. Між бажаннями, які згадана депутація предложила цїсареві в імені українського народу у Галичині, на першій місці стояло бажання поділу Галичини на дві окремі провінції, — українську й польську.

Рівночасно зі згаданою депутацією вислала „Гол. Руська Рада“ в справі поділу краю новий меморіал до міністерства вн. справ. Меморіал, який пізнійше був в повнім тексті опублікований в офіційній „Wiener Zeitung“ (1848, № 204 — 205), датований дн. 28 жовгня 1848 р. Кінчив ся він такими словами: „Поділ Галичини є питанням життя для Українців; бо тільки таким способом можна покласти край раз на завсігди затїям Поляків в українськїм краю — при підмозі Українців привернути назад давну польську державу. Тільки таким способом можна увільнити край від тероризму, під яким тепер стоїть, і зробити Українцям можливим свобідний розвій їх національности. Тому „Гол. Руська Рада“ просить: Вис. Міністерство, сповняючи загальне бажанне Українців, а також усіх добредумаючих у самім краю осіб зволить як найскорше перевести поділ Галичини на дві провінції, хоч би навіть дорогою провізоричного розпорядку“.

Ми згадували вже висше про революційний вибух у Львові дн. 1-2 падолиста 1848 р., про збомбардованне й капітуляцію міста. Сей інцидент мав важні наслідки. Найперш — у Галичині заведено воєнний стан, позакривано товариства (з виїмком „Гол. Руської Ради“), застановлено видаванне часописий (з виїмком „Зорі Галицької“). Дальше — губернатор Залеский, який безпосередно по львівських подїях зголосив свою димісію, дістав з Олумуца міністерський рескрипт, який надавав йому і військовому командантові широкі інструкції й повновласти і заводив деякі важні зміни в адміністрації краю.

Одною з таких змін було зорганізованне у Кракові окремої губерніяльної комісії, підданне під її управу шість західньо-галицьких адміністраційних округів (Вадовиці, Бохня, Тарнів, Ряшів, Сяюг і Ясло) й іменованне президентом тої комісії Етмаєра. Докладні постанови в сій справі подав міністерський розпорядок з дн. 25 падолиста 1848 р.

Зорганізованне окремої губерніяльної комісії у Кракові було першим кроком до фактичного поділу Галичини. Так зрозумів сей крок центрального уряду губернатор В. Залеский, так зрозуміли його також галицькі Українці. Та инакше відніс ся до нього губернатор, а инакше — український загал. Перший прийняв згадане міністерське рішенне з отвертою ремонстрацією, другий — почув у собі повне вдоволене. „Теперішня хвиля, писав В. Залеский в своїй реляції до Відня, супроти стану краю, розбуханого зі всіх усюдів до найвисшого степеня ріжними агітаціями, не надаєть ся зовсім до такого важного кроку, як фактичний поділ краю на два округи“. Инакше заговорила „Зоря Галицька“; „в тім міністерськїм розпорядку, писала вона в № 7 з 1849 р., бачимо вступ до поділу Галичи-

ни на українську й польську частину і щирю волю теперішнього міністерства у виконанню рівноправности всіх народів. Мусимо одначе додати, що дуже нас боліло би серце, коли-б українські части ясельського, сяніцького і ряшівського округа не були відділені й прилучені до нас; натомість ми хотіли-б, щоб мазурська часть сяніцького округа була прилучена до Кракова. Через те було-б свобіднійше і Мазурам і нам“.

VI.

Між тим ціла вага справи перехилила ся чим раз більше на віденський ґрунт. Незабаром під обради парламенту мав прийти проєкт державної конституції, який переводив між ин. новий адміністративно-політичний поділ держави. При сім мала порішити ся також доля нашого краю.

І чим більше зближав ся час обрад парламенту над згаданим проєктом державної конституції, тим енергічнійшими ставали заходи Поляків коло підготовки в сій справі прихильного для себе настрою посольської палати. Се видко між ин. із записок і листів Ф. Смольки. „Własnie czytają, писав він іще 29 серпня 1848 р. że Russini, podali drugą petycję względem podziału Galicyi z 15000 podpisów. Słyszeliśmy, że zbierają podpisy przeciwko podziałowi — niech by te petycje jak najprędzej przysłali z jak najliczniejszemi podpisami. Dobrzeby było, żeby ktoś w kraju napisał wyjaśnienie sprawy russkiej, które by między posłów rozdać można. Musiałoby dobrze, gruntownie i w duchu pojednawczym¹⁾ być napisane. My żadną miarą tyle czasu znaleźć nie możemy, aby coś podobnego napisać. Mogło by to równie służyć jako doskonały temat do mowy, w Jzbie, gdyby nas Russini (jak się spodziewać można) publicznie w Jzbie zaczęli. Proszę zatem Roberta, aby się oglądnał, toby coś podobnego napisać mógł (może w Radzie Narodowej: Wasilewscy, Dzierzkowski, Ruebenbauer, Pilat, Szedler etc.), — prosiłbym jednak o tajemnicę, że się coś podobnego przygotowuje“.

Заохота Смольки не лишила ся без успіху. Львівські Поляки подбали дуже скоро про „wyjásnienie sprawy ruskiej“ і вже в перших днях січня 1849 р. польські послы роздали в парламенті кілька брошур і публікацій, написаних в сій справі (Домбчанського „Ruthenische Frage“, Ценгльвича „Die rothreussischen Angelegenheiten“). Крім того зредаговано окремий адрес до цїсаря й меморіял до міністерства, — оба з протестом проти поділу Галичини на дві провінції. Адрес і меморіял мали дату 27 падолиста 1848 р.

¹⁾ Підчеркнення в оригіналі.

Який був зміст і тон цих брошур і письм, видно найліпше зі слів офіційальної „Wiener Zeitung“, яка в числі з дн. 26 січня 1849 р. писала про них таке :

„В тих днях роздали польські депутати між членів тутешнього Сойму кілька письм полемічного змісту против Українців, а то: „Ruthenische Frage“ Домбчанського, — „Die rothreussischen Angelegenheiten“ Ценглевича, а крім того адрес до його ціс. Вел. й меморіал до міністерства в справі недопущення до поділу Галичини на дві провінції, який має наступити. Всі ті письма служать наглядним доказом, що Поляки не хочуть зречи ся своєї супремації над гнетеними від віків Українцями. Всіми можливими софізмами намагають ся доказати, що в Галичині є тільки одна народність, а Українців уважають тільки неґацією. Право до рівноуправлення, що в рівній мірі прислугує Українцям так само, як Полякам, Поляки хочуть прикласти тільки виключно до себе. Польський національний еґоїзм бореть ся під прапором історичного права й під фірмою демократичної свободи за перевагу, одначе незіпсоване почуте українського народа операеть ся всіма силами тому, щоби не попасти у вічну неволю спорідненого з ним племена. Розумінне Поляками демократизму, який отверто визнають перед світом, є дуже дивне. Поляки кажуть, що твранію може виконувати тільки один деспот, на наш погляд одначе найбільшим тиранством є панованне одного народа над другим. Гельоти й Мессенці стогнали у соромнім ярмі виславлюваних Спартанів так само, як Паріяс у ярмі Інду. Клевети й підозріння, яких повно у згаданих письмах, зовсім не є відповідним способом зєднати два племена, що стоять ворожо супроти себе. Нема нічого більш болючого над те сумне переконанне, якого набираеть ся при читанню згаданих письм, що брат хоче топтати ногами брата. Що українське духовенство стає в обороні своєї народности, — поява природна, бо наслідком довгого утиску народ упав так низько, що по відірванню шляхти, скаптованої матеріяльними користями властивою пістункою української інтелігенції є майже тільки саме духовенство. Хто хоче заперечувати Українцям права народности з причини недостачі інтелігенції, той похваляє й увіковічнює несправедливість. Зрештою кожний духовник є заравом горожанином держави, а як такий має повне право брати участь у публичних справах. В інтересі загального добра в краю треба дуже бажати, щоби польська пропаґанда пробудила ся зі сну і щоби утопісти пізнали, що супроти безперечної правди мусить замовкнути навіть найголосніший крик, тим більш, що Українці в нічім не займають Поляків, тільки хочуть здобути належне признание з боку права й власти для власного народа“...

(Кінець буде).

Ю. БУДЯК.

Записки учителя¹⁾

V.

В житті є особливий сорт людей, котрим незвичайно везе. Живуть такі люди в самих різних умовах, стоять на різних щаблях громадської драбини, але варто їм тільки забажати чогось, як життя зараз же повертаєть ся до їх тим боком, де вони знаходять собі все потрібне. Часом, правда, такі люди і сами не знають, чого саме їм бажаєть ся, та само життя підсуває їм саме те, чого треба. І буває часто, що вже багато згодом щасливі оцінюють ті придбання, що дістали ся тоді ніби без всякої потреби.

До таких щасливців, хоч і не в повній мірі, належав і я. В часи своїх колишніх мандрівок я багато стратив, попереривав тих ниток, що звязували мене з селом кість з кістю; багато вражінь, придбаних ще за дитинства, з часом теж випарились під різними широтами матери-землі. А яж мав учителювати — і певно довго — і тому повинен був знову відновити свої колишні безпосередні звязки. Для сього, звичайно, не досить знати якесь одно село; подорожувати ж з сією метою по інших селах — через багато причин не тільки що не зручно, а майже неможливо. Отут то мені і пофортунило: зараз же після курсів я попав у статистики. Губернське земство намірило ся переписати всі селянські і поміщицькі маетки і охоче приймало до сеї роботи учителів; я вхопив ся за се діло обома руками, і через якихсь днів десять був знову у великій кумпанії своїх колеґ. Се було мені дуже на руку, бо канікули ще не скінчили ся, а після курсів почувало ся дуже кепсько в пустій, драгій школі.

Не памятаю, день чи два пробули ми в городі, де завідуючий нашим гуртком розказував нам, як треба вести перепись. Нас було душ 50—60; з городу ми поїхали переписувати підгородне село, щоб приложити свої теоретичні звання на практиці, а потім, розбившись на кілька гуртків і поділивши меж собою повіт, ми поїхали на самостійну роботу. У кожного гуртка був свій інструктор, до котрого ми звертались при рішенню трудних питань. Меж нами було наполовину учительок, і ще з дому наш завідуючий кілька разів казав нам, щоб ми і наші товаришки цілком забули, що то — мужчини, а то — женщины; принаймні щоб хоч забули своє звичайне поводження.

— Памятайте, — казав він, — що вам доведеть ся працювати в таких умовах, що ви повинні будете або покинути свою щепетільність,

¹⁾ Див. кн. IX ЛНВ.

або вертатись до дому. В селі, а тим паче на хуторі — не те що в городі, і багато доведеться вам перетерпіти всяких недогод.

Отже таке напучання дало мало користи, і ще в дорозі було багато комічних і разом сумних пригод, на місцях же таких пригод значно побільшало. Тільки за кілька тижнів і чоловіки і жінки забули про ріжницю „полів“ і справді поєдналися на спільній праці. Під кінець, коли нам треба було вже розїздитись по школах, а перепись ще не була скінчена, ми вертались до дому з величезною неохотою і час одїзду одтягали якомога далі.

Процедура переписи велася найліпше таким чином. Перш усього ми приїждасмо в село, де є „Волостное Правління“ і де волостна адміністрація уже повідомила про наш приїзд. Ми беремо список всіх селян того села і отаборюємося в школі, куди в зазначений час збираються оповіщені через десятників селяне. На особливих картках ми точно записували: дачу, одрубний участок, кожного хазяїна, його сім'ю, землю (де і скільки її) по „угодьям“ і скільки кожного, всі будинки на садібі, інвентар, скот, який хліб сіється і скільки кожної пашні, як сіється (система сіянки) і як обробляється, скільки землі наймає кожний хазяїн і скільки й якого хліба сіє на ній, чи ходить на заробітки, хто і куди, випадки каліцтва од сільсько-господарських машин, чи одержують пенсію і т. д., і т. д. Словом треба було уважно пильнувати коло кожної „графи“ і точно все записувати, а в спірних питаннях (а їх було так багато!) розібратись дуже обережно або звертатись до інструктора. Найбільшої обережності треба було додержуватись ще ось через що: Перепись дуже стурбувала селян; багато, мабуть чи не всі, думали, що їх будуть наділяти землею (переділяти) і через те показували її значно менше, ніж було справді: багаті зменшували, щоб у їх не одрізали, а голота — щоб більше прирізали. Провіріть же часто не було ніякої змоги, бо нарізані колись і зазначені в наших мапах участки були тепер покриті дрібненькіми клаптиками і находились вже в десятих руках. Через те раз-у-раз доводилося звирятися не тільки з нашими кальками (мапами), експлікаціями і волосними списками, а навіть з посвідченнями сусідів кожного „домохозяїна“. А се рідко приводило до точного в'яснення справи, що ж до інцидентів, особливо помеж сусідами, то часто.

Працювали ми досить добросовісно і до спірних питань ставились обережно: ми знали серйозність роботи самої по собі, а крім того не забували, що ті тридцять карбованців, які кожен з нас одержував на місяць, — кривні народні копійки, і коли вони пропадуть даремно, то тільки через нас.

Отже на превеликий жаль було між нами багатенько таких добро-

діїв і навіть добродійок, що не надавали ніякісінької ваги не то що своїй праці особисто, а і взагалі. У всякім разі, принаймні в більшості випадків, не працювали, а просто глумили ся і над писанням, і над селянами...

У нашім гуртку таких було четверо: „три кавалера і одна дама“, як ми їх звали. І се на десять-дванадцять душ! Та й не тільки в нашім гуртку були такі. Я знав особисто і чув од інструкторів, а потім і од своїх колеґ, що без „статистів“, як їх звали в інших гуртках, не обходив ся ні один гурток... Кажуть, що одна миршава вівця всю отару псує... Як же то могли поцувати чотирі і не отару, а маленький гурток! Так, напр., картки заповнялись майже без найменшої провірки і до того ще так недбало, що часто багато рубрик лишало ся не заповнені. А досадніше всього було те, що на багатьох картках стояли тільки самі імена та по батькови або самі прізвища (фамилії) без імен; а иноді й без того й другого. В таких випадках одшукати по списку отсих селян не було ніякої змоги, доводило ся визивати всіх, хто ще не одмічений в списку, а се викликало з боку тих селян цілком справедливі нарікання, бо вони мусили приходити вдруге і гаяти багато часу. До речі про одмічання в списках. По заведеному звичаю кожний з нас сам одмічав по списку своїх селян (яких він записав) і коли се робили ті четверо, то завжди кінчало ся скандалом: вони часто через неухважність одмічали зовсім ще не занесених у картку, а в результаті виходило, що де яких записали двічі, а де яких ні разу, бо вони вже були вичеркнуті з списка. А що вони витворяли під час самого писання — соромно сказати. Троє з їх сідали завжди в купі, і ось одна з майже щоденних сценок:

— Як звуть? Фамилія? — питає селянина котрий-будь із трію.

— Максим Убийсобака, — відповідає той. І зараз же в одповідь дугучний регіт трію, а потім коментарії на прізвище. А коли з прізвища нічого чудного викопати не можна було, то починались буквально такі запитання:

— Скот є у вас?

— Є, — з великою готовністю одповідає дядько.

— Наприклад, носороги є? Або гіпопотами?

Дядько здивовано підводить плечі і конфузливо дивить ся на паничів.

А в лице йому сиплеть ся божевільний регіт.

— Ну, а жирафи запевно є у вас? — і знову регіт і подібні запитання.

Або: „Автомобіль маєте?“ — питають якогось обшарпаного дядька. „Що?“ — питає той. „Кононерку, кажу, маєте?“ Дядко переводить очи з одного на другого, а вони аж лягають од сміху.

Такі сцени трапляли ся частенько, і ні товариські, ні інструкторські наговорання не мали ніякого впливу. Правда, мали: після таких усовіщань вони старали ся ще краще показати своє „остроуміє“.

Можно легко уявити собі, яке вражінне робила на селян така перепись, і були випадки, що вони одмовляли ся одповідати і йшли до дому. Можна всякому уявити собі і те, яку вартість мала робити таких добродіїв взагалі. І справді, більшість нашої роботи пропала цілком даремно... Так принаймні мені казали потім в губерньськiм земстві, та я не мав ніяких підстав і не вірити...

Одного з чотирьох нам таки удало ся викурити — се був цілком сторонній чоловік,—нерозлучне ж тріо так і лишило ся до кінця канікул, бо... се були земські учителі, і наш завідующий не зважив ся їх виставити...

Коли ми кінчали адміністративний центр волости, то з волосними списками їхали в інші села волосного району. Настрій у мене майже весь час був дуже сумний. Та чи міг він бути инакший од щодених питань з боку селянства про причину переписи? Питань з глибоко схованою гарячою надією на прирізку земельки... А тисячі злиднів, що надмірно тужливою низкою проходили передо мною?.. А їх коротенькі оповідання про вжитки?.. Найбідніша людина та, що ні чого не має. Хиба та? Брехня. Я знаю ще бідніших: вони мають менше од нічого. Так не може бути? Алгебра каже, що може, а жите їх показує се наочно. Земелька... Що се таке? Ніхто, навіть учена людина не знає так, як селянин, що таке земелька.

Я вернув ся до школи тижнів на два пізніше, ніж слід було. Жовтень поливав дрібними сльозами напів голі дерева, а земля була така чорна й слизька... Нові школярі по троху записували ся до школи, а в школі хазяїнував учитель. Першого колегу перевели. Слава Богу. Він був один із тріо.

VI.

Через кілька днів по приїзді нові школярі сипнули до школи, як бжолі, бо йшов такий час, що ні пасти, ні орати вже неможна було. І тоді то почала ся ціла низка неминучих конфліктів.

Перше всього на ґрунті „приношеній“.

Кожний батько, приводячи вперше школяра чи школярку до школи, обовязково приносив якесь подаянїє: молоко, масло, сир, сметану, яйця, кавуни, мед, яблука, груші, паляницї, сало, ковбаси і т. ин. Де-хто давав навіть сахар. Особливо багато приносили паляниць: кожний вважав обовязком явити ся в школу з хлібом-сілю. Се гарний і дуже давній звичай і з ним нічого не поробиш. Але робити щось все таки було треба і робити негайно.

Я почав з того, з чого тільки й можна було почати: я не хотів брати нічого. Та що тільки з того вийшло! Доводилося по півгодини з усієї сили змагатися з усіма і з кожним зокрема, вишкрябувати які тільки були аргументи — і все таки безсилість моя була повна. Я бажав провалитися крізь землю, але земля не провалювалася, хоч людей підходило все більше, і я тільки червонів, збивався з пантелику і врешті верз всякі нісенітниці.

Коли вся моя етична аргументація не переконала ні одного слухача, я з одчаєм ухопився за практичний бік справи:

— Та подумайте, що я робитиму з десятками паляниць і всього іншого? Я ж не поїм його й за місяць, а хіба ж воно все не попортиться та не поцвіте за якийсь тиждень? Продавати ж я його не буду та й викидати не можна.

— Се не наше діло. Ми нічого не знаємо... Се вже до нас не односить ся.

І неприяті мною дари обходили кругом школи і опинялися в моїй кухні, а увечері сторож приходив до мене і питав:

— А куди-ж покладати хліб то-що?..

А найбільше всього виникало страшенно неприємних конфліктів на іншому ґрунті. Річ в тім, що село давно переросло школу і приводило до неї що-осени в чотири рази більше дівчорі, ніж можна було прийняти. Доводилося одмовляти трьом четвертям дітей і брати тільки найстарших, а решту записувати кандидатами на будучий рік. Але завжди виявляло ся, що найстаршими виходили всі! Навіть малюки, котрим нізащо не було більше девяти років з роду, мали по тринадцять і навіть по чотирнадцять років! Вірити батькам не було ніякої змоги, довелося приймати по випискам з метричеської книги. Але находилося багато й таких селян, що не йняли віри і метриці і настоювали на своєму, накидаючи, звичайно, років два-три зайвих. А коли ви все-таки не звертали на се уваги і не приймали його дитини, то ваше таке поведіння не один батько коментував так:

— Еге. Коли-б я був багатший, то й дитина була-б прийнята... Багатий п і д с у н е, а я що?.. А платимо на школу ми ще більше ніж багаті...

Один випадок так мене зхвилював, що, памятаю, я цілий день був як не притомний, а увечері, коли вже лишився сам у кімнаті, не видержав і... розплакався... Доки живий, я не забуду сього моменту.

Я одмовив одному надзвичайно убогому і заїденому злиднями селянинові: я приймав не молодше одинадцяти років, а його хлопцеві ішов тільки дев'ятий. Він приходив до мене кілька разів і схиливши на бік голову, з мукою на лиці і в голосі, ніби він випрошував небесної милости, благав:

— Прийміть! Відколи школа — ще ніхто з нашої сім'ї не вчив ся... Тепер так тяжко в світі жити... Ми нічого не можемо йому наділити... Як би хоч грамоту... все б таки воно...

Мене різали по серцю його слова, повні одчаю. Я пообіцяв, що „прийму його хлопця при першій же змозі, тільки заждіть!“ Але... він знав уже ціну таким обіцянкам, ох, добре знав! І хоч може ніхто не вмів так ждати як він, але тут уже не міг. Раз якось викликає мене з класу, де я записував дітей, і таємничо шепоче:

— Ходіть до вас у кімнату... бо мені треба з вами щось перебалакати.

Увійшли. Боязко оглядачись на всі боки, він підступив зовсім до мене і, тикаючи мені щось у руку, шепотом почав знову:

— Прийміть!.. Один він у нас...

А на лиці його була така боротьба надії, одчаю, стида і ласки, що я не знав де мені дітись. Я чув у своїй руці якусь монету, трохи одвів од себе кулак і розкрив його: там лежало двадцять копійок!..

В моїм мандрівничім житті мені не раз доводилося голодувати довго і тяжко. Тоді я підстерегав своїх знайомих, коли вони йшли обідати в столовку, і припрягався за компанію й собі.

— ...Ні, не обідати, а так... посидимо, поговоримо...

І непомітно ховав собі в кешеню скибку хліба. А часто сього не вдавалося; тоді я заберав усі замусляні шкоринки, що валялися на столі й по лутках, і запихав у кешеню. І як траплялося, що хто-небудь з моїх знайомих замічав мою „роботу“ і звертався до мене за поясненнями з сього приводу...— се були хвилини, рівних котрим я не знав у своїм житті, хоч і не можу сказати, щоб воно було веселе і вбоге на горчичні сюрпрізи...

Отже ті хвилини були дурницею в порівнянні з тим, що я пережив віч-на-віч з тим селяняном, з двадцятьма копійками на долоні!

Уже давно йшли регулярні заняття в школі, а я все ніяк не міг одбити ся од батьків багатьох дітей, що за браком місця лишилися за порогом школи. Щодня я одсилав непринятих і щодня їх присилали або приводили батьки. У клас набивалося стільки дитворів, що не було ніякісінької змоги учити. Сам бачиш, що багато з сих хлопчиків і дівчаток аж тремтять до науки, але що ж поробиш. А де-які з батьків не слухали ніяких резонів, самовільно сажали своїх дітей на парти, а сами ставали тут же де-небудь в кутку і терпеливо ждали. Чого? Кінця занятій; бо боялися, що як тільки вийдуть з класу — я вишлю і їхніх хлопчиків.

— Ну, що-ж ви думаєте виграти? — уже з серцем питав я.

— Ми хочемо, щоб учили наших дітей... І так і водитимемо що-дня.

— Але-ж таким чином ви й иншим не даєте вчити ся! Бо ніде-ж не то що сісти, а навіть курці клонуть!

— Якось воно буде... А тільки я не попустю, щоб мого сина і т. д.

Гримання тільки викликало більший протест, погрози випровадити насильно — просто обурювали. Разів зо два довело ся звернути ся за помічю до волосного старшини — до сього небажаного засобу аргументації, бо один батько почав уже занадто енергійно наступати на мене і наділяти не геть то цензурними компліментами. Але вони не ждали, доки прийде десятник або староста, і швидко кивали пятами. Інші прохали посадити „хоч з краєчку, або хай стоїть де-небудь у кутку аби хоч слухав те, що ви будете розказувати“.

— От ви як домагаєте ся своїм хлопцям місця, — кажу я, — а не встигне сніг рости, як більшої половини школярів і-духу не буде в школі... Та й вернуть ся в школу перед Різдом... І учительова праця пропадає дурнісінько... Про се ви зовсім не думаєте...

— Йй богу ходитимуть аж доки ви скажете! Ми навіть підписку дамо, що вони справно ходитимуть!

І дійсно давали росписки і сами ставляли такі умови, що як покине школу раніше назначеного строку, то щоб його тоді ніколи вже не приймати. І все таки багатьох з їх батьки зоставляли дома за-далеко до строку і навіть не заходили в школу, щоб пояснити причини. А росписки? Що ж, росписка роспискою, а життє життєм! І в-осени вони приходили до мене з такими проханнями, що одмовити їм міг би хіба той, хто зовсім не знає селянських ужитків. Ну, а я знав їх... знав їх так, що хоч би й хотів забути, то не зможу..

В тих селах, де бажаючих учитись більше, ніж може вмістити школа, самий справедливий спосіб прийому той, що практикував і я: брати старших. На жаль, багато моїх колеґ дивили ся тоді та й тепер дивлять ся на сю справу зовсім инакше, — просто, я сказав би, безсовісно. Вони, наприкл., записують і навіть приймають всіх, хто хоче, з усіма починають і вченне, а з часом оставляють у школі тільки найбільше здатних до науки, решту ж одсилають до дому... Дарма, що меж ними будуть такі, яким уже на слідуєчий рік ходити не видно.

Словом, тут головну ролю грає принцип: *Après moi le déluge*. Се дуже сумно, розумієть ся, але винні в сьому не сами учителі: майже що-річні перегони з місця на місце роблять з часом людину, хоч би то був і народній учитель, такою байдужою до інтересів просвіти, що вона думає тільки про те, якби з найменшим трудом представити ся „удовлетворительно“ перед світлі очі строгого начальства, коли воно зробить напад на школу.

Та про сі перегони, — або як вони зуть ся офіціально: „переводи для пользы службы“, — про сі одні з найгніліших ран народної школи я докладніше скажу далі; так само і про наскоки „ушкуйників“, як зуть де-які учителі своє найблизше начальство, а тепер верну ся до того, що вже ніколи не вернет ся — до К—ї школи, в котрій я „пізнав“ альфу і омегу учительського життя і „мудрости“. Та й чотири роки, що я оддав їй, не короткий для людини час.

VII.

Мій новий колеґа був людиною дуже цікавою. Син козака, він скінчив городську двохкласову школу, а потім який час працював укупі з батьком коло землі і по зможі дбав про самоосвіту. Він належав до категорії тих людей, котрі до всього доходять своєю власною головою і у всякім явищі чи події розбирають ся з чисто селянською добросовістністю. І вже коли докопають ся до чого, то й гарматою не примусиш їх змінити свій погляд. Найбільше цікавив ся він громадським життям і з цієї причини зробив ся і народнім учителем; через те ж саме його згодом настановили і волосним старшиною. Для земського начальника він був цілком небажаною людиною, і меж ними зараз же розпочала ся війна. Тягла ся вона щось років зо три, і перемога лишила ся, як і треба було сподівати ся, за „земським“. Тричі вибирали його селяни на нове трьохлітте, і тричі не затвержував його земський. Тоді він знову став народнім учителем. Але боротьба з такою спицею, як земський, не минула благополучно: „этого бывшего старшину“ гонили спочатку по своїм повіті, а потім, коли він перейшов у другий, і по другому.

— А, это бывший старшина!.. І гнали далі, в другу школу. Більше року йому не давали засижувати ся на однім місці.

Ні він, ні я та й ніхто з тих, що я знав, не могли зрозуміти причини такого систематичного ганяння. Я думав, що він може „не въ должной степени почтителенъ съ учебнымъ начальствомъ“ або „вооружаетъ противъ себя мѣстное духовенство и население“. Отже мені доводило ся кілька разів бачити його віч-на-віч з начальством і я прийшов до цілком протилежних висновків: він завжди сповняв ся таким „почтительним“ страхом, що навіть блід і не завжди тямив, що він робе... Просто ніяково було дивити ся навіть з боку, тим більше, що йому було вже коло сорока літ. Може се наслідки постійного ганяння? — не знаю, він не давав з сього приводу ніяких пояснень. Що ж до „вооруженія духовенства и населения“, то він, правда, був трошки винен, але тільки що до духовенства, з селянами ж умів ладити далеко краще багатьох колеґ. І все таки його ганяли, як солоного зайця. Та така вже псіхіка начальства.

Був він Українцем не тільки по походженню і добре знав і любив

стару українську літературу, але до нової ставив ся вороже, хоч і не цілком. Головним чином нарікав на те, що нарікають і всі наші „Малороссы“: на галицьку мову, на ковані слова. Але все таки він був далеко не „Малороссомъ“ і до українського питання ставив ся так завзято, як дай боже й „справжнім Українцям“. Він не вів систематично пропаганди і більше надавав на москвофільські тенденції, ніж проводив якусь певну програму українства.

— Ви дивуетесь, що я не висуюю сімвола віри не то що теперішнього, нового, а навіть якого будь свого? Ха-ха-ха! — чисто дитячим сміхом відповідав він. А чи ви — та і в загалі хто вгодно — можете доказати мені, що який би там не був сімвол віри — се дійсно щось певне, постійне, необхідне? Ге! Дурниця! Ми висуваємо свої credo, розпинаємо ся за їх і віримо, що вони, саме вони і потрібні нашому народови? А питали ви сей народ, якої він думки про всі ваші credo, котрих, до речі, стільки ж, як і всіх „воїнствующих“ Українців?? Нарешті, знаєте ви, що запотрібуєть ся завтра і що справді потрібно народови? Школу... ну, про школу я нічого не скажу, се відомо навіть українському скотови, а решта... за решту я не знаю і не хочу знати, бо, з вашого високого дозволу, се не більше, як патріотична балачка. По моєму, все отсе не варте доброї чарки горілки! Я бачу зло — і ви не скажете противного — се русифікація... нагла русифікація. Зло не в тім, що якийсь там селянин балакає по московському, — хай балака, я не маю проти сього ні найменшого слова, — а в тім, як, балака? щó то за мова? Я знаю, що домашніми „середствами“ він не вкусить московського язика, але кусає. І що ж виходить? Ви знаєте. Так само знаєте і ту величезну працю, яка ляже на плечі будучим санітарам нашої мови. І от я по змозі підрізую гниль, якої досить набило ся у наші краї і яка не легко викорінаєть ся. Всі от „штокання“, „какання“, „скудова“, „студова“, „некання“, „мінекання“ і інші перли „панської мови“ однаково гідкі як нам, так і Руським. І я не можу чути ні одного з таких „панських“ слів, щоб не зустріть його як найбільшим глузуванням. Се, по моєму, найпевніший засоб боротьби з каліченням мови.

І треба сказати правду, що глузувати він умів. Після того, як він почує якесь „панське“ слово, можна було сказати напевне, що вдруге з тих самих уст того слова не почує ніхто. Таких слів не пропускав він побіля вух ні в яким разі, де б се не трапило ся: в панській гостиній чи десь на улиці або в поїзді залізної дороги. І цікаво було, що ті, кому доводило ся ковтати гіркі пилюлі за свою „образованність“, ніколи не сердились на його, принаймні в кінці діалогу осміяний субект і сам так щиро сміяв ся над собою, що ставало дивно.

Він не рвав звязків з рідним селом і коли трапляло ся два дні свят підряд — завжди їздив туди і клопотав ся то коло потребительської крамниці, то коло сільсько-господарської спілки

Ми часто не ладили з ним, не раз сварили ся, але се не ставало на перешкодї нашій щирій приятнї.

Осінь наступила, ученне йшло своїм порядком, і нічого особливого не трапляло ся. Ми з великою нетерплячкою ждали нашого прошення про прибавку жалування, котре десь подорожувало по нашому районї і нарешті повинно було вернути ся до нас у школу (я казав уже, що ще на курсах ми розбили повіт на райони і пустили по їх прошенія для підписів). Нарешті воно вернуло ся... Ми, звичайно, і не сподівали ся, щоб підписів було багато, але все таки дійсність багато перевисила навіть наші скромні сподіванки... більшість не підписали ся зовсім, частина розписала ся тільки в „сопроводительной бумазі“ і тільки невеличкий гурток, всього якийсь десяток душ, насмілив ся положити свої підписи...

Такий великий страх викликало „крамольне“ діло! Се був справді священний трепет перед суворим начальством, котре не вмів милувати, але зате карає до десятого колїна. І коли ми уявимо страшенно безправне і матеріально не забезпечене становище учителів, то й дивувати ся на скупість підписів нема чого. Правда, можна сказаги: чорт з ним, хай викидають! раз кожному доводить ся голодувати, то й жалкувати нема за чим! Так. Але не треба забувати, що багато учителів — люди жонаті. Хоч нашому братови й не можна женити ся й виходити заміж, отже все таки багатенько з нас переступили сей закон. Ну, і куди ж тоді потелїпаєть ся обтяжений сімєю „каганець просвіти“, коли його без всякого вагання викинуть на улицу? Оддати під заставу дітей? Але хто візьме таку заставу і що дасть за неї? В селї, як і скрізь, живе переважно голода, а вона й сама багата на дітей.

Ну, звичайно, і підписувати ся побоялись.

Але нас не здивувало се: ми знали наперед, що багато з учителів тільки мовчки прочитають наше шпаргалле, зітхнуть і... перешлють слїдуючому товаришеві. І ніхто їх за се не обвинувачуватиме. Як що й викликало сором, то тільки замітки кількох колеґ на „сопроводительной“ бомазі: думаючи мабуть, що й ся бомага піде вкупі з прошенієм, вони всю свою мудрість виложили в замітках.

Одні не радили взагалї піднімати сю справу без дозволу начальства, другі загрожували небезпекою з боку „власть имущих“, третї просто глузували з „смїхотворної затїї“ і недвозначно підморгували в бік ініціаторів, пятї всю історію називали просто „глупостю“ і т. д.

Були такі, що ми не знали навіть чому дивуватись: чи безнадій-

ЛНВістник 1910, кн. X.

6

ному скудоумію, чи безмежному нахабству. І отсі надзвичайно сумні замітки вплинули на нас в значно більшій мірі, ніж скушість підписів...

А чи не думають так само і всі ті, що розписали ся тільки „в получені пакета?“ Чи не вийде бува так, що вони, як до чого дійдет ся, страха ради іудейська в один голос закричать проти нас? Чи варто ж тоді виставляти себе під певний розстріл?

Коли питання було так поставлено, то більшість ініціаторів захиталась. Вирішено було звернуту ся приватно за порадою до предсідателя земської управи. Він зморщив ся, помурчав щось під ніс і одповів:

— Что ж, подавайте, если хотите вылетѣть!..

Ге! се було прошеніє не аби яке, а колективне! і од кого ж?— од народніх учителів! Ну, се вже не що инше, як революція! „чернь“ бунтує! Тут уже приложили б всю „полноту власти“ і, гасячи пожежу, не пожалкували б розбитих вікон, — як влучно схарактеризував внутрішню політику теперішній премєр.

Так ми й не подали того прошенія. Хоч наші прохання були надзвичайно скромні...

Але заколот не минув таки даром. За рік нам зроблено було прибавку, і ми одержували тепер по 25 карбованців на місяць! 25! — ні, то тільки значилось двадцять пять, а видавали по 22, бо дванадцять $\frac{0}{10}$ лишало ся в земській касі „на пенсію учителям“.

Чи бажали ми пенсії або взагалі якогось забезпечення? Безумовно! А якої? з яких джерел? Гм, про се нас зовсім не питали. Ми тільки знали, що нашої пенсіонної каси, заснованої міністерством для учителів Російської імперії, не було ще й чути, як уже існувала ціла армія управителів сеї каси: діректори, бухгалтери і гибіль инших чиновників, котрі одержували гарненьке таки жалуваннячко... Ні, крім сього ми знали ще й „устав каси“ — його розіслали, спасибі їм, по всіх шеолах. А в „уставі“ чорнім по білому, меж иншим, стояло: лица, провзводившія въ теченіє пяти лѣтъ свои взносы, имѣють право на полученіє своихъ взносовъ, (безъ процентовъ) обратно или же могутъ получать на эту сумму проценты (переказую своїми словами, але точно, що до самої думки).

Ну що ж, се добре. Але в слідуючому параграфі стояло:

„Лица, оставившія службу ранѣе пятилѣтняго срока способными къ труду, лишаются права на полученіє своихъ взносовъ обратно“.

До сього ще треба додати, що коли ви перейдете учителювати в другий повіт, то так само „лишаетесь права“, і на новому місці з вас будуть „дѣлать вычеты сначала“.

— Ну, мало з нас одержать свої внески, а ще менше — пенсію, — думали ми. Пропала наша прибавка! Ні нам, ні дітям нашим.

І досадніше всього було те, що в такій благодати, як наша каса,

винні були наші земські батьки! Се вони вихопились, як Пилип з конопель, і накинули нам сей тягар. Се вони, натхнені благодійністю, надумали нашим медом та нам губи мазати. І тільки мазати — бо їсти не доведеть ся.

А меж тим багато земств одмовились од міністерської каси і заснували свої. Можна було так зробити й нашому.

Але... ми могли тільки показати йому кулак, та й то з кишені.
(Далі буде).

ВАЛ. ТАРНОГРАДСЬКИЙ.

Де ти, де ти запропала,
Правдо—ясна зоре.
Чи в бездоню чорну впала,
Чи у синє море?!
Море плаче, море грає,
В беріг бе високий.
Блідий місяць позирає,
Місяць сріблоокий.
Море стогне, море плаче,
Плачуть, скачуть хвилі.
На ялинї ворон криче,
Правда спить в могилі...

* * *

Суворих днів святий пророче!
Прийди, — тебе чекаєм ми:
Що день, що час — жите коротше
До ночі вічної і тьми..
— Чи так, твою й не чувши пісню,
Ми мертві, ляжемо в труні —
І лиш над нами, — в добу пізню
Заплаче вітер в оселі?..
Мовчить пітьма німої ночі, —
Імла без краю, без вогнів..
Прийди, співець, прийди, пророче;
Ясний поете темних днів...

На українські теми.

В російськѣм диліжансі.

Сучасний російський „віз державний“, або делікатнїйшим стилем скажїм — „диліжанс“, нагадує старий і досить затасканий анекдот з тих часів, як ще тільки залїзницї починали входити в житє : сидять у вагонї два пасажири, оден фронтм до льокомотива, другий спиною. Куди їдете? — питає оден. „До Відня. А ви куди?“ „До Чорновець“. „А дивїть ся, що то за видумка! Сидимо в однім вагонї, але як ви оберненї лицем наперед, то їдете до Відня, а я назад, то їду до Чорновець“.

Анекдот не оповїдає, як довго тягнула ся отся приемна ілюзія, що в однім вагонї можна заїхати заразом і до Відня і до Чорновець, відповідно до того, хто куди сїв лицем. Але в сучаснім російськїм диліжансі відбуваєть ся подібна їзда досить уже довго: ті що сїли „спиною до революції“ й важать „на успокоєніє“, їдуть в оден бік і не журять ся, що пасажирів з противної лавки диліжанс везе тим часом зовсїм у другий бік.

Взяти наприклад сей „архиуспокоїтельний“ закон 9 падолиста, сю правительственну „ставку на сильних“, котрою руйнуєть ся вікова „власть землі“ над селянською масою й творить ся автоматичним, раз пущеним в рух процесом многомільонна маса безземельного сїльського люду. Якї то свого часу, років двадцять пять тому, шумїли дебати про будучність Росїї, коли доводило ся, що лїпша будучність, соціяльній перестрїй, соціялїзація житя залежить від того, щоб знищити наперед сю „власть землі“ над народньою масою, переварити мужика „в фабричнім котлі“, аби перетворити його в свобідного, здатного до організації пролетарія. Тодї сї пляни здавали ся дикими, неможливими супроти отої стихійної сили привязання до землі, яка навіть саму фабричну роботу для величезної маси робїтників перетворяла в звичайний „отхожий промисел“, привязуючи всї помисли фабричного робїтника до того клаптика землі, який за ним рахував ся на селї, а організація сїльського землеволодїння, як здавало ся, забезпечала сей звязок з землею в роди і роди, й ідеольоґам селянського народництва представляла ся незрушимою „бронзовою скалою“ дальшої еволюції російського житя. Але прийшов „успокоїтель“, і одним махом пера розперїщив сю бронзову скалу, а таку здавало ся тверду, ві-

ками скристалізовану селянську масу перетворив в рідкий флюїд, з котрого, з одного боку, будуть творити ся мільйони „сильних“ „хозяйственных мужичків“, з другого — десятки мільйонів безземельного пролетаріату. Реформа ся переносила охорону сучасного ладу з ста тисяч поліцмайстрів добрих старих часів — поміщиків, на мільйони тих сильних „хозяйственных мужичків“, що мали творити охоронний вал для оборони „священних прав“ від усяких атак „переворотових елементів“; в сій лежала державна рація сеї „ставки на сильних“, і її мали перед очима всі хто сидів на передній лавці російського диліжансу. Їх не клопотало при тім спочуте, яке ся реформа знайшла власне серед тих „переворотових елементів“, які бачили в сій реформі розкріпощенне народніх мас від пут дрібної власности, від тої стихійної сили землі, від власти сільського „мира“ над індивідуальністю селянина. Диліжанс точить ся собі, але куди властиво, до Відня чи до Черновець, се пасажири довідають ся на одній з ближших станцій, коли розвіють ся ріжні переходові явища — в роді переселення то що, — які закривають дальші перспективи тими переходовими обставинами.

Про незвичайну реформу в сфері національних відносин, проголошену новим толкованнем поняття інородчества, що одним махом положило кінець всяким сухим туманам напусканим в людські голови ріжними теоріями „единства рускаго народа“, — я мав уже нагоду згадувати. Я привитав її щиро як сміливий і рішучий крок в проясненню свідомости наших мас того

що ми,

чиї діти, яких батьків.

На жаль правительствующий сенат не вмів якось ухопити сеї незвичайно глибокої ідеї, яка в дальшій розвою безсумнівно привела б до ясного і єдино правдивого критерія народности, який відділив би на оден бік членів союзу рускаго народа, як єдиних представників „государственной народности“, а всіх иньших зарахував би в категорію інородців. Сенат, як відомо, вернув ся, до старших понять, XVI й XVII віку, коли за браком ясного розуміння народности се понятє заступало ся критерієм віри, і зачислив до государственної народности всіх хто держить ся „господствующої церкви“. Се розумієть ся робить нову плутанину, бо з одного боку зараховує до інородців напр. всіх істинно руских Німців, які ніколи не підозрівали ся в недостатчі рускости, а з другого боку прилічує до государственної народности всяких Українців, Білорусів, Грузинів, та ріжних вихрестів, хоч уже остання практика ясно була поставила справу, що тільки

природженні члени „господствующої церкви“, а не вихрести, можуть користувати ся правами уготованими для істинних синів Великія Росії. Не сумніваю ся одначе, що держателі ключів розуміння при першій нагоді розвіють сей туман, який напускає правительствующий сенат своїми невдалими толкованнями, і виведуть справу на чисту воду. Тим більше, що процес консолідації іногородців іде повним ходом: рівняють всіх в одну лінію безправности, не хочаючи знати різниці між „зрілими й незрілими“, ніяких „історичних минувшостей“ ані звичайного задавнення й засидження. При нагоді сенаторських ревізій над крадіжками закривають іногородчеські товариства за те що вони — спокон віку — вели своє діловодство іногородчеською мовою, штрафують торговельні фірми за те що вони уживають (по сорок і кілька років!) етикет на самій іногородчеській мові, і т. д. Зайняте безсумніву „успокоїтельне“, але з становища публіки, що засідає на задній лавці диліжанса, веде воно зовсім в иньший бік, ніж думає публіка передньої лавки.

Або сей практичний курс автономізму, що має одкрити ся в предметних зайнятих фінляндським автономним устроєм з найблизшим сезоном? Дійсно, з більшою користю не могли собі ужити нинішніх успокоїтельних часів панове з передньої лавки! Автономізм — се кляте питання російського державного життя, сей страшний привид, „метал і жупел“ сторожів російського життя — він конче потребував „розяснення“. Під час дебат над ним він представляв ся якимсь „чудищем облим, огромним, озорним“, наповненим всякими фантастичними страхами. „Аутономия слово греческое, — віщав який небудь отець протопоп — і значить оно“ — і пішла писать губернія. Від одного слова сього починали підіймати ся уха сидящих на заставах. Тепер же, коли про автономію всяку — хіба ще крім університетської — всі вже й позабували, попечительне начальство займеть ся спеціальними демонстраціями автономного права, докладним аналізом його поняття, його змісту, прикмет, і т. д. Давнійше говорено, що автономізм не годить ся з самодержавно-конституційним російським устроєм, з одноцільністю держави, з „віковими основами“ російського життя такими як „20 число“, „третьй пункт“ і иньші підстави російського habeas corpus. Тепер на дарованім Фінляндії автономнім устрою російські конституціоналісти з третьої думи преосновно доведуть, що сей устрій предобре годить ся із самодержавним устроєм і з всіми прикметами російської конституції, становить навіть особливо пікантний і з різних поглядів вдячний предмет бюрократичних зайнят. І коли по довгих предметних зайнятих возстане знов якийсь

отець протопоп з заміром налякати високе собрание і почне знову своє „аутономия есть слово греческое і значить оно... — то тамо сидящі особи перших чотирох класів преспокійно докінчать в душі своїм :

Єрунда!

І з приводу автономічного проекту тільки „возбудять питання“ про шите на мундирі, квартирне, столове і всяке иньше довольствие, „присвоєне“ даній автономії.

Фінляндцям, розуміють ся, буде боліти від сих предметних зайнять. Але коли в них є крихта всеросійського патріотизму, то вони мусять почувати за те велике вдоволення, що їх коштом буде ширити ся і зростати автономічна ідея у всеросійській державі й розростатиметь ся в могутнє дерево, під тінню котрої спіchnуть колись горі черевом Гучкови, Маркови і Пуришкевичі.

А місцеві законодавства як чудесно почали розвивати ся? Давнійше в X томі отак собі тільки якісь недогризки більше через недогляд начальства залежались — права малоросійських губерній, остзейських то що. Тепер же в кожній губернії своє законодавство, своя практика, право карне і цивільне, процес, все що треба. В костромському праві, скажім, се діяння ненаказуєме, а в ярославському навіть кваліфіціроване. По житомирському праву Жида можуть бити Жида, не стягаючи на себе ніякої кари, а навіть дістають заохоту до дальшого продовження сеї невинної утіхи; а по одеському праву за се визначено 500 рублів кари, і т. д. Кодифікаторам російського права і всяким юристам може з того бути великий клопіт, але прошу зміркувати, яке багатство змісту відкриваєть ся в сїм, яка „ріжнородність в одности“ російського державного життя! Коли давнійше автономісти, федералісти і всякі сепаратисти пробували вияснити розумність і можливість сеї „ріжнородности в одности“, тісні голови тодішніх сторожів російської одности не могли помістити сеї ідеї. Тепер культивують її самі устроїтелі державного життя і мабуть будуть кращими падагогами, ніж ті крамольники...

Взагалі поки що найбільше унініє помічаю я у ліберальних дійсних статських і просто статських совітників, що страшенно бідкають ся, ламають руки й зітхають од глибини своїх жолудкових катарів:

— Куди ми йдем, куди ми йдем! Росія зігнє, як не вибе її з теперішньої атмосфери якась загранична катастрофа...

Попробує їх котрий здоровомислящий чоловік опам'ятати, щоб

не гнівали Бога і людей не збивали, поки їм добре живеться — жалювання на двадцятье число дістають справно, в охоранку їх не тягають, і дворник з ними поводить ся гречно. Але ті не вважають на те й розводять свою мерихлюндію.

— Ах, куди ми йдем! Росія зігнє і розпадеться ся в такій атмосфері, як не вирве її з неї якась загранична авантюра.

Зовсім так як пять літ тому ходили й сподівали ся, що як візьмуть Японці Порт-Артур, то се зараз принесе радикальну зміну правительственного курса. І не отямило їх, що за тою зміною наступила „последняя горше перших“. Навпаки чорна меланхолія їх все чорніє в міру того, як виясняють ся політичні горизонти на всі боки, і все менше зістаєть ся надій на якусь „заграничну авантюру“.

Властиво вже з того часу, коли при нагоді боснійської окупації так бундючно побренькано шабельками і потім так тихенько поховано їх у похівки, — всякому чоловікови з оком у голові стало ясно, що війна стала для сучасної Росії одною з приемностей неприступних — котрих вона собі не може дозволити. Се зараз було відповідно оцінено в європейських кругах, і на європейській біржі російські фонди зараз пішли незвичайно вгору, саме тому бо змірковано, що більше в ніяку авантюру Росія не втелєпаєть ся, все що на її голову впаде, признає за Божу росу, всяку напасть скромно прийме за божий допуст та пошукає за міжнародною компромітацією якогось реваншу над внутрішнім врагом: процентну норму обмежить, або акушерок юдейської віри розяснить в справах проживання. Не дуже се, розумієть ся, приемно для патріотів свого отечества, що ще так недавно з усею щирістю вважали Росію за „первое государство въ мірѣ“, а тепер бачуть її в ролі *quantité négligeable* всесвітньої політики, в ролі „слабої людини“ під опікою держав-покровительниць. Але є в сім і своя приемність. Нічим не журись: добрі сусіди на чуму та холеру своїх санітарів пришлють, в армію і флот своїх інструкторів; повідкривають природні багатства, побудують залізниці і канали. Живи й утїшай ся та купони стрижи. Кредиту скільки вгодно, підвисшай жалюваніє хоч офіцерам, хоч охоранці. За амбіцію, розумієть ся, не ганяй ся, зате житимеш ситно і достатно, і над внутрішнім врагом куражить ся можеш незаборонно.

Правда, може трапитись якась поруха в європейськім концерті, непричком кажучи порозумієть ся берлінський кабінет з сен-джемським, і одного красного дня скаже дорогий суїд, імператор Вільгельм, або ліпше назвім його іменем православним, як

вірною сторожа російських основ (Німцям же й уживання православних імен не заборонено, тільки Жидам) — здумає собі Василь Федорович тай скаже одного красною дня: щось вас, братця, дуже іноходець заїв, дайте я вас облекшу — тай „випростує границу“ по Вислу або по Буг. Але за іноходець чого жалувати? Вже давно апостоли патріотизма Меншиков з Суворіним прицінювали ся Привіслянський край продать Німцям по четвертній за душу, як за добрих кріпацьких часів. Се ж мисль! Скільки мільонів, Боже мій! І казни лекше — на іноходець не витратитись! От тільки що Василь Федорович може схоче задурно взяти, не заплативши нічого?! Але таки навряд щоб схотів істинно-руського чоловіка так обидить. Тай приятелі може заступлять ся, щось виторгують. Не по четвертній, то хоч по десятці. З паршивого козла хоч вовни кусок. Хіба мало й потім ще всякого іноходець лишити ся? От як би ненароком відшукали стару брошюру пок. Гартмана та поручили иньшому любезному сусіду границу простувати, — воно було б досаднійше. І так кажуть, що вже під час того боснійського інциденту були наставили ся „простувати“, і то як — під сам Київ, нівроку! Що собі подумують! Богу дякувать, що остеріг завчасу російських дипломатів, з крутої стежки завернув! Але лукавий не спить, знов якусь собі причіпку може знайти — розлакомив ся на анексії! Подумати — Почаївська лавра, перша, можна сказати, істинно-руська святиня! в Берестечку саме козацькі могили посвятили! та і з Жидів — хоч які вони іноходець, все таки дохід був і поліції, і директорам, і всяким чинам, і за право жительство і за право учення. А українська гидра як би голову піднесла!.. Але знов, як сказав уже Карамзін —

Кто въ мирѣ и любви умѣетъ жить съ собою,

Тотъ дружбу и любовь во всѣхъ краяхъ найдетъ.

Нема сумніву, що Савенко і Пихно будуть приємні кождому начальству і в кождій державі, яка б вона не була. Та й редакцію „Кіевлянина“ в крайности можна перенести до Дарниці. А Росії — Боже мій, що значить се для Росії? Сеж можна вже справді сказати

„Княженій, царствъ великихъ мать!..“

Скільки в ній сих самих земель, княженій, провінцій наазбрано! Одну, другу заберуть—що се для неї значить?.. Є що продати, заставить! Стільки віків собирателі землі Руської збирали. Се тільки ліберальні статські совітники з малодушія свого, як ліберали, тужать та зітхають. Котрий чоловік в істинно-руських основах твердий правдиво, — тому се все байка! Золота скільки

в государственнім банку! А скільки ще можна позичить!.. Приятелі з усіх боків стережуть: з одного боку Англія, з другого Франція, Японець теж тепер приятель, стереже від... Все одно від кого, одно слово стереже. Сахалін може забере, так і се нічого — вже нову каторгу, пишуть, в Шлюсельбурзі кінчають робити — ближше і зручнійше! Ще ласка божа над нами! Серафим саровський, Іоасаф білгородський, нові російські чудотворці! А інородця сього самого ще зістанеться — боже мій, „отъ Молдавана и до Финна!“ Буде ще над чим себе показати!..

Разумѣйте языцы и покарайтесь!

П. ТЕНЯНКО.

Нарцизи.

В квітнику таємничім моєї душі
Густо нарцизи ніжні зростали;
На світанку ясного, пестливого дня
Білим цвітом вони росцвітали.
І покликали серце моє до життя,
І святою росою скропили,
І принадними ласками щастя і чар
До любови його поманили.
І знімалось воно соловейком дзвін-
ким,
І до ластівки прудко літало,
І в тїнистім, шовковім, квітчастім
саду
Йй безжурні пісні щебетало...
Але сльози і кров, що багато лили
Людські очи й серця наболїлі,
Докотили ся хвилею в душу мою
І скривавили нарцизи білі...

Лебеді.

Ризами, шовком, парчею пишали ся
Луки, поля і ліси...
Лебеді білі на водах гойдали ся,
Срібними хвилями-бризками гра-
ли ся,
Славлячи царство краси...
З соняшним світлом палким ці-
лували ся
Луки, поля і ліси...
Лебеді білі у сяйві купали ся,
Чарами дїтньої вроди впивали ся,
Славлячи царство краси..
Час надійшов, і в жалобу вдяга-
ли ся
Луки, поля і ліси...
Лебеді білі з води піднімали ся,
Зграєю вільною всі направляли ся
В царство нової краси...

МИКОЛА ЦЕГЛИНСЬКИЙ.

Франк Ведекінд *).

4. Pro domo nostra.

Коли хто небудь з тих українських поетів галицького хову, що вже п'ятнадцять літ називають себе молодими, заговорить на літературну тему, так безумовно він мусить виявити одну дуже просту думку: літературний твір має вартість, коли в нім нема тенденції, він без вартости коли тенденційний. Десь люди думають, читають, пишуть, шукають нових форм і виразів, нової правди і нового життя, а в нашої сердешної Музи, що не вродилася на Парнасі, але в галицькій гімназії, зістала ся все та сама літературна альфа і омега: поезія з тенденцією і чиста штука; чиста штука не в значіню французької l'art pour l'art а в значіню безтенденційности. Те саме значінє має в їх мові розрізнене поміж поетом — артистом і поетом — публіцистом. На ділі публіцистика може бути і артистична і без тенденції, тільки люди доказують свою молодість тим, що не знають допутя літературних термінів. Але чи форма менше чи більше баламутна, так в кождім разі мусить зявити ся правильно і неодмінно та сама простенька думка. Тому не завадить сказати раз: неправда. Не в тім річ, що таке розрізнене поміж ідейною і безтенденційною поезією загалом невдатне і баламутне, що такі дрібні слова як ідейність і безідейність не пристануть до доброї половини найкрасших літературних творів. Колиб навіть можна згодити ся на такий поділ, так проте треба сказати: неправда. Сама собою ідейна поезія не є гірша від чистої штуки — так само як сама собою не є ліпша. І критерій осуду зовсім фальшивий, бо поезії не можна міряти її сюжетом ані вартістю того сюжету.

Кілька прикладів, розпочинаючи від найавторитетнішого. Не хто инший, а сам Гете, що своєю теорією і передусім своїми творами показав і доказав в Німеччині раз на завсїди, що поезія творить ціль сама для себе (Selbstherrlichkeit der Poesie), той сам Гете сказав: „для мене ненависне все те, що мене тільки навчає не збільшуючи або не оживляючи безпосередно моєї діяльности“. Ті слова не були звернені виключно, але були звернені також і проти тої поезії, яку він називав das Aechzen und das Krächzen. Також симпатія для життя є в Ніцше, що заставляє не тільки поезію, але й науку служити енергії до життя і волі до власти — оден з найбільших поетів нового часу. У найбільшого російського поета трапляють ся реакційні тенденції, з якими мабуть вже не згодить ся який-небудь лівіший октябрист; а проте на Достоевського будуть колись так дивити ся як сьогодні дивлять ся на Шекспіра. Тенденційні останні твори Золя, зовсім банальна ідейність ховаєть ся в бо-

*). Докінченне, див. IX кн. ЛНВ.

гатьох песах Ібзена. Ідейні майже усі скандинавські поети, навіть найбільші поміж ними, Бернзон, Стріндберг, Гарборг. Не треба й говорити про незлічмих поетів, для котрих поезія була і парламентською трибуною і органом моральної проповіді і призивом на бунт соціальної черни. Не треба й говорити про таких поетів - журналістів як Гайне або й про таких звичайних журналістів як Кірнбергер, що перед десятками літ писали з далекою до сьогоднішнього часу тенденцією хвилі, а їх твори воскресають сьогодні до нового життя саме для своєї літературної вартости. І так далі - без кінця. Правда тяжко представити собі ліричну поезію з антиалькогольною тенденцією, але тільки тому що її доси ніхто не написав; поети звичайно люблять випити і антиалькогольний рух не розбудить в них поетичного вітніня. Проте не можна сказати, що воно неможливе. Адже моральні проповіді Толстого мають деяку, хоч невелику поетичну вартість. Поетичну вартість мають навіть ті імпресіоністичні етюди декадента Петра Альтенберга, що писані для реклами віденських кабареїв, шевських магазинів, фабрик мила чи пудру і з іншими дуже виразними тенденціями. — Очевидно не менше так званих чистих поетів, найбільші з них в новім часі Мопсан і Чехов, поміж живучими Гауптман і Гамсун. Безтенденційні майже усі натуралісти, більшість ліричних поетів — і так далі.

В українськiм письменствi двацятьпять патріотичних актів Сну української ночі, Сонця руїни і Скутого титана не стануть за одно коротеньке безтенденційне Франкове І доси нам сниться, але з другого боку ідейна Шевченкова поезія представляє щось більше ніж наше сердечно-безтенденційне Раз мотилька голубила, що в різних формах творить галицьку чисту штуку від Шашкевича до Лепкого. Чиста поезія є в творах одного з наших найглибших і найправдивіших поетів, Кримського, за те Мойсей, сказавши словом Гете, „побільшає і оживляє нашу діяльність“. І саме приклад Франка показує, як мусить облетіти з великої поезії всяка класифікація і кваліфікація, всі слова, формули і поділи, як глуно і недорічно булоби наприклад говорити тут про тенденційність або безтенденційність; сказати що в Мойсею нема патріотизма, значилоб сказати неправду, а проте хиба пасує слово патріотизм для відносин поміж великим поетом нашої землі і його рідним краєм? Олесь такийже поет, чи пише ідейно чи безідейно. А наша лірична овечка зостається овечкою, чи вдягне на себе вовчий кожух тріскучого патріотизма і революційности чи вийде на світ божий такою як є: без тенденції, без поезії і — без нічого свого.

Ті приклади показують те, чого зрештою не треба показувати:

Раз, що поета не можна обмежати і поезія не дасть обмежити себе в сюжеті. Поет може накликати настрої, будити чуття, але й може прун-

чати те чутте в сферу діяльності; може показувати правду, але й може тою правдою впливати на світогляд читача. Все, що є, може бути сюжетом поезії, все з внішнього світа і все з душі поета, значить і кожна духова, соціальна і моральна тенденція. І не те важне, чи є тенденція, чи нема, але чи є поезія. Тенденція як загалом сюжет важний для поета, але не для поезії: сюжет не зробить поезією того, що нею не є, але з другого боку через сюжет поезія не перестане бути поезією. І тому може бути не тільки чиста поезія і поезія з тенденцією, але навіть поезія з агітаційним сюжетом, як часом в революційних піснях, навіть поезія з науковим сюжетом, як стрічаємо часом у Флямариона або Лясвіца, і навіть поезія з публіцистичним сюжетом — прекрасний приклад того в статтях німецького критика Кера. І тому з другого боку може бути поезія в публіцистичних статтях, в Гайне, Кірнберґера, Крауса і багатьох інших, може бути поезія в агітаційних брошурах — прекрасний приклад є в Комуністичнім Маніфесті Маркса, може бути навіть в наукових книжках, безліч прикладів можна найти у філософів, істориків, мабуть і в інших учених; в Козаччині М. Грушевського є поезія, не тільки та, яку творить собі сам наш брат читаючи про козачину, а й сотворена самим автором. І те, що поезія трапляється в публіцистичних і наукових статтях, показує, що для неї не вимагається пійких окремих видумок, значить знов: не в сюжеті річ. Що таке поезія — питане, на яке можна би доволі ясно відповісти, очевидно без претензій на непомильність, але відповідаючи на нього треба б відійти дуже далеко від теми.

І друге, ті приклади показують, що поезії не можна міряти мірою її соціальної чи моральної вартости і корисности. Чи є тенденція чи її нема, чи вона добра чи зла, все те не добавляє і не відбирає поезії вартости.

Інше діло, що літературний твір з соціальною чи моральною тенденцією можна і треба оцінювати ще й з соціального або морального становища, тоді як твору чистої штуки ані соціальною ані моральною міркою міряти не можна. Очевидно вартости поезії воно не доторкає і соціально шкідливий твір може мати велику поетичну вартість. Можливе є й щось протилежне і тому не відкликаючи сказаного можна ще одно додати. Чи є тенденція і яка вона — правдивій поезії воно не вадить ані не пособляє. Але в тих, що хочуть і не можуть бути поетами, добра тенденція навіть корисна. Як почнуть з весною брентіти ліричні мухи, як має поет ще раз переслічувати катаринкові мільодійки, старенькі вражінечка, мляві почуванечка, свої дрібненькі смуточки і песимізики, то краще най зачіпає проблеми життя, рішає питання, переконує, прощає і агітує. Воно само собою не поезія, але може бути

інтересне з якого-небудь вишого погляду. Воно може бути корисне навіть для самого поета. Патріотично-агітаційні поемки Молодої Музи можуть бути корисні розбуджуючи патріотичне почуте серед наших Соколів і слава поета може через те довше прожити, тоді як чисту штуку тої самої породи (окрім Михайла Яцкова, він зрештою не тої породи) викинуть ся за пліт. Вона не агітація, не пропаганда і безумовно не поезія і не наука, а сама чиста публіцистика, значить поширюване вістий і поглядів, і до того публіцистика без вартости, бо ані вісти про те, як кохаєть ся і женихаєть ся, як ридає і позіхає якийсь для загалу не важний чоловік, ані його погляди на чотири пори року і на дівчину Варварку ні для кого ані важні ані цікаві.

Значить, сей факт, що у Ведекінда є моральна пропаганда, ані не збільшає ані не вменшає поетичної вартости його творів. Инше діло, що де що з його тенденційних пес не має поетичної і не має ніякої вартости. Нікуди не годить ся така пропаганда голої, неозначеної краси, нікуди не годить ся його „расовий чоловік“. Новий чоловік в літературі не повина. Могутний розвій від бацяля, від черва, від малпочоловіка до чоловіка вітхнув в Ніцше велику фантазію про висшу ступень чоловіцтва. Часом снила ся, часом ввижала ся Достоевському висша ступень людської форми, приходила туга за тим, аби були „инші люди і инші думки і инші діла“, у всіх його людей було болюче змаганє до того, щоби перемінити і піднести своє Я. Ведекінд видумав дуже простого „расового чоловіка“. Воно щось инше, але дуже шаблонне. Буде той чоловік фізично і морально гарний, буде в нього згода поміж душею і тілом, буде в нього „однаковий респект для краси житейських появ і для вічних законів, що ними керують“ — і таке инше. „Расові“ дівчата будуть очевидно дуже вродливі, стрункі і зручні, будуть якось особливо, але дуже граціозно ходити, вивчать якусь окрему гімнастику, якісь окремі незвичайні танці, будуть грати на всіх музичних інструментах, ну, й будуть вміти любити, очевидно теж по формі. Для того всього щось в роді полового добору, бо окреме товариство — звичайна Ведекіндова ексцентричність. Не в тенденції річ і не в пропаганді нової краси, а в тім що воно ні на що не здало ся, і такі мертві місця трапляють ся у Ведекінда також там, де нема тенденції. Звичайно ж його моралізаторство, навіть таке як в промовах Касті-Шіяні, не вадить.

Але Ведекінд не тільки поет, але й ще моральний реформатор. Значить треба би подивити ся на ту нову мораль з соціального і морального становища і або одушевляти ся або оцінювати. Але дещо само відсуваєть ся від критики, так як не все, що Ведекінд говорить, треба дословно читати. А для загальної оцінки треба і соціології і фізіології і ще кілька наук, тим паче, що Ведекінд звичайно тільки показує, а не

доказує. А для одушевлення самими тезами нової моралі треба бути моральним максималістом. Анї не стільки наук, анї не моральне одушевлене не стати звичайного літературного фейлетонїста. Тому замість полеміки, критики і оцінки тільки скільки загальних заміток.

5. На тему нової моралі.

Подвійна мораль не дозволяє жінчині робити того, що можна робити мущині. Тільки виїмково, як в нього через край багато грїхів на совісти, та мораль добавляє, що хто має у власнім оці поліно, той не повинен бачити в оці ближної своєї маленької тріски. Заступаючись все і всюди за справедливість Бернзон, не перший, але найбільш категорично, домагається від мущини такоїж чистоти перед шлюбом як від дівчини. На зовсім противний бік тогож становища рівноправности стає Ведекінд обороняючи і поліно і тріску. І він і його Фанні дуже енергїчно заступають ся за право і чого доброго за обовязок — втратити непорочність. Воно безумовно нове і в літературі не зовсім несимпатичне, коли подумати, що література знає одну головну жіночу трагедію, саме трагедію втраченої непорочности, документуючи без протесту, що головна річ, як Ведекінд делїкатно каже, в прикметї; для емансипанток воно повинно бути навіть обидливе. І коли подумати, що звичайно, хоч не все, трагедія не в чім іншїм, як в зменшеню жіночої вартости на життєвськїм торзі. І воно правда, що якби загально запанувана Ведекіндова погорда для „рабського значка“, то не булоби зменшення вартости: тим самим більшости трагедій. І воно правда, що мусить вийти обида, коли недіскретно відповісти „так“ на таке радикальне питання як „хиба в тїм моя вартість“? Але —

Поминаючи очевидно те, що всяка справедливість може бути несправедлива там, де фізіологічне значїне того самого акту є инше в мущини і в жінчини і що можна тільки окремо говорити про одно і про друге, тут треба розрізнити два моменти. Є одна симпатична панї, що її вартість безумовно не в тїм; її вартість, як загально признано й без Ведекінда, творить довгий язик. А знов є одна паняночка, що не стоїть зломаного шелюга, коли в неї тої вартости немає. Поміж тими екстремами є мільон індивідуальних випадків, для яких одна абсолютна мораль не годить ся. Бо в індивідуальнім випадку найбільше важить не мораль, не його і її моральні погляди, а його і її духова і фізіологічна індивідуальність і вона може творити перешкоду або ні. Тому в індивідуальнім випадку чоловік з найстаршою моралю може не завагати ся, тоді як чоловік з найновїшого моралю не переможе в собі „предразсудка“. Бо мораль тут не головна річ.

І коли в таких випадках є моральні перешкоди, так звичайно не через стару мораль даних індивідів, а через соціяльну честь і мораль не

інтересованих, третих людей. І той другий момент у Ведекінда більше раціональний. Раціональне те, що він говорить про покриток і незаконних дітей. Так само більше раціональне ніж говорене про „рабський знак“ є питане виставлене одним із Ведекіндових ентузіастів, Краусом: чому чим більше радості в життю тим менше має бути чести? Саме тому раціональне, що мораль, яка не може перемінити фізіології, зовсім добре може перемінити поняття чести. Погляд не тільки раціональний, а й добрий, коли його зрозуміти як слід, значить не як виправдане всякої розпусти, а просто, що чоловікові його потреби його нервів не повинні робити ані чести ані нечести. Та переміна навіть потрібна, бо хоч чоловік повинен відрізнити ся від вовка аж в остатній лівії тим, що його сусіди шанують, але проте мусить поміж ними жити.

В парі з погордою для — прикмети йде у Ведекінда скверний ентузіазм для публичних домів і для проститутки як найкращого жіночого типа. Певна річ, традиційна погорда для проститутток так само мало оправдана як традиційне спочуте. На погорду відповів Христос: хто без гріха, найперший, — і Ведекінд навіть поклибається на ті слова. Тільки вони кращі вийдуть, як не бачити в них ані спочутя для Марії Магдалини ані виправданя для її професії, але іронію проти тих, хто не виправдує. Окремого спочутя і окремої погорди Марія Магдалина своєю професією не заслугує як не заслугує їх своєю професією всякий инший чоловік. Ентузіазм щось нове, не традиційне, але скверне. Сама перспектива загальної обовязкової продажної любови не найкраспа, а у Ведекінда воно навіть не максімальна, а мінімальна програма. А казати людині, що почуваєть ся добре з теперішною моралю: йди туди, бо ти з натури поліандрична і того вимагає нова мораль, таксамо розумно, як від імени старої моралі казати якій-небудь Ліані де Пужі надихати ся фабричною отрутою або вступити до монастира. Будучина усіх грядущих поколінь, расових чи ні, не стоїть одної сучасної прикрости.

Абож иншими словами: рішати полову справу не повинна абсолютна мораль, але конкретна індивідуальна практичність, вигода з соціального, духового і фізіологічного боку. І на дорозі такої розвязки стоїть в виїмкових випадках держава зі своїми органами, поліцією і судом, що загарбала собі право обороняти так зване ідеальне, між иншим моральне добро і обороняє його доволі строго, безумовно більше строго ніж сповняє свої найважніші обовязки; виїмковість тих випадків не перешкаджає, що вони дуже часті. А передусім шкодить собі сам чоловік. Не тим, що він не пристає до нової моралі. Але з одного боку моральною безсильністю, тим, що кожний не має особистої моралі, виробленої для себе і собою, не сусідом і сусідкою, не живе для себе, а для Івана Івановича і боїть ся спасати ся по своїй волі, байдуже чи фасон спасеня

буде позичений від святого Бенедикта чи Бебеля чи Фореля чи Ведекінда чи кого. А з другого боку надміром морали, що каже йому методи спасення замість для власної користі компонувати для Івана Івановича. То все може перемінити ся ще в теперішнім соціяльним і моральним ладі. А там колись, положім, зацвите загальна нова мораль з її Ведекіндівськими наслідками: загальним визволенем пола, загальною вільною любовю і переменою всього світа на оден великий — такий дім. І щоби одушевляти ся тим і щоби обурювати ся на те, треба бути, сказано, моральним максималістом. І всі прекрасні вигляди на таку будучину не перешкаджають, що для потреб сучасного життя абсолютні моральні теорії стількиж годять ся, скільки помагає загальне виборче право на біль зубів.

І станувши на таке опортуністичне становище ніхто не згодить ся з Ведекіндом, завзятим ворогом жіночої емансипації, рівноправности. Очевидно, він не каже, що умові чи моральні прикмети роблять жінчину нездатною зайняти яке-небудь державне чи громадське становище. Певна річ, що й умові і моральні прикмети в мущини і жінчини неоднакові — не в тім річ, гірші чи ліпші, — але не менш певне, що на державних і громадських становищах воно не може вадити. Поки прийде той золотий час, коли і мущини і жінчини покинуть судову процедуру і віддадуть її дітям для забави, а діти обидять ся, що забавка за мало поважна, — то до того часу жінчина може бути безпечно судією і навіть не збачнувши всіх тонкостей судової процедури не накоїть стільки лиха, скільки доволі правильно вміє його накоїти мущина-судія таким не знанем життя, якого жінчина не в силі набрати ся ніде і ніколи. І допустім, що жінчина не зможе читати п'ятнадцять літ тої самої лекції про Москаля Чарівника, алеж лекція про Москаля Чарівника не безвихідна конечність, читай про Наталку Полтавку. Розумієть ся у Ведекінда таких аргументів нема. Він не каже, що жінчина нездатна для Москаля Чарівника і цивільної процедури, але що вона не сотворена для того; вона сотворена для любови і щастя і тільки для щастя і любови. І в тім, що з того становища Ведекінд люто говорить про жіночу емансипацію, виявляєть ся знов далекий до життя його максималізм. Коли навіть згодити ся, що жінчина сотворена для щастя і любови, то в сучасних умовах безумовно менше щастя може зазнати робітниця, що весь вік напизує на шнурочки кольорові коралики, щоби зробив ся національний поясок, ніж учений, що з меншим умовим і фізичним трудом нанизавши на білий папір цитат біля цитату докаже вплив Веспянського на Руданського, і творитиме національну науку. Марніє і вяне при роялі і чужих дітях учителька музики, тоді як при рівноправности вона написавши книжечку про жите святої Параскевії могла-

ЛНВістник 1910, кн. X.

би зробити ся професором і жити далі для щастя, любови і усіх своїх фізичних потреб.

На ділі жєнщина так само сотворена і так само не сотворена для щастя і любови як мущина. Певне є тільки те, що боротьба за жите і лїпші умови жита, яка не мусить нївечити мущини, безумовно нївечить жєнщину. І ідеальні порядки не тоді настануть, як по приписам панї Норри жєнщина не буде лялькою, але товаришкою мущини (зрештою чи богато тих ляльок на світї?). Вони прийдуть аж тоді, як жєнщина буде мати повну змогу бути товаришкою праці, але й рівну і повсякчасну змогу зробити ся лялькою. Іншими словами: вона вийде поза реїон боротьби за жите. І тоді вона без формального примусу і без теоретичної дискусїї покине все, до чого не здатна або що псує її натуру. А як не покине, то покажеть ся, що можна помиляти ся. Але поки що майже кожна жєнщина стоїть в боротьбі за жите і всяка нерівноправність ту боротьбу робить тяжчою. На морозі треба кожуха навіть тому, хто в теплій хаті сам його скине. Рівноправність не дає ще кожуха, тільки саме право його мати, тому для загалу жінок вона не надто важна. Але декому й вона може допомогти в боротьбі за жите і розкрити дорогу до красних умов жита.

Від ідеології жіночого руху переняв Ведекінд те, що є зрештою в усіх буржуазійних визвольних рухах: його нееволуційне становище, що, мовляв, сучасний суспільний і моральний лад хтось зробив — звідси впливає раціоналістичний метод в розв'язці суспільних і моральних питань, перецінюване діалектики для тої розв'язки, ну, й розчароване, як не вдасть ся сього доказати. Але чи лїпше прямо противне становище, що, мовляв, у всім винуватий сучасний соціяльний порядок і доки його не перевернуть ся, доти все мусить зістати ся по давньому, — таких питань звичайний фейлєтонїст не береть ся рїшати. Певна річ, що в поодиноких соціяльних гуртах можуть здїйснити ся важні моральні перемїни в напрямі більшої вільности без божої помочи і без соціяльної революції. Але принципи старої моралї стоять твердо і в загалу і догори дном вона не перевернуть ся так швидко, як думає Ведекінд, принаймні має всі вигляди пережити сучасний капіталістичний лад. Друге діло, чи на її місце приїде саме Ведекіндова мораль. До того, здасть ся, і соціяльної революції мало, а треба неодмінно божої помочи.

Коли можна відійти від теми, то класичний приклад, як твердо держать ся моральні погляди, можнаби найти в прекрасній Беблєвій Жєнщинї і соціялізмі. Поміж фабрикою і соціялістичним зібранєм, поміж марксистською брошурою і робітницьким стрейком виріс Август Бебель на живучий символ новочасного соціялізма, на втілене робітницького руху; його жите і світогляд творила саме тільки друга по-

ловина дев'ятнадцятого століття, модерна індустрія і капіталізм, модерний соціалізм і соціальна і політична боротьба пролетаріату. А проте його ідеологія принципово не інша як старих отців християнської церкви. Соціалістична наука показала йому, що таке благородне, ясне жите щасливої німецької сім'ї могло задвисти тільки на землі погноєній нуждою фабрики, казарми і публичного дома, але він найшов ще другу і для нього важнішу зв'язь поміж сонцем і тіню: кривду і — гріх. Атеїст Бебель не вірить в джерело гріха, бога і чорта, але вірить в гріх так крепко як святий Августин. В нього є тіж гріхи що в отців церкви, є й інші, але вони є, і як Бебель говорить про гріх, то воно не *façon de parler*, а просто гріх. Для нього нема сумніву, чи є грішні і добрі вчинки, і нема сумніву, що є гріхом а що ні. І тому книжка така ясна, не руйнуюча, а будуюча — в ній є позитивна мораль. І мабуть як Бебель гремів в парламенті свої огняні промови, то на далеких небі історичного матеріалізма, розвоєвих тенденцій і диктатури пролетаріату малювало ся *latrocinium magnum* сучасности і *regnum Dei* будуччини, але перед обличчям йому стояли імператори, міністри і фабриканти, що кривдять і кривдячи грішать. Славний, сімдесятьлітний Бебель.

6. Люлю.

Коли подивити ся тільки на зміст двох трагедій, *Дух землі і Коробка Пандори*, то побачить ся щось похуже на пінкертонський роман або бульварову драму, самі еротичні, сензаційні і криваві пригоди. Але за ними розкриваєть ся окремих невиданий світ, світ пайглибшого низу, світ не людського еґоїзма і еротизма, первісної *la bête humaine* з жадібною кровю і невгамовним коханням.

Дух землі: Люлю дитиною продавала перед кофейнями сірники, квітки і ще дещо инше. Редактор Шен взяв її з вулиці і зробив своєю любовницею. А там віддав її заміж за підстаркуватого багатого лікаря Голя. Голь бавить ся жінкою, вдягає на неї фантастичні костюми, ба тогом вчить танцювати і на крок не відходить від неї. Через те замужня Люлю мусить перервати зносини з Шеном.

Маляр Шварц малює для Голя портрет Люлю. Він виріс в боротьбі за хліб, не мав коли й кого любити, за для бідаків нема кохання. Наївний, недосвідний, боїть ся звести очи на Люлю, щоб не стратити заробітку. Кров йому у висках стукотить, як Люлю подивить ся, наблизить ся. Вона кокетує з ним очима, обличчям, всім тілом, жестами, безцеремонністю. Її натура тягне її до кожного мущини, кожного хоче причарувати. Але воно не роблене, Люлю не удає, вона така на правду і така всіх здобуває.

Раз чоловік лишає їх на кілька хвиль самих і Шварц не видержує, кидаєть ся на Люлю. Входить Голь і паде мертвий, вбитий зворушенням.

Любов наближає Шварца до Люлю і разом віддаляє від неї. Вони не порозуміють ся. Для нього та любов заявила ся як щось найкрасше, найбільше, для неї вона звичайна річ. В неї є тільки інстинкт і похоть, без кришечки моральної рефлексії. Обмане чоловіка з кожним, боїть ся тільки, що він надійде і побе. Смерть чоловіка її не зворушує, говорить далі своїм звичайним байдужим голосом. Вона не знає, чи говорить правду чи ні, вірить чи не вірить, чи любить чи ні. Шварц її не розуміє, здаєть ся йому зовсім чужою, зовсім дикаркою. А проте він з нею женить ся.

Шварц взяв з Люлю Голеве багатство. Може задовольнити всі свої забаги, може робити що хоче. Малює Люлю і образи дорого продає. Має найкращу жінку, люди йому заздують. А проте він не щасливий, боїть ся чогось, якби дожидав ся страшної новини. І Люлю сумно. Вона не вдоволена багатством, становищем, славою. Скучає, інколи тужить навіть за Годем, за його батою, за своїми танцями. Голь вмів її бодай оцінити. Шварц хилить ся перед нею як перед самим богом, але Люлю обидно. Шварц наполовину велика дитина, наполовину буденний чоловік, живе з заплющеними очима. Він не знає її і чого вона варта. Любить її так що більше не можна, але так само любивби кожну жінку. Не знав жінок, не бачить різниці. Нічого не вимагає від неї, вона для нього все найкрасше, найдорогше. Вона при нім марнуєть ся. Не може шанувати такого чоловіка. Він її любить, бо не знає її. Якби знав, не любивби. А Люлю цінить свою вартість і хоче, щоб любили її такою яка вона є. Зносин з Шеном не перериває, ходить до нього день в день. Шварц нічого не догадуєть ся.

Шен взяв Люлю з вулиці, як вона хотіла вкрасти йому годинник. Одягнув її і нагодував. Посилав до школи і навчив жити. Якби не він, Люлю булаби вуличною дівчиною. Два рази віддав її заміж. Дав їй багатство, становище, чоловіка. За те хоче від неї тепер тільки одного: щоби вона його тільки покинула. Він заручив ся з другою, молодою, гарною дівчиною, хоче почати нове жите. Але Люлю не хоче дати його другій. Вона не ревнує. Та наречена за добра, за чиста, не відбере її його, най женить ся. Але не сміє її покинути. І він не має сили порвати зносин. Люлю не хоче дати йому волі і вона певна, що сам він не відорветь ся від неї.

І щоби освободити себе Шен зраджує всю Шварцови. Най нагледає за жінкою. Розгортає перед ним всю минувшину Люлю, з тих часів як боса і обшарпана продавала квітки перед кафешантаном. І зраджує, що вона його любовниця. Але Шварц не видержує удару. Розвіяли ся його ілюзії і він перерізує собі бритвою горло. Люлю байдуже як звичайно.

Шен віддає Люлю в театр, може хто побачить і візьме. І публіка

в екстазі від її краси і темпераменту. Трапляють ся мільонери, але вона не хоче. Не шукає користи, тільки хоче заспокоїти свої бажання. І власне хоче примусити Шена zostати ся. Шен — чоловік залізної волі, половину світа зміг би скорити собі. Але вона знає так само як він, що проти Люлю він слабкий як дитина, що в нього не буде сили розійти ся з нею, як вона не схоче. І хочби оженив ся з другою, то Люлю все буде йому пані. І справді Шен покидає наречену і женить ся з Люлю — хоч знає, що через те не здійснять ся його найкрасні мрії.

Люлю третій раз замужна. Шен її любить, — хто може не любити її? Кожний, до кого наблизилася, кого доторкнулася, хто раз її бачив, чув її голос. Старий обшарпанець Шігольх, учений Чечерні, атлет Родріго, підліток гімназист Гугенберг, навіть син Шена (від першої жінки) Альва. І не тільки муштини. Ще й приятелька пані Гешвіц. Як Люлю подивить ся в зеркало, сама хотіла би бути мущиною. Люлю любить Шена, — кого вона не любить? Родріго і Альву і усіх, хто зайде її дорогу. Ніхто не розчарується, хто прийде до неї. Втілене щастє, каже Ведекінд.

Шен все знає. „Ангієва стайня. Така моя старість. Нема чистого кута в хаті. Пошесть. Найбідніший пролетар має своє чисте рідне гніздо. А я... трицять літ праці — на те пішло. Отсе моя родина, моя хата, мої найблизні. З ворогом можна би побороти ся, але той бруд, бруд...“ Вона понівечила стільки людей. Він дав їй все, тільки просив, аби не безчестила його старости. Вона завела його в вуличне болото. Люлю не оправдується. „Як люди пропадали задля мене, так се не вменшає моєї вартости. Ти знав, чого займав мене, я знала чого йду за тебе. Як ти віддаєш мені твою старість, так за те ти мав молодість мою. І ти знаєш добре, що має висшу ціну. Я перед світом ніколи не хотіла бути щось инше ніж я є на правду і ніхто мене за щось инше не приймав“.

Але раз застає Шен свого сина на вколішках перед Люлю і витягує револвер. Люлю видирає йому револвер і застрілює його. Одинокого, кого любила більше ніж по своєму. Остатня сцена. Люлю благає Альву, щоби не віддавав її судови, вона до смерти буде тільки його, тільки його буде любити. Але запізно, поліція вже в дверях.

Друга частина трагедії, розкривається ся Коробка Пандори.

Люлю двадцять літ, але вона вже тричі була замужем і мала безліч коханців. Тепер сидить в тюрмі. Її найліпший свідок на суді був поет Альва Шен, син убитого Шена, він її боронив. Але проте її засудили на двадцять літ. Її приятелі хочуть визволити її з тюрми: Альва Шен, атлет Родріго Кваст і приятелька пані Гешвіц, що теж любить Люлю по своєму. Нарешті Гешвіц ризикує житєм і її вдається визволити Люлю. Виходить з тюрми ще красша ніж була, застається далі в любовних відносинах з Альвою і збирається втікати з ним. На самім

місця убійства розпочинаєть ся любов поміж убійником і сином вбитого. Питанєм Люлю: „Чи на тій канапі сконав твій батько?“ і відповідь Альви „Цить, замовчи—“ кінчить ся перший акт.

Люлю в Парижі. Як елегантна дама демімонда живе в пишно-парадних сальонах, де сходять ся богаті панки і авантюристи-пройдисвіти і аристократи і обманці, проститутки і їх содержанці, веселі жіночки і матери з донечками на продаж, йде широка забава і грають ся азартові гри. І йдуть розмови про речи, про які в літературі не розмовляють, про психапатичні похоти, про те, як дівчині треба вести себе в публичнім домі. Гастролі дванацятилітної дитини з готовістю до проституції і до всього. Число коханців Люлю не вместило ся. Тут є старий Шігольх і Альва і Родріго. І маркіз і поліцейський шпів і торговець дівчатами Касті-Піяні. Є й Гешвіц, що по своєму ще далі любить Люлю, до повного самовідреченя, до божевілля, віддає за неї і для неї все, що має, приносить їй найтяжшу жертву, жертву з своєї натури. Вони всі і ще лакейчук Боб, нівечать їй і руйнують себе в її обіймах. Але Люлю за свою любов плати не брала і не бере; вона живе для любови, не для грошей. Гроші, що Альва взяв як спадщину по батькови, швидко витрачують ся. І тепер приходять ті, що практично люблять. Фізичною силою здобув їй атлет Родріго, реальний політик, філософ сутенерської морали. Мріє про те, як буде паном в хаті. батогом буде вчити жінку вірности і любови і вона буде тільки тих паничів приймати, кого він пустить до неї. „Я люблю в жінчин те, що в них практичне, не бабські теорії“. „Як батіг не має в жінки успіха, то най я маю в голові картопляну зуцу“. Жінчина так практично сотворена, що їй наполовину легше вигодувати чоловіка ніж чоловікови їй вигодувати. Треба тільки, щоби чоловік розбудив в неї любов до родини“. Вимагає від Люлю грошей, бо инькше зрадить її поліції і возьме нагороду визначену за неї. Родріго вбиває Шігольх, за те вона обіцяла йому хвилю кохання. Але не довго Люлю безпечна. Касті-Піяні, що моральною безоглядністю здобув власть над нею, тягне з неї гроші до остатного шельюга. А як витратили ся гроші і нема вже що взяти, тоді Касті-Піяні кладе ультіматум: „Прокураторія заплатить тому, хто видасть поліції убійницю доктора Шена, тисячу марок. Etablissement Oikonomopoulos в Каіро дає за тебе шістьдесять фунтів, значить двісті марок більше ніж прокураторія. І я волю дати ближньому щасте ніж нещасте. Гості Ойкономопулоса шотладські лорди, російські достойники, індійські гувернери, надрейнські фабриканти...“ Або най дасть себе продати і він відвезе її просто на вокзал або покличе найблишого поліцейського. Репрезентація права морали і etablisement Oikonomopoulos в одній руці. Але для Люлю силувана любов гірша від тюрми. „В найтемнійшу ніч я на сто кроків пізнаю по кожнім, чи ми

призначені одно дня одного. А як согрішу проти того пізнання, то на другий день почуваю себе такою сплямленою, такою брудною, що ледви по кількох тижнях переможу в собі огиду для себе самої. І тобі здасться що я віддам себе кожному мерзавцеві? Я маю піти — в публичний дім?“ І Люлю ратуєть ся побігом, Шігольх і Альва їдуть з нею.

Вони в Лондоні. Різдвяний вечір, два темні покоїки на піддашу, дощ хлюпотить по даху, вода зтікає, вітер свище. Люлю, Альва і Шігольх обдерті, розбиті, знесилені голодом і холодом. Нижче і нижче падала Люлю, звела ся на вуличну дівчину. Старий Шігольх і нещасний, морально і фізично знеможений, безсилий і безвольний сифілітик Альва — її содержанці, не раді, але мусять. Шігольх хотів би ще перед смертю зісти різдвяного пирога, в голоднім полусні Альва мріє про одну-одиноку остатну папіросу. „Боже, мій Боже, що зробив я з мого життя... Хто мав таку ясну соняшну молодість як я... Опинив ся на самім дні і вмерти не можна...“ Найбідніша Люлю. Її перший дебют на вулиці. В таку погоду, що й собаки не вигнав би. Але вони голодні і змерзли. Найстрашніша хвиля для Альви. Він з нею виріс, все її жите бачив, він її так любить, його найкрасна поетова краса. Але він сам ледви звести ся може, не порадить. І Люлю одна ще здужає заробити. Ні на що перевела ся, змарніла, змордована, але зістало ся ще трохи давної вроди, ще когось найде. Випиває горівки і йде. „Мені однаково, мене не шкода...“ Павза — і на переміну юмористична сцена. Приходить перший гість, Англієць Гопкінс. Альва і Шігольх ховають ся і, поки він з Люлю в другій кімнатці, перешукує Шігольх кишені його пальто і знаходить тільки книжку: Науки і наставлення для побожних прочан. Політичні рефлексії Шігольха: „Сама голота в тім Лондоні. Англійська нація віджила вже свій вік. Навіть шовкової хустки не має собака. А ми Німці перед тою сволочю на череві повземо“. Гопкінс виходить, приходить Гешвіц, також збідніла як вони, з давним портретом Люлю, що Шварц малював. Не така вже Люлю, ще тільки дитячий блиск очей зостав ся в неї. Приводить другого гостя, Кунґо Поті, азійського князя з Уагубее. Кунґо брутально пручає Люлю на ліжку, Альва не може стерпіти, безсило боронить її... Кунґо розбиває йому голову і втікає. Шігольх затягує трупа в кімнатку Люлю і йде відпразнувати різдвяний вечір. Люлю знов на вулиці, знов юмористична сцена з німецьким приватдоцентом від чистої філософії і Люлю знов виходить. В пароксізмі істерики стає Гешвіц на вколішках перед портретом Люлю, простягає руки. „Люба моя, сонце моє, пожалій мене...“ Але вона знає, що для Люлю вона була тільки огидлива. Най зараз сконає, вона її одною сльозю не спомяне. Хочє повісити ся, але рветь ся шнурок, Гешвіц падає на землю і бездушно лежить дожидаючи кінця. Кінець не забарив ся,

бо Люлю вертаєть ся з вулиці з Джеком, четвертим гостем і остатнім. Хвиля тривіально-банальної розмови. Торгують ся за плату і йдуть в темну кімнатку, де лежить мертве тіло Альви. Лямпа гасне, дощ вже ущух, з надвору місячне сяйво кидає ясні плями на підлогу. Раптовий страшний крик Люлю. Вибігає і придержує двері за собою. Джек вломлюєть ся в двері, Гешвіц заступає йому дорогу і падає пробита ножем. Джек ловить Люлю на руки і виносить назад. Крик Люлю міцнішає, дикий, нестямний. І раптом мовкне. Джек її знасилував і зарізав. Виходить Jack the girrer, задиханий, піт спливає з чола, очи вилуплені наверх. Шепоче щось до себе, втирає закрівавлені руки в спідницю Гешвіц і вибігає.

Але окрім життя і смерті дівчини Люлю є ще окрема Ведекіндівська трагедія духа землі.

В Люлю зберіглась чиста людська натура без усіх прикрас моральної культури, все первісне чуття, стихійний еґоїзм, байдужість для терпіння, неважливості бажання життя і роскоши. Вона стоїть поза моралю, не розрізняє доброго від злого, живе тільки інстинктом, бажає тільки вдержати своє життя і заспокоїти свої потреби. В ній живе тільки первісний, стихійний еротизм, в ній замкнута вся краса і всі пороки, вся радість і вся мука полового життя, вся сила жіночої вроди і зміслової похоти.

І проти тої сили безсилий мущина. Вона притягує всю його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою. Кожний погляд, кожний жест жінчини глибоко вривуєть ся в їх істоту, що так само не гартувана, з другого погляду: не ослаблена ані моралю, ані постійністю, ані характером. Вони її не розуміють, але вона їх заманує, притягує, зводить і руйнує. Її дух, дух землі, блудний огонь, за котрим поневолі йдучи мущина губить свою дорогу і свій розум і не знаходить його більше. Усі позбирали ся довкола ідола, служать йому і пропадають. Вбиває кожного, просто чи посередно, вони самохіть ідуть під ніж.

Ведекінд теж побачив жінку-злочинця, але не Стріндберґовими очима. В Стріндберґа є ненависть і гидота. Двоє людей сотворено одно для одного, щоби любили ся і зідали, нівечили одно одного. І в тій боротьбі полів жінчина побіджає, бо вона без совісти. Мущина пропадає, бо він за чесний, за приличний, аби ужити проти неї її оружя. У Ведекінда нема Стріндберґівської ненависти. Він не парікає, що вона без серця, без жалю, що завдає біль, будить спокій, розбиває життя, марнує багато сил вартих кращої долі. Він тільки придивлюєть ся і розуміє. Характер того процесу руйнованя стихійний, незалежний від волі і свідомости людей. „Жінчина цвите нам в тім моменті, як нас має на віки погубити. Таке природне призначенє“. І Альва і Гугенберґ і Шен і Шварц, вони всі її раби. Кожну муку, кожне розчарованє, що виходить від неї,

приймають як страждане і разом з тим як роскіш. І від того помірають.

„Дивлючись на сей портрет я відзискую назад поважане для себе. Дивлючись на нього я розумію свою долю-недолю. Все минуле, пережите нами здасть ся таке звичайне, зрозуміле, ясне як сонце. Хто перед тими цвітучими устами, перед тими великими непорочними устами, хто перед Люлю почуває себе безпечно на своїм суспільнім становищі, той може на вас з погордою дивити ся“ — говорить Альва перед портретом Люлю, як вже ущерть сповнила ся його доля, скільки хвиль перед смертю. І в тих словах, в тім розмежованю цвітучих уст і суспільного становища, виявляєть ся власне Ведекінд.

Бо коли подивити ся його очима, то побачить ся переломовий конфлікт трагедії саме в конфлікті поміж жіночою природною натурою і мужеською соціальною глуотою. Той конфлікт поставив Люлю на суд. Глуота Шена буде в тім, що він власне *animal sociale*, тоді як вона тільки *animal*, близша до природи. В нього є теж інстинкт, похоть і непереможне бажанне. Але для нього велику вагу має становище в суспільности. Вона живе тільки собою, так як їй каже її інстинкт, байдуже, що про неї говорять. Її тільки тоді зле, як не має того, чого хоче, не знає иншого болю окрім фізичного.

І тому Люлю не тільки другим завдає страждане, а й сама нещасна. Її світ не розуміє і мучить своєю моралю. Вона втілене щастє, вона сотворена для любови, кожную любовну пригоду безслідно струсить з себе, в кожній відроджуєть ся. Люлю ніколи не любила для гроший ані на команду, ніколи не притворювала ся і не вдавала любови, але й не вагала ся не соромлячись дати її кому їй заманулось. Стихійний еротизм обіймає всю її істоту, кожна думка, кожний намір, кожний вчинок — еротизм. І на свободі розвіваєть ся її вартість, вона сотворена для свобідного життя. Але мушина робить її своєю рабинею, жінкою або метресою. Того вимагає його честь. І так Люлю з натури поліандрична, а кожний хоче її мати тільки для себе. Те бажане джерело усіх любовних трагедій. Соціальный чоловік попав ся в незгоду з духом землі і джерело щастя мусить зробити ся коробкою Пандори.

Коли така інтерпретація добра, коли так, а не инакше треба розуміти трагедію духа землі. Бо проти свого звичаю Ведекінд в трагедіях сховав зовсім свою особу і своєї думки не виявляє наверх. Але його загальна писательська фізіогномія заставляє шукати тої думки.

Очевидно, в можливість істніня такої Люлю поет не каже вірити. І звичайно він не малює дійсних людей. Але образ Люлю не просто видуманий, але сотворений поетом, і сотворений поетом, що вмів доглядитись до дуже глибокої житейської глибини. Що трагедія сотворена, не

видумана, на те є, так сказати, навіть реальні докази. В різних краях Європи було в остатнім році, значать довго до написаня Ведекінда трагедій, стільки сензаційних судових процесів. Ні одна з обвинувачених женщин не підходить близько до Люлю. А проте в кожному процесі були моменти Ведекіндівського жанру, пробивала ся психологія його трагедій, були фрази і цілі сцени, що читаючи здавало ся: говорить Люлю, Альва, Шен, Шварц, в різних формах повтаряли ся ті самі відносини Альви, Шена, Шварца, Родріґа до Люлю. — Чи на дні кожної женщины схована якась кришечка Люлю, Ведекінд теж не каже; доволі виразно воно пробиваєть ся. Але для поезії воно байдуже, чи воно справді так чи ні, і чи Ведекінд так думає чи ні, і не важна та вся інтерпретація. Важнійша ніж його думанє є його трагедія.

Передусім друга частина, упадок ідола, мартирольог Люлю, помста мущин за власні вини. Від чистої і ніжної натури Альфреда Гугенберга, що з жалю за нею смерть собі заподіяв, вона йде в руки закоханих еґоїстів, їх заміняють практики любовного діла, від одного втікає до другого, доки не завела її доля до Джека, крайного садиста поміж тими, що її мучили і замучили, остатного і генерального местника мужесьького пола. Сензаційні, неправдиві і карикатурні поодинокі сцени, але настрої тих сцен тяжкий, страшний і правдивий як саме жите. Незвичайна як жите навіть зміна брутально-цинічних і сентиментально-сумовитих сцен, трагічних і комічних ефектів. Дотепна розмова, за нею убийство, а там чергою йде комедія і цирк і плач і роспука і знов карикатурний дебют якогось homo sapiens'a і знов фатальний удар трагічної долі. Ведекінд не найбільший поет, але вражінє третього акту Пандори, де розгортаєть ся сама глибина дикого світу, вибухають ся всі накипілі страсти, мішаєть ся сміх і кров, любов і смерть, виходить на сцені такий страшний і болючий, що пригадує шекспірівські сцени.

Тими трагедіями і Пробудженем весни Ведекінд надбав слави найбільш цинічного і неморального німецького поета, саме ними, а не своєю морально-антіморальною пропаґандою. А проте саме тим трагедіям він не дав ніякої тенденції, так що кожний міг би вложити в них таку ідею, якої йому заманеть ся. Навіть мораліст міг би доглядітись в них морального тону, коли подивить ся не тільки на розцвітанє і руйнуючу роботу Люлю, а й на те, як її зруйнована душа і тіло конає на ножі Джека Ріппера. Друге діло, що моральними критеріями не можна міряти поезії. Непорозумінє вияснюєть ся тим, чим часто вияснюєть ся непорозумінє поміж поетом і публікою. Більша частина публіки не бачить краси і погани поезії, тільки красу і погань сюжету. А насправду ніколи не було, а відколи нова естетика порвала з формальною красою і дозволила поетови йти не тільки на верхи гір і в героїчну боротьбу,

але й „у курні хати музицькі і варстати робітницькі“ і в тюрму і в шпиталь і у власну хору душу, від натуралістичного перелому навіть теоретично признано, що нема ані поетичних ані непоетичних сюжетів. Сюжет важний для поета, він звичайно характеристичний для поета, але він не має значіння для поезії, не зробить поезію того, що нею не є і не перестане через сюжет поезія бути поезією. А проте молодим старцям подобають ся Ведекіндові трагедії, бо по їхньому сюжет пікантний, старі діти осуджують його поезію за труд, погань і не моральність сюжету. І одні і другі заподівають кривду поезії, бо вона не може бути ані моральна ані неморальна. В Ведекіндових трагедіях роблять кривду навіть самому сюжетови. Бо все, від чого можна здригнутись і зжахнутись, що страшне і трагічне, що сумне і болюче і прикре, — воно для зрілого чоловіка стоїть поза критеріями моральности і приличности, так як стоїть поза ними конаючий чоловік.

7. Я ма.

Gibt es etwas Traurigeres auf dieser Welt als ein Freudennädchen? Раз, одинокий раз, саме в Пандорі і саме в тих словах зломав ся у Ведекінда ентузіазм для публичного дому. Алеж і в тих словах нема сентименту, тільки „віц“, гра слів.

В своїм романі говорить Купрін: „Придетъ геніальный писатель, который вберетъ въ себя всю тяжесть и мерзость этой жизни и выброситъ ихъ намъ въ видѣ простыхъ, тонкихъ и бессмертно жгучихъ образовъ. И всѣ мы скажемъ: Да, вѣдь это всѣ мы сами видѣли и знали, но мы и предположить не могли, что это такъ ужасно“. Розпочинаючи в новім часі від Гонкура і його клясичної Панни Елзи було багато тих писателів, що втягнули в себе всю важкість і мерзоту життя одної, другої і третьої з мільонів Елз і — поминаючи очевидно моралізаторську і порнографічну літературу — доторкали ся й самої проституції як такої, фатальної звязи любови і грошей, кафешантана і шинку і шпитала, моралі, фізіології і соціології.

В остатнім часі появились такі два романи з літературною вартістю і здобули деяку славу, розуміеть ся більше сюжетом ніж тою літературною вартістю. Гнойовий жук віденської письменниці Ельзи Єрузалем прекрасно написаний, талановито і артистично, безпощадно і правдиво і як хочете, і письменниця прекрасно виминула Скиллю піканности і Харибду лицемірства, а проте таки трохи важко дочитати ся до кіпця, а дочитавши скажеть ся: брехня, — хоч в книжці немає нічого такого, що не моглоби бути правдою. Здаєть ся небіщик Льомброзо говорив, що кокетство природна потреба женщины. Природна чи ні, але поміж десяти женщинами вона є в девяти, в різних формах. Ембріональну форму творить слово „диви ся“. Не „я йду“, але „диви ся, я йду“, не

„я купила собі капелюх“, але „диви ся, я купила собі капелюх“. Принаймні в тоні є те „диви ся“. І воно буває звичайно без окремих свідомих намірів і не мусить звертати ся до окремого муштини; можна допустити, що самотою вона собі думає „диви ся, я сама“. І те зовсім симпатичне кокетство робить ся в жінщини письменниці, в девяти на десять, невиносною фальшивою інтересністю. Саме тому, що вона справжніми літературними прикметами свого твору кокетувати не може, бо вони показані вже в самім творі; не може казати дивити ся на них, бо читаючи книжку читач вже дивить ся. Томуж вона звичайно кокетує такими прикметами, яких в неї нема, хоче робити вражінє тим, чого в її поезії нема. Фальшива інтересність в тім, що говорючи про себе поетка ставить себе в інтересну позу: вона не просто говорить, а за її словами і за її думкою і за простим і символічним і яким хочете значіннем тих слів є ще щось, якийсь особливий умисел, щось таке інтересне — ну, ти тільки диви ся, а побачиш. І та фальшива інтересність не покидає її, як говорити про других. Гуска сама собою велика і гарна, але поетка не просто продає її, але ще робить інтересну гримасу і шепоче до уха: ти думаєш, що то проста гуска? Мені не випадає захвалювати, вона мого хову, але я її знаю і кажу тобі, таких гусий як мої ти ніде не купиш, ти тільки придиви ся, кажу тобі. І роман Ельзи Єрузалем талановито написаний і тої фальшивої інтересности ще не дуже багато, а проте вона є. І замісь, „отсе такий дім, а в нім живе така то Мілада і така то Янка і ще хто то“, виходить таке: „диви ся, який в мене капелюх, весь — такий дім застромила на голову! А такої Мілади і такої Янки як в моім домі і в моім романі, весь світ зійдїть, а не знайдете“. І поміж десятима жіночими книжками є девять понівечених тою фальшивою інтересністю. Очевидно, є прекрасні виїмки. І — коли можна відійти від теми — є й муштини-поети, що інтересними позами, жєстами і мінами залицяють ся до читача, є й великі поети поміж ними. Молодий Ібзен, автор Бранда, Гінта, Претендентів був великий поет, але старий, значить славний Ібзен, в Норі, Ворогу народа, Дикій качці, Розмерсгольмі і так далі і так далі, дає п'ять копійок філістерської мудрости після таких приготовань, що вистачилиби для передачі мільона і такою манєрою, якби він перший видумав гроші; тільки Ібзен був і поет і артист і його приготования і манєри мають свою поетичну і артистичну, зрештою не безмірно велику, вартість. Але вже через саму недостачу пози (і філістерства) перші, під впливом Ібзєна сотворені, драми Гауптмана кращі від драм самого Ібзєна. Фальшива інтересність є в Метерлінка, не в символіста і поета невидимих сил, але в новітших безвартісних творах, таких як Монна Ванна, або Марія Магдалена. Трапляеть ся вона в Горького і багатьох інших.

Дві ступені вище треба покласти Купрінову Я м у, хоч становище поета може трохи й фальшиве ; мало еволюції, мало психології, не люди головна річ, а звязь поміж людьми. Не в чоловіці головне діло і не в його житю, а в тім, що йому се жите знівечило. Є й трошки наївности, здасть ся наче поет станув на становище „гостя“, що все те красше собі представляв, а прийшов і розчарував ся, бо побачив мерзоту і огидливість. Через те більше спочутя і менше обективности. За те нема протестів і обвинувачень. Є тільки страшна правда, обдерта з усього лицемірства, усіх умов і ілюзій, усіх прикрас. Є тільки болючі голі факти і рефлексії про страшну звязь тих фактів. З одного боку старці і гімназисти і батьки родин і підпори громадянства і залюблені женихи і славні професори і злодії і адвокати і писателі і педагоги і шпіони і офіцери і студенти і соціалдемократи і анархісти і патріоти. З другого боку женщина на часинку потрібна і близша ніж жінка, а за дві часинки брудний, противний предмет, дальший ніж собачка ніж пальто або капелюх. Поміж ними рівнодушна готовість, судорожна веселість, машинальний сміх, професіональні жести і ще раз та сама готовість і той сміх і ті жести і третій і четвертий і десятий раз. Самі факти, а понад фактами думка: отсе наша земля, отсе наші сусіди, отсе наша доля, отсе наше жите

Але очима спочутя і більш ніж спочутя бо співстраждання дивив ся кожний російський поет, від найбільшого поміж минулими до найкрасшого поміж живими. Соню Мермеладову міг побачити тільки той, хто бачив Карамазових. „Яке ж в тебе право бути гарним, коли я погана?“ питаєть ся проститутка Люба андреевського революціонера, що вмів чесно й гордо жити і спокійно йти на смерть — свідомий своєї моральної краси. Яке йому право бути гарним, коли другим нема змоги такими бути? Моральна краса такий же привилей як багатство і такаж несправедливість. Соромно бути ситим, коли є голодні, і хиба не также соромно бути гарним, чесним, коли є такі, що мусять бути погані, нечесні, осквернені. Формально се така діалектика, на яку в Німців є готова відповідь і пояснене: *merkwürdig diese Russen*, але разом з тим вона писана тою любовю і спочутем, якими писана вся російська поезія.

І тому Купрін мабуть помиляєть ся підчеркуючи, що той геніяльний писатель який прийде і візьме в себе всю мерзоту того житя, буде конечно „руській писатель“. Він візьме всю огидливість і мерзоту, але тільки половину самого житя, ту половину, яку можна відчути тонкими, хворими, перечуленними нервами, побачити душою повною спочутя і співстраждання і збагнути тою найглибшою, найдальшою і найконсеквентнішою логікою, яка є тільки в російських поетів, але якої психо-

льоґічна підстава все та сама : безмірно спочуваюче Я поета. Другу половину побачить той хто буде дивити ся так індіферентно, холодно і цинічно, як дивить ся Векінд. А хоч як на шкоду собі поевропеїлись сьогоднішні російські писателї, та проте проти західно-європейських вони, так сказати, ідеалісти, які б в їх теоретичні міркування не були. А що тої індіферентности і цинізма треба, показує саме Векінд. Він далеко не геніальний поет і на Люлю не дивить ся з того погляду, що вона проститутка, і не хоче показувати ані страждань ані мерзоти того життя, в нього навіть таких слів не має, а проте остатний короткий акт Пандори робить сильнійше вражінне ніж ціла Яма з її безлічю деталів і обсервацій. В великій мірі саме через те, що Векінд міг глянути ще низше ніж на дно життя зовсім індіферентно і безжалісно.

Л. БУДАЙ.

Примхи.

Я хочу знов туди. Знов бажаю вернутись — у гори. Я затужив. Хочу спочити. Я так утомивсь. Чи може се примхи хорої, зіпсованої городом людини? Людини, що все в метушні, в галасї і вереску?

О! я прагну тих днів молодости моєї. Жагуче бажаю спочити, присісти під пахучими, зеленими смереками Бескиду. Призабув я, докладно не тямлю і тільки гаряче хотінне, неначе крізь сон манить мене на простори...

...Я перебігав живі потоки, лягав голий на слизьке камінне, на мох, палив пахучий яловець і сміявсь вдоволений. Я сміявсь тоді безжурно, вимахував руками, бив сучком по огню, кидав зелені галузки на його і затуляв очи від диму густого. А там — вганяв шалено по полонинах і перескакував крізь кущі колючого ялівцю. Часами натрапив на таємну, напів завалену печеру. Тоді присідав раптово при входї, і прислухавсь хвилинку, саму малесеньку хвилиночку. І відбігав геть далеко від сеї печери...

А вона — вона манила мене своєю таємничістю, і я вже вбачав неначе крізь хмару, як ставав переді мною страшний опришок-Бойко, відважний, з пістолями, з довгим волосем і скляними очима дививсь на лїс. То знов десь геть вилазили по стїнах печери страшні змії-гадюки з червоними очима і злющі, презлющі.

Я бачив ще, як стара баба-відьма тягла в печеру дрова, ягоди і вінки лісного зіля.

Літа молодії! Казки, фантазії люду мого колихали мене до сну у лісі.

Вперед! Вперед!

Я збігав швидкими кроками на шпиль старої гори-цариці. Вдивлявся бачно у далечінь і гукав що сили: гей! гей! а ге-е-й-й...

А голос йшов, а голос міцнів. А луна вертала тихо. Я кричав сильнійше знов і знов: гей! гей! а ге-е-й-й... — гей! Мій радісний, тужний вигук завмерав. Нараз луна вертала з лісу, вдарялась об густі, дрімучі, зелені смереки і тихо, неначе павутинне рвалась нечутно кусочками. А ліс — ковтав.

Літа молодії, хлопчачі літа безжурні. Гей! гей! а-гей!

Між кам'яними хатами міста, поміж кипучим румовищем людей мене морозить, холодить. Крик, гамір і вереск, дим фабрик і напів божевільний свист машин падає гострими струями на мене. Я здригаюсь. Хочу вірити в казки хлопчачі і машинально волочусь з місця на місце. Вистоюю годинами на перехрестках вулиць, вдивляюсь в постати прохожих і лізу даліше, неначе сонний. Змагаюсь забути де я, чого волочусь, кого виглядаю?

А все даремне. Несуть мене ноги між натовпом, я спиняюсь знов на вулицях широких, де все живе, кипить і горячить ся.

Нікого тепер не знаю і до мене ніхто не признаєть ся. Я розхристаний, обдертий і непевний погляд у мене. Так кажуть! Вони знають. Так, так. Їдуть екіпажі, навантажені вози, ліниво снують ся сторожі громадської охорони, чути як дзенькають зброєю оборонці держави — а все живе, кипить, рухаєть ся і пливе даліше, даліше...

Пересуваюсь з вулиці на вулицю, заглядаю без цікавості в двері пишних, величезних домів і стискую дрожачі руки. Я чую що втома пливе по тілі. Я змучений. Стаю, — біля мене хлопчачі і дівчата продають квітки. Білі, червоні і жовті і всякі. Квіти живі, пахучі. Певно позривано їх недавно, бо злегка повяли, а пахнуть, пахнуть, а! як пахнуть вони... Мені не жаль тепер тих квітів. Та чого ж вони всякі: і білі, і червоні і жовті? Так, так. Білі, червоні і жовті. І навіщо було зривати їх? Навіщо було приносити на ті вулиці кам'яні — квітки пахучі, повялі з легенька? Що мені з них? Я чую вже добре, як втома тліє сильнійше в тілі.

Де спочити? Той, хто знав мене, не пізнає і я нікого здаєть ся не знаю. Бо я обдертий, втомлений, непевний. Чого стою я біля сих хлопців та дівчат? Може гадаю купити?.. білі і червоні і жовті! На кілька хвилин, а там упадуть на землю. Здаєть ся, осе недавно, ні! се колись було, я збирав пожовкле, зівяле осін-

не листе і я чув як воно ще більше вяне в руках моїх. Навіть малі ниточки-нерви рвались раптово в руках. І мертва природа, не любить сього.

Чи довго буде такий вереск? А! що за утома, як дрижить тіло. Я деревів.

Поплівсь по довгих алеях штучного саду...

Літа мої безтурботні, літа хлопячі! Казки, фантазії, феї мої! Несіть мене на крилах своїх геть далеко, далеко. Співайте мені пісень весільних, радісних, шалених. Снуйте, плетіть віночки з білих, з червоних і з жовтих квітів, пахучих квіточків моїх!..

В гори! В гори!

...Я і тепер ще чую, як шумять дрімучі, кучеряві ліси над шпилями гір, як джерельця дихають нервово, як пісок з легесенька усувається під грудьми води гірської, як яловець і смерека пахнуть. Ще тепер чую, як пахне смола, як засмалене, загоріле лице пашить і як вівці пасуться на шовково-зелених полонинах... Вівці! Вівці! Білі, чорні, кучеряві. Чути як ген-ген тремтить голос старої трембіти діда Андрія, як стає шумно, а далі чути протяжне: гей! гей! — а ге-е-й-й!

Я здригаюсь. Довкола зтемніло і я подався алеями. Так... Квітки, феї-русалки, казки гірські, і так без краю... Я маю вірити сьому? Я, котрий пройнявся давно вже вуличним смаком, вереском і потом городянських людей. Я маю вірити, що там десь за горами, за лісами є якась країна спокою, щастя і радості? Фантазія знервованої, хоробливої, нікому непотрібної людини. Людини, що загубила кінець і початок життя свого?

Я ж думаю. Я рухаюсь, я можу вщипнути до болю тіло своє. Примхи, одні примхи...

Я кляв себе за слабкість і нервовість. Я ненавидів себе, плював злосно на землю і йшов знова на широкі, кам'яні вулиці міста. Для кого я мріяв, вірив, снував? Для себе?

Годі! годі!

...Вулиці освітлені огнями, повільно пробігають повозки, рухаються ще більше люде. Цілими валками рухаються. Я пропускав їх ввічливо, дививсь приємно в вічі немов би хотів сказати: дивіть ся, який я ласкавий до вас, мої дорогі пані і панове!

Смішно. Невже людина втомлена почне таке вигадувати? Се слабкість, скорше примхи.

Я йшов вулицями, прискорював і знова звільняв кроки. Пристановлювався, вичікував хвилину і біг далі, далі. Голова

кружилась, я чув як вертить ся все довкола, як дροжить світло в очах, як тіло деревіє. І я сміявсь, кляв і йшов далі.

Я кусав пальці, стискав міцно руки. Перед розкішною виставою, я оглядав все цікаво, перелічував і відбирав собі все те, що подобалось мені і стискав руки, неначе-б то хотів розплатитись за сі цяцьки. А в голові шуміло, світла мерехкотіли неясно. Я слаб, я чув що далі йти не можу. Ще хвилинку і я подавсь в темну вуличку.

Безлюдно... Я присів, мені зробилось тепло, і я чув як з легка тіло клонить ся на кам'яні сходи...

...Як пахнуть квітки, як шумить ліс, біжать вівці чорні, білі, кучеряві, як вода збігає по каміннях, як сяють каскади гірського потоку, як дрожить повітря в полонинах... Як десь далеко тремтить стара трембіта діда Андрія... як чути далекий голос: гей! а — ге-е-й-й...

Тихо... Ще чути шум крил беркутів над царицею-горою.

Спокій... Шелестить трава пахуча, зелена, зелена, усувають ся грудочки сухої землі і котять ся швидко в долину.

Гірський потік бе сердито об камінне, вода розбризкуєть ся мільйонними краплинками і падає піною, чудовими кольорами. Кріз густе волосе дерев продираєть ся промінне з неба і з легка падають ясні плями на землю, дерева, камінне, на мох, траву і воду. Трава клонить ся низше, низше. Ще хвилинка. Плями пересувають ся дальше і трава тріпочеть ся на всі боки. Славно... Нараз чути неначе-б то з під землі, з печер, з гір подальших: гей! гей! а ге-е-й-й...

Луна йде лісами, горами, водою, вертаєть ся ще раз, і ще раз і пропадає в просторах. Опришок-Бойко дивить ся скляними очима з печери, змії-гадюки повзуть і вогонь палахкотить над проваллем...

Безлюдно. Повітря густіє, чути легку свіжість. Неначе здригаєть ся природа, дише довкола і лагідно заплющує очи.

Мене морозить, я протираю очи і здригаюсь...

Казки щезають, я біжу з вулички темної і стаю на безлюдній тепер вулиці і кричу що сили: гей! гей! а ге-е-й-й! Луна пропадає...

Назустріч пливе холодно-батьора осіння ніч.

М. ГЕХТЕР.

Лікарська допомога українським робітникам.

Історія заведення лікарської допомоги для українських фабричних робітників тісно звязана з історією сього питання по всій Росії. Поки не було законів про обовязкову лікарську допомогу робітникам усеї Росії, доти не було таких законів і для українських робітників. Коли ж центральний уряд установив у сій справі де-які норми для цілої Росії, тоді вони рікошетом вплинули й на становище українських робітників.

Слово „рікошетом“ вирвалось тут не випадково. Річ у тім, що адміністративні сфери додержують подвійної політики що до т. зв. „окраїн“. Коли їм приходить в голову провести яку-небудь негативну реформу — яку-небудь репресію, обмеження то-що, — тоді пробним камнем для таких „реформ“ служать окраїни. На них сі репресії й обмеження випробовують ся в першу чергу, і аж тоді, коли перші проби дають бажані для уряду наслідки, тоді ті негативні „реформи“ починають прикладатись до центру. Навпаки, коли заводять ся яка-небудь позитивна реформа, тоді вона перш за все прикладасть ся до „центру“, окраїни ж, на думку російських законодавців, можуть „зачекати“. І треба сказати, що окраїнам часом доводить ся дуже довго чекати, поки до них докотить ся та позитивна реформа. Так напр., виборного земства Польща, Білорусь, Литва, Правобережна Україна, Кавказ, Сібір і де-які інші окраїни очікують ось уже більше 40 років і все ніяк не можуть дочекались. У кращім випадку такі позитивні реформи мають тільки посередній вплив на житте окраїн, що власне й нагадує рікошетний удар.

Та тут не місце входити в докладну оцінку сеї двобічної політики в питанню про окраїни. Досить того, що ся славнозвісна політика в повній мірі проявила свій вплив у законодавстві про забезпечення робітників лікарською допомогою. Перший законодатний акт у сій справі видано й затвержено 26 серпня 1866 р. На підставі сього акту (офіційно він зветь ся — „Высочайше утвержденное 26 августа 1866 года положение Комитета Министерств“), кожна фабрика з числом робітників більше 1000 душ повинна мати постійну лікарню на 15 ліжок, кожна фабрика з числом робітників у 1000 душ — на 10 ліжок і кожна фабрика з числом робітників менше як у 1000 душ повинна мати постійну лікарню на 5 і більше ліжок, рахуючи по 1 ліжк у на кожних 100 душ робітників.

Дуже цікава доля спіткала сей перший законодатний акт. У початковім його тексті нема ні слова про які-небудь обмеження в районі

Його вживання; сказано тільки, що видано його „вслѣдствіе представленія московскаго губернатора“, але з сього ще не випливає, що закон видано для одної Московської губернії. Навпаки, вся початкова редакція „Положенія“ свідчить, що воно має силу для всієї Росії. Так се й зрозумів міністр внутрішніх справ, опублікувавши його циркуляром по медичному департаменту від 21 вересня 1866 р. за № 677. Одначе, комусь-то таке широке розумінне закону, очевидно, не подобалось, і в свій час його не внесено в сенат для розпублікування. Аж у 1887 р., себто через 21 рік після його видання, сей закон було розпубліковано в „Собраніи узаконеній и распоряженій правительства“ (№ 12, 3 лютого, стор. 126), і то не під видом обовязкового для цілої держави закону, а під титулом „Объ устройствѣ при фабрикахъ и заводахъ Московской губерніи больничныхъ помѣщеній“. У текст сеї нової редакції „Положенія“ також вписано сі обмежуючі слова: „при фабрикахъ и заводахъ Московской губерніи...“, — слова, яких у першій редакції не було.

Таким чином закон загальнодержавний чімісь заходами було повернено в закон узько-місцевий, обовязковий тільки для одної Московської губернії. Се, розуміеть ся, позбавило й українських робітників змоги користуватись наслідками сього закону, й вони до сього дня лишаяуть ся без законодатної гарантії свого права на лікарську допомогу. Правда, на території України функціонує ціла низка сепаратних і місцевих обовязкових постагов, правил, положеній та указів, які мали б забезпечувати робітникам се їх право. Так, для міста Харькова існують „мнѣнія“ Державної Ради від 9 іюня 1869 р. й від 20 травня 1896 р. про щорічний лікарський податок в 50 коп. (тепер — 1 карб.) з кожного робітника; заплативши сей податок, робітник має право в випадку хвороби користуватись міською лікарнею, як амбулаторно, так і стаціонарно. Для міста Одеси „мнѣніємъ“ Державної Ради від 3 іюня 1892 р. встановлено щорічний лікарський податок у розмірі 60 коп. Для міста Миколаїва „мнѣніе“ Державної Ради від 3 іюня 1894 р. встановляє щорічний лікарський податок у розмірі 1 карб. з кожного робітника. Для інших великих промислових центрів України, як Катеринослав, Київ то-що, ніяких особливих постанов про лікарську допомогу робітникам не існує; не існує таких постанов і для всіх робітників дрібніших міських і сільських місцевостей. Усе, що робить ся для сих робітників у справі забезпечення їх лікарською допомогою, робить ся на підставі загальних для цілої імперії законів. Власне кажучи, се й не закони, а тільки натяки на закони, обривки законів, приліплені до чогось иншого, важнішого. Так, у законі про „Учрежденіе Министерствъ“ зустрічаємо один розділ (125-й), що дає право Головному присутствію в

справах фабричних видавати обовязкові постанови про охорону життя, здоров'я й моральности робітників. В „Уставі о промисленности“, „Положеніи о губернскихъ и уѣздныхъ земскихъ учрежденіяхъ“, у „Положеніи объ управленіи земскимъ хозяйствомъ въ губерніяхъ: Витебской, Волынской, Кіевской, Минской, Могилевской и Подольской“, у „Городовім Положеніи“, а також в „уставах“ „О общественномъ призрѣніи“ и „Врачебнім“ і, нарешті, у „Своді военныхъ постановленій“ знаходимо ті чи інші натяки на нормування справи лікарської допомоги робітникам. Але се все занадто непевне, занадто випадкове й ні на що ґрунтовне не оперте, щоб можна було говорити про якийсь стале законодавство у сій справі.

Кінець-кінцем, справа з лікарською допомогою все-таки стоїть найкраще в Московськім районі. До 1887 р. там був у силі закон 1866 р., й за сей час фабриканти мусіли на законній підставі завести у себе хоч де-яку подібність організованої лікарської допомоги робітникам. Тільки в 1887 р. товариство Тверської мануфактури надумалось протестувати проти вживання сього закону, покликаючись на те, що його в свій час не було розпубліковано через сенат. Переглянувши справу, уряд, як згадано вище, постановив тоді розпублікувати закон, але з обмеженням території його впливу. Після того й там настали часи випадковости й несистематичности, але того, що зроблено було доти, взяти назад уже не можна було. Україна ж не зазнала навіть і тимчасового вживання закону 1866 р., тим-то організація лікарської допомоги робітникам і-представляє тут таку хаотичну й мало-відрадную картину.

Що ж уявляє собою сучасна організована лікарська допомога фабричним робітникам на Україні? На се питання знаходимо досить точну й докладну відповідь у двох офіціальних виданнях, опублікованих у 1898 і 1909 роках. Перше з них видане під фірмою Департаменту Торговлі й Мануфактур Міністерства Фінансів, під редакцією фабричного ревизора Є. М. Дементьєва, й описує становище лікарської допомоги фабричним робітникам Росії в 1897 р.*). Друге видано вже під фірмою Одділа Промисловости Міністерства Торгу й Промисловости, під редакцією того самого д. Дементьєва, й описує становище лікарської допомоги фабричним робітникам знов таки цілої Росії, але вже за 1907 р.**).

*) Міністерство Фінансовъ. Департаментъ Торговли и Мануфактуръ. Врачебная помощь фабричнымъ рабочимъ. Составлено и разработано фабричнымъ ревизоромъ Е. М. Дементьевымъ. Спб., 1899, ст. 146+76, п. 1 р. 50 к.

***) Міністерство Торговли и Промышленности. Отдѣлъ Промышленности. Врачебная помощь фабрично-заводскимъ рабочимъ въ 1907 году. Составлено и разработано фабричнымъ ревизоромъ Е. М. Дементьевымъ. Спб., 1909, ст. 69+180.

Таким чином, у сих двох виданнях маємо ніби історію лікарської допомоги фабричним робітникам за десять років. Виділивши з сих видань їх український зміст і порівнявши їх з відповідними числами цілої Росії, ми й матимемо досить близьке до дійсности уявлення про сучасне становище лікарської допомоги фабричним робітникам на Україні.

Перше ніж переходити до суті питання, необхідно зазначити, що в поле досліду згаданих видань увійшли тільки підприємства, підлеглі доглядови фабричної інспекції. Таким чином, становище лікарської допомоги робітникам у підприємствах гірничих, сільсько-господарських і тих промислових, що мають менше 20 робітників, а також у ремесних майстернях лишилось недослідженим. Се значно зменшує цінність сих видань, але все-таки не знищує його зовсім. Коли навіть рахувати, що по-за межами досліду лишилась половина всіх робітників, то й тоді відомости про організацію лікарської допомоги для другої половини робітників мають величезний інтерес. Окрім того, з сих відомостей до певної міри можна уявити собі й справу в цілому. Знаючи, як стоїть справа організації лікарської допомоги робітникам тих підприємств, що стоять під доглядом фабричної інспекції, ми, шляхом пониження сих відомостей на певне число ступенів, зможемо хоч приблизно уявити собі й становище сеї справи в тих підприємствах, що ніякого урядового догляду не знають.

Переходячи тепер до характеристики лікарської допомоги робітникам у підприємствах, підлеглих доглядови фабричної інспекції, ми насамперед зупинимо ся на формах, у яких та допомога проявляє ся. Таких основних форм, коли додержувати офіціального способу класифікації, буде всього три: се, насамперед, окремі або спільні лікарні, далі — окремі або спільні прийомні покої й, нарешті, амбулаторії. Про кожную з сих основних форм треба сказати де-що докладнійше.

Як ми побачимо з дальших таблиць, на Україні в 1897 р. було 275 фабричних підприємств з окремими або спільними лікарнями; в 1907 р. число таких підприємств зросло до 310. Не входячи тут в оцінку сих чисел, вважаємо, одначе, необхідним сказати, що окрема лікарня при фабриці безперечно являєть ся найбільш радикальною й бажаною формою лікарської допомоги робітникам. Що, одначе, уявляють собою наші фабричні лікарні? Ось що ми читаємо з сього приводу в офіціальних джерелах. У найкращих випадках, себ-то коли загалом справа в фабричних лікарнях стоїть більш або менш добре, лікарською допомогою в них користуєть ся тільки частина робітників. Найчастійше такі лікарні не приймають робітників слабих на пошесні (заразні) хвороби, то покликаючись на те, що гоїнне пошесних слабих є обовязком земств, а не фабрикантів, то посилаючись на необорудованість лікарні,

то на недосвідченість лікарського персоналу в гоїнню таких хвороб, — таких слабих фабричні лікарні здебільшого посилають у найблизчі земські лікарні, іноді навіть за особливу плату. Так саме відсилають у земські й міські лікарні тих робітників, що вимагають оперативної допомоги, й фабриканти часто воліють платити за таких робітників земствам і містам, ніж гоїти їх у своїх окремих фабричних лікарнях.

Далі виявляєть ся, що в фабричних лікарнях взагалі дуже неохоче приймають робітників на стаціонарне гоїнне. Здебільшого, робітники тут мають тільки амбулаторну допомогу й тільки в де-яких випадках, та й то тільки в тім разі, коли хвороба легка, вони мають тут повне стаціонарне гоїнне. Фабриканти взагалі воліють посилати тяжко хворих робітників у земські й міські лікарні навіть за окрему плату, ніж гоїти їх у своїх лікарнях. Се помічаєть ся не тільки у дрібних підприємствах, а дуже часто й на великих фабриках. Так, напр., у Києві є фабрика з 900, а літом з 1.500 робітниками, яка має свою лікарню, на яку щороку витрачає до 3.000 карб., а проте гоїть у ній своїх робітників тільки амбулаторно, за гоїнне ж станціонарних робітників вона платить міським лікарям.

В результаті, фабричні лікарні майже повсїгди стоять порожні, а робітники мають у них тільки амбулаторну допомогу. Що ж до тих робітників, що потрібують стаціонарного гоїння, то про них фабрики здебільшого зовсім не дбають — такі хворі робітники або „перемагають ся“ вдома, або сами лягають у міські й земські лікарні, але вже як звичайні хворі, а не як фабричні робітники. У статистичних відповідях таких фабричних лікарень дуже часто можна прочитати, що „больныхъ въ теченіе года не было“. Се, розумієть ся, не значить, що на данній фабриці протягом року справді не було хворих робітників, бо неперестанні скарги фабричним інспекторам від робітників тих самих фабрик свідчать зовсім про щось инше.

Треба зазначити ще одну характеристичну рису в житті фабричних лікарень, се—скептичне до них відношенне з боку самих робітників. Здебільшого фабричні робітники ставлять ся з великим недовірем до своїх фабричних лікарень, часто воліючи „перемагатись“ удома або звертатись до приватного лікаря чи в земські та міські лікарні, ніж до послуг своєї фабричної лікарні. Причин для такого недовіря до фабричних лікарень робітники мають дуже багато. Головною з сих причин являєть ся відсутність систематичного лікарського догляду в таких лікарнях. Власне, при фабричних лікарнях завсїгди числить ся лікар — випадки, коли лікаря при лікарні не числить ся зовсім, дуже не часті, виїмкові. Але, з другого боку, дуже нечасто попадають ся й такі лікарні, в яких лікар буває що-дня. Здебільшого лікар живе далеко від фабричної лі-

карні й заглядає він туди через день, двічі на тиждень, а в величезній більшості випадків раз на тиждень або коли його екстренно викликають, і, нарешті, навіть двічі на місяць і навіть раз на місяць. У всіх подібних випадках — а їх, як свідчать офіціальні відомости, дуже багато — нормальна діяльність лікарні стає неможливою, бо за браком людини, компетентної й досить авторитетної в очах як робітників, так і фабричної адміністрації, вся справа попадає в руки майже завжди темного й дуже часто нетверезого фершала, результатом чого являється кецький стан лікарні та неповний і лихий догляд за хворими. Сього одного досить, щоб робітники не почували потрібного довіря до подібної фабричної медицини. А коли до сього ще приєднують ся де-які побічні обставини — у де-яких фабричних лікарнях, напр., є звичай харчувати хворих не від лікарні, а тим, що принесуть з дому родичі хворого — тоді стає ясным, що така лікарня не має ніякої переваги перед „одлежуванням“ у себе вдома.

Часто ще буває й так, що фабриканти, аби виконати домагання губерньської адміністрації й фабричної інспекції, заводять у себе такі лікарні, які задовольняють сим домаганням тільки з формального боку, й ні своїм улаштуванням, ні взагалі організацією цілої справи зовсім не відповідають своєму основному завданню — забезпечувати робітникам лікарську допомогу. Як відомо, доглядати за фабричними лікарнями доручають ся повітовим лікарям. Отож, щоб забезпечити себе від усяких можливих „прикростей“, такі фабриканти доручають порядкуванню своїми номінальними лікарнями тому-ж самому повітовому лікареві. Таким чином виходить, що повітовий лікар сам за собою доглядає й сам себе контролює. Само собою розуміється, що таке обєднання влади виконавчої й влади надзираючої в одній особі ніяких інших наслідків, окрім сумних, дати не може.

Коли, одначе, серед довгого реєстру фабричних лікарень ми знаходимо дуже багато таких, де ні на однім ліжку не лежав ні один хворий робітник, то, з другого боку, не можна не зазначити кількох прикладів, коли фабриканти йшли назустріч робітникам у справі організації лікарської допомоги й робили се в досить широких розмірах. Так, у містечку Дунаєвцях на Поділї, в 1897 р. одкрито на спільні кошти 30 місцевих дрібних суконних фабрик, з 600 робітниками, лікарню на 6 ліжок. На утримування лікарні одного року витрачено 867 карб., які покрито внесками учасників по числу вироблених кусків сукна — по 3 коп. з куска. Далі, на Катеринославщині дрібні фабриканти хліборобських машин Хортицької волости, в числі 8 душ, з 318 робітниками, збудували й оборудували всім необхідним лікарню на 12 ліжок, з-половини з волостю. За гоїнне в лікарні платять ся 10 карб. у місяць, але бідні увільняють

ся від плати. Фабриканти мають 6 ліжок і за гоїння своїх хворих робітників платять нарівні з іншими. Окрім того, в кінці року зводиться баланс лікарні, й фабриканти покривають з своїх коштів половину річного дефіциту, пропорціонально до числа робітників у кожного фабриканта. Незалежно від цього, фабриканти мають ще у себе на службі особливого фабричного лікаря, який приймає робітників в амбулаторії, оглядає їх на дому й подає першу допомогу при нещасливих випадках. Усього в однім році хортицькі фабриканти витратили на організацію лікарської допомоги робітникам 1.907 карб. 45 коп.

Сі поодинокі відрадні факти не міняють одначе загального темного тла діяльності наших фабричних лікарень. Загалом треба сказати, що третя частина всіх наших фабричних лікарень заслуговує сеї назви тільки формально, бо вони цілком не відповідають тому, чим повинна бути лікарня. Сей загальний висновок буде скоріш зменшенням, ніж прибільшенням того, що в дійсності.

Коли так стоїть справа в фабричних лікарнях, де на організацію лікарської допомоги все-таки витрачають ся більш або менш значні кошти, то можна собі легко уявити, що діється в т. зв. „приймних покоях“, які на Україні існували при 67 підприємствах у 1897 р. і при 52 підприємствах у 1907 р. Дійсно, лікарський догляд у сих покоях здебільшого існує тільки номінально: де-не-де лікарі заглядають у прийомні покої частіше двох разів на тиждень, у величезній же більшості випадків вони оглядають хворих тільки раз на тиждень. Таким чином, уся справа в приймних покоях лежить на фершалах, що накладає на неї цілком своєрідний відбиток, дуже подібний до сільського знахарства. Найкраще характеризує ся лікарська справа в приймних покоях їх відповідями на статистичні запитання інспекції: хворих, що лежали в покоях більш або менш довгий час, майже нігде не показано, й не через те, що хворих зараз же одвозили до лікарні, а через те, що „больныхъ не было“ (навіть на фабриках з 500 або 1000 робітниками) або через те, що „больные предпочитаютъ лѣчиться дома“. Взагалі, у фабричних приймних покоях, очевидно, не дуже люблять клопотатись з хворими робітниками, але й посилати їх у лікарні вони також не люблять, бо тільки 10% усього числа існуючих по Імперії приймних покоїв показали в своїх відповідях, що вони, передержавши хворого робітника деякий час у себе, отсилали його потім у земську або міську лікарню. Найчастіше ж прийомні покої відіграють ролю амбулаторій: робітника оглядають, видають йому лікарство й кажуть іти до-дому.

Виходить, таким чином, що фабричні лікарні по своїй організації нагадують у нас прийомні покої, а останні знов нагадують амбулаторії. Що-ж, у таким разі, уявляють з себе сі останні? По щирости кажучи,

вони зовсім нічого не нагадують, бо більшість їх не дає робітникові ніякої лікарської допомоги.

Половина амбулаторій існує тільки формально, хоча на їх утримання витрачають ся чималі кошти. Коли-не-коли на фабрику наїздить лікар, якому платять ся 100—200 карб. на рік, але хворі його ніколи не бачуть. Фершал сам видає найпростіші лікарства, які в аптеках видають ся всякому без репента, на підставі правил про ручний продаж. Часто в амбулаторіях нема найпростіших медикаментів, перевязочного знаряддя й інструментів, конче необхідних при нещасливих випадках. І тут діяльність фабричних амбулаторій найкраще характеризуєть ся відповідями самих фабрикантів: „больные предпочитают обращаться въ такую-то земскую или городскую амбулаторію“ — ось яка фраза зустрічаєть ся найчастійше в сих відповідях.

Поруч з підприємствами, які номінально чи фактично дають своїм робітникам організовану лікарську допомогу в фабричних лікарнях, прийомних покоях та амбулаторіях, існує ще досить числена категорія підприємств, яка иншими способами виконує домагання закону про забезпеченне робітників лікарською допомогою. Підприємства сеї категорії поділяють ся на дві групи: перша з них вступає в сепаратні порозуміння з ріжними приватними й громадськими лікарськими інституціями, друга—покладаєть ся на волю Божу й цілком не вживає ніяких заходів у сій справі, памятаючи, що закони про забезпеченне робітників лікарською допомогою дуже неясні й несуворі.

У сепаратні порозуміння що до гоїння хворих робітників фабриканти вступають з земствами, муніципалітетами, товариством Червоного Хреста й з приватними лікарнями. На Україні порозуміння між фабрикантами й земствами, як ми побачимо з дальших числових таблиць, зустрічають ся на Катеринославщині й Чернігівщині, порозуміння з муніципалітетами зустрічають ся на Херсонщині (місто Миколаїв), порозуміння з товариством Червоного Хреста—в Одесі й на Київщині й, нарешті, порозуміння з приватними лікарями—на Катеринославщині, Київщині, Полтавщині, Харьковщині, Чернигівщині, Таврії й Херсонщині, себ-то майже по всій Україні, опріч Поділля й Волини.

Здебільшого такі сепаратні порозуміння зводять ся до того, що поодинокі фабриканти або цілі групи їх обовязують ся платити за гоїнне кожного свого хворого робітника в данній земській, городській чи приватній лікарні певну суму грошей помісячно. Буває й так, що певні фабриканти вносять одноразово в депозити данної лікарні ту чи иншу суму й за те мають право посилати до неї на гоїнне своїх хворих робітників.

Зустрічають ся також і інші форми порозумінь між фабрикантами й різними лікарськими інституціями, суть яких найкраще вияснить ся з дальших прикладів.

Найбільш типовим зразком сепаратного порозуміння підприємств з муніципалітетами може служити умова між Миколаївською корабельною фабрикою й місцевою городською думою. Фабрика має від 1.500 до 2.000 робітників, за гоїнне яких на 15 постійних ліжках у міській лікарні вона платить думі по 2.500 карб. на рік. Типовий зразок порозуміння з товариством Червоного Хреста дає місто Одеса. Тут у 1898 р. міська дума дала безплатно 2 десятині землі, на яких товариство Червоного Хреста збудувало лікарню, причім кошти на се дали властителі 39 місцевих промислових підприємств, підписавшись на 74 ліжка (74.000 карб.). Лікарня приймає на гоїнне переважно фабричних робітників, тим-то вона й називаєть ся „Больницею краснаго креста для фабрично-заводських рабочихъ Одесскаго градоначальства“. Опріч внесених зпочатку грошей, фабриканти що-року платять по 150 карб. за кожне своє ліжко в лікарні й ще по 1 карб. в день за гоїнне кожного хворого робітника. Лікарня подає також амбулаторну допомогу робітникам своїх учасників фабрикантів, причім лікарі Червоного Хреста що-дня приймають у себе хворих робітників на дому, мають санітарний догляд за фабриками учасників, ходять до хворих робітників до-дому і т. д.

Типовими зразками порозумінь з приватними лікарнями можуть служити умови де-яких фабрикантів з приватними лікарнями в Херсоні, Бердянськім повіті й Одесі. У Херсоні одна фабрика з 92 робітниками наймає одне ліжко в місцевій єврейській лікарні, за яку, після одноразового внеску в 150 карб., платить по дійсному числу лікарських днів, затрачених на гоїнне кожного робітника. Щось подібне зустрічаємо й в селі Мунтау, Бердянського повіту, в Таврії. Тут функціонує приватна лікарня Ф. Валла, з якою мають умову дві місцевих фабрики з числом робітників коло 358. Менша фабрика платить що-року лікарні 100 карб., а більша 200 карб., і ще, незалежно від сього, по 10 карб. у місяць за гоїнне кожного хворого робітника з сих фабрик.

В Одесі також існує сепаратне порозумінне між 11 фабриками, з одного боку, й „Одеським прийомним покоєм“—з другого. Сі фабрики не мають ні окремих прийомних покоїв, ні окремих амбулаторій, а користують ся одним спільним прийомним покоєм, заснованим з почину кількох приватних лікарів, які працюють там разом і ділять між собою всі прибутки. Порозумінне між сим покоєм і фабрикантами існує таке, що лікарня бере на себе санітарний догляд за робітниками й гоїнне хворих, для чого лікарі наїздять на фабрики в установлені дні, оглядають робітників і хворим видають лікарства, а також ходять до хворих робіт-

ників на квартиру; фабриканти ж платять за лікарства й за дорогу лікареві, в залежності від норм оплати, установлених для кожної фабрики окремо. Усього на кожну з цих фабрик припадає річної плати лікарям от 50 до 200 карб., усі ж фабрики заплатили за один рік 1.090 карб., що при 607 робітниках становить по 1 карб. 80 коп, на робітника.

Як стоїть справа гоїння робітників на тих фабриках, що мають сепаратні умови з ріжними громадськими й приватними лікарськими інституціями—на се в офіціальних матеріалах відповіді немає. Можна, одначе, а ргіогі припустити, що справа тут стоїть далеко краще, ніж на тих фабриках, що мають свої лікарні, прийомні покої й амбулаторії. Лікарські інституції, з якими вступають у порозуміння фабриканти, представляють щось реальне: там є й лікарський догляд, і всі лікарські прилади, й лікарства, й все инше, що потрібно для раціонального гоїння хворої людини. Отже коли робітник уже попадає в таку лікарню, то він може бути певним, що йому буде зроблено все, що необхідно. Само собою розумієть ся, що й тут не без темних боків. Насамперед, на робітника в таких лікарнях дивлять ся, як на щось мало-корисне, бо плата за нього йде огулом. Коли в таку лікарню прийде приватний хворий, то його плата здаєть ся, та часто й буває більшою й якось иншою, тоді як плата, що йде від фабриканта за хворих робітників, уже здаєть ся ніби якоюсь мізернійшою й иншою. Опріч того, приватний хворий, коли йому тут не сподобаєть ся, може пійти в иншу лікарню, а робітник сього не може, бо його звязує умова фабриканта власне з *сею* лікарнею. Тим-то, мабуть, і відношенне до хворих робітників, особливо з боку низчого лікарського персоналу, буває в таких лікарнях иншим і гіршим, ніж відношенне до инших хворих. З другого боку, невідомо, як часто робітники можуть користуватись послугами таких лікарень. При поголовній і поденній оплаті, яка практикуєть ся в більшости подібних порозумінь, фабрикантови найвигіднійше посилати робітників у лікарню яко-мога рідше й дозволяти їм гоїтись там яко-мога менше, бо се, мовляв, занадто „дорога забавка“. Коли, одначе, залишити на боці сі міркування, то доведеть ся прийти до висновку, що при існуванню сепаратних умов між фабрикантами й сторонніми лікарськими інституціями робітники порівнюючи краще запезпечені лікарською допомогою. ніж при існуванню лікарських закладів при самих фабриках. Шкода тільки, що випадків таких сепаратних порозумінь на Україні дуже мало: в 1907 р. такі порозуміння зареєстровано всього на 64 фабриках.

Таким чином, сепаратні порозуміння, при всіх своїх позитивних боках, усе-таки не міняють загального вигляду картини сучасного становища лікарської допомоги фабричним робітникам на Україні. Се—більш або менш відрадні, але все ж цілком поодинокі факти, на яких нічого ґрунтового не можна будувати.

Становище медичної допомоги робітникам тих міст, де заведено особливий лікарський податок, також нічого втішного собою не уявляє. Насамперед, таких міст на Україні мало, всього три—Одеса, Харків і Миколаїв. А коли поглянути в суть справи, то перестаєш жалкувати за тим, що таких міст у нас мало. Як згадано вище, лікарський податок платять або тільки робітники, або „всѣ лица, нанимаюшіяся для разнаго рода работъ и занятій“. Таким числом, на робітника накладається особливий податок у розмірі від 60 коп. (в Одесі) до 1 карб. (у Харкові й Миколаїві). Власне кажучи, сей податок ніяких розумних підстав під собою не має, бо по духу європейського законодавства, а також російського закону 1866 р., обов'язок забезпечування робітників лікарською допомогою повинен лежати на підприємцях, а не на робітниках, отже розумнійше й логічніше було б накласти лікарський податок на фабрикантів, а не на робітників. У дійсности ж податок накладається на робітників, тільки в окремих випадках фабриканти сами платять за робітників сей податок—у Харкові зареєстровано 4 таких випадків. Виходить, що існування лікарського податку—чистий рай для фабрикантів. Забезпечувати робітників лікарською допомогою вони в таких випадках здебільшого відмовляють ся, покликаючись на те, що коли місто бере особливий лікарський податок, то нехай воно й гоїть хворих робітників. А муніципалітети, з свого боку, в таких випадках кажуть, що лікарський податок вони беруть з робітників, а не з фабрикантів і що останні, таким чином, не увільняють ся від обов'язку гоїти своїх хворих робітників. Так і перекидають ся між собою муніципалітети й фабриканти хворими робітниками, поки останні де-небудь не впадуть або не розпорють собі живота на дверях якої небудь міської лікарні. Показчиком лихого стану лікарської допомоги робітникам у містах з лікарським податком може служити факт існування в таких містах сепаратних умов між фабрикантами й сторонніми лікарськими інституціями. Як ми бачили, такі умови існують і в Одесі, і в Харкові, і в Миколаїві, себ-то у всіх трьох українських містах, де встановлено лікарський податок. Кожен зрозуміє сам, що фабриканти з доброї волі не стали б забезпечувати своїх робітників особливою лікарською допомогою й платити за се иноді чималі гроші коли б таку допомогу в повній мірі давали робітникам муніципалітети. Значить, лікарський податок є тільки зайвим тягарем для робітників, тягарем, що тільки муляє ший, а нічого позитивного не дає.

Є ще, одначе, досить численна група фабричних підприємств, де робітники не забезпечені навіть такою елементарною лікарською допомогою, як на фабриках описаних досі тишів. Тут номінально числить ся фабричний лікар, але наїздить він на фабрику раз на місяць і ще тоді, коли його екстренно викликають при нещасливих випадках. Найча-

стійше сю ролю тут виконує повітовий лікар, який бере, в залежності від розмірів фабрики, 20, 50 і до 200 карб. на рік. Маючи під своїм доглядом кілька таких фабрик, будучи обтяженим роботою по своїй безпосередній службі, не боячись ніякого контролю, бо він же сам і є тим контролером, повітовий лікар дивиться на свою фабрично-лікарську діяльність, як на щось другорядне, і не звертає на неї ніякої уваги. На таких фабриках робітники фактично не мають ніякої організованої лікарської допомоги, бо навіть лікарств їм не видають, а де практикується видача лікарств, там часто нема таких найпростіших дешевих ліків, як рицинове масло й хіна. Зрештою, зустрічають ся й такі фабрики, при яких нема навіть такої номінальної лікарської допомоги.

Досі ми розглядали становище лікарської допомоги на фабричних підприємствах України з боку її якості. Виходить, що з цього боку справа стоїть далеко не блискуче. Багато фабрик зовсім не мають ніякої організованої лікарської допомоги, а ще більше фабрик існує з чисто-номінальною, папіровою лікарською допомогою. Але й на тих фабриках, де така допомога існує, справа стоїть досить кепсько: фабричні лікарні нагадують прийомні покої, останні з свого боку нагадують амбулаторії, а сі останні вже нічого не нагадують, бо більшість їх існує на показ. У тих українських містах, де заведено лікарський податок, робітники тільки програють на цьому, бо гроші з них беруть, а гоїти їх не хочуть ні муніципалітети, ні фабриканти. Порівнюючи найкраще стоїть справа на тих фабриках, що мають сепаратні умови з сторонніми лікарськими закладами, але таких фабрик дуже небагато, а, опріч того, й тут існують свої темні боки. Доводить ся отже прийти до висновку, що сучасне становище лікарської допомоги фабричним робітникам України з боку якості майже не задовольняє найскромніших вимог, які можуть бути в сій справі.

Часто, одначе, трапляється так, що мінуси на якості почасти покривають ся плюсами на кількості. Щоб побачити, чи не помічається чогось подібного й в даннім випадку, ми перейдемо до числового боку питання.

Для початку наведемо загальні відомости про число підприємств з організованою лікарською допомогою в 1897 і 1907 роках і про зміни які відбулись у сім напрямі за десять літ. Отже було підприємств з організованою лікарською допомогою в процентах до загального числа підприємств, підлеглих фабричній інспекції:

Міста й губернії.	1897 р.	1907 р.	У 1907 р. більше (+) або менше (-).
Місто Одеса	37,4	88,0	+ 50,6
Катеринославщина	12,2	59,6	+ 47,4
Херсонщина	2,5	47,5	+ 45,0
Місто Харків	17,7	43,4	+ 25,7

Місто Миколаїв	32,1	55,9	+ 23,8
Таврія	6,2	25,5	+ 19,3
Харківщина	17,2	31,8	+ 14,6
Полтавщина	6,2	19,0	+ 12,8
Київщина	20,9	33,6	+ 12,7
Чернігівщина	10,6	13,8	+ 3,2
Волинь	13,3	15,1	+ 1,8
Поділля	32,5	28,0	- 4,5

Аналізуючи числа сеї таблиці, ми бачимо, що навіть у 1907 р., не кажучи вже про 1897 рік, релятивне число фабричних підприємств, забезпечених лікарською допомогою, було по Україні більш ніж невелике. Одна тільки Одеса може з цього боку вважатись досить забезпеченою, бо тут ми знаходимо 88% фабрик з організованою лікарською допомогою. Далі вже йдуть місцевості напівзабезпечені — Катеринославщина й місто Миколаїв, — де фабрик з організованою лікарською допомогою знаходимо 59,6 і 55,9 проц. Таким чином, серед усіх 12 територіальних одиниць України знаходимо всього три одиниці з більш або менш повно організованою лікарською допомогою. У всіх же інших 9 територіальних одиницях України лікарською допомогою забезпечено тільки од 47,5 до 13,8 проц. фабричних підприємств. Инакше кажучи, з $\frac{3}{4}$ територіальних одиниць України не мають організованої лікарської допомоги од 52,5 до 82,2 проц. фабричних підприємств. Так стояла справа в 1907 р., в кінці першого півстоліття існування української індустрії.

На підставі наведеної таблиці фабриканти, одначе, можуть сказати, що вони робили все, що могли, аби завести на своїх підприємствах організовану лікарську допомогу для робітників. Вони можуть покликатись на те, що процент фабрик з організованою лікарською допомогою значно збільшився за останнє десятиліття. Справді, остання рубрика таблиці дає досить багато значних плюсів. Так, у місті Одесі число фабрик з організованою лікарською допомогою за десять літ зросло удвоє (на 50,6 проц.), на Катеринославщині се число зросло на 47,4 проц., на Херсонщині — на 45%, у місті Харькові — на 25,7 проц. і т. д. Але се заслуга чисто фіктивна, се — один з статистичних фокусів, які так часто зустрічаються в Росії.

Річ у тім, що після 1897 року з-під догляду фабричної інспекції помалу-малу почали виключатись дрібні промислові підприємства. З одного боку, до цього причинялась обмеженість сил фабричної інспекції, з другого — непридатність закону 3 іюня 1886 року*) для дрібних підприємств. Чи то були причини дійсні чи вигадані — про те тут не місце розводити ся. Досить того, що справа поширення фабричного догляду з того часу розвивалась у нас у напрямі діаметрально протилежнім

*) „Законъ о наймѣ рабочихъ на фабрики и заводы“.

тому, в якій вона повинна була розвиватись. Замість поширювати сферу впливу фабричної інспекції все більше й більше, замість оддавати під її догляд усе нові й нові групи підприємств, сфера її впливу все зужувалась, і з кожним роком під її доглядом ставало все менше підприємств. На Україні се зуження сфери впливу фабричної інспекції також дало свої наслідки, що видно з слідувочної таблиці, де подаємо відомости про число підприємств, підлеглих доглядові фабричної інспекції в 1897 і 1907 роках, а також про зміни, що відбулись у сім напрямі за останнє десятиліття :

Міста й губернії.	1897 р.	1907 р.	У 1907 р. більше (+) або менше (-).
Волинь	323	364	+ 41
Катеринославщина	525	314	- 211
Київщина	460	481	+ 21
Місто Одеса	439	334	- 105
Поділле	240	289	+ 49
Полтавщина	210	247	+ 37
Таврія	146	145	- 1
Харківщина	750	211	- 539
Місто Харків	259	83	- 176
Херсонщина	770	223	- 547
Чернігівщина	265	305	+ 40
По всій Україні	4387	2996	- 1391

Дані сеї таблиці дуже яскраво висвітлюють дійсне значінне чисел, наведених у попередній таблиці. Почнемо по-ряду. З попередньої таблиці ми бачили, що в місті Одесі число фабрик з організованою лікарською допомогою зросло в 1907 р. на 51,6 проц. у порівнанні з 1897 р. Але з останньої таблиці видно, що за се десятиліття число фабрик, підлеглих фабричній інспекції, зменшилось в Одесі на 23,9 проц. Значить, коли б під доглядом фабр. інспекції, zostались усі фабрики 1897 р., тоді збільшення фабрик з організованою лікарською допомогою становило б не 50,6 проц., а 26,7 проц. А коли б сюди ще зарахувати всі нові фабрики, які заснувались за десятиліття й які на підставі норм 1897 р. було б оддано під догляд фабричної інспекції, тоді процент збільшення фабрик з організованою лікарською допомогою був би ще менший. Ще яскравіше виступає дійсне значінне чисел попередньої таблиці, коли зупинимось на Харківщині або Херсонщині. Перша таблиця свідчить, що на Харківщині число фабрик з організованою лікарською допомогою за десятиліття зросло на 14,6 проц., але зате остання таблиця показує, що паралельно там зменшилось число фабрик, підлеглих фабричній інспекції, на 71,9 проц. Так саме, на Херсонщині число фабрик з організованою лікарською допомогою зросло за десятиліття на 45 проц., а число фабрик, підлеглих фабричній інспекції, за сей самий час зменшилось на 71 проц. Виходить, що коли б у сих двох губерніях до 1907 р. зоставало ся б під доглядом фабричної інспекції хоч би те

са́ме число фабрик, що в 1897 р., то на Харківщині ми могли б констатувати зменшення числа фабрик з організованою лікарською допомогою на 57,3 проц., а на Херсонщині се зменшення висловило ся б у цифрі 26 проц.

Таким чином, імпозантні числа попередньої таблиці на ділі не мають майже ніякого значіння. У дійсности число фабрик з організованою лікарською допомогою на Україні за десять літ не збільшилось, змінив ся тільки об'єкт статистичного досліду. У 1897 р. зібрано відомости про всі фабричні підприємства, а 1907 р. відомости збирались тільки про більші підприємства. Само собою розуміеть ся, що більші підприємства краще забезпечені лікарською допомогою, ніж підприємства дрібніші, тим-то й різниця виходить така значна. А коли б за останнє десятиліття з-під догляду фабричної інспекції не виключались одне за другим дрібніші підприємства, то тепер ми, в кращім разі, бачили б, що число підприємств з організованою лікарською допомогою не зросло, а можливо навіть, що ми могли б констатувати зменшення числа таких підприємств.

Справедливість висловленої думки potwierджуєть ся дуже переконуючо, коли порівняємо становище лікарської допомоги українським робітникам у 1897 і 1907 р.р. не на підставі числа фабрик, а на підставі числа робітників. Тут ми побачимо, що і релятивне і абсолютне число робітників, забезпечених лікарською допомогою, значно зросло в 1907 р. у порівнанні з 1897 р. Так, було робітників з забезпеченою лікарською допомогою в процентах до загального числа робітників, підлеглих фабричній інспекції:

Міста й губернії.	1897 р.		1907 р.		У 1907 р. більше (+) або менше (—)	
	Абсолют.	%	Абсолют.	%	Абсолютно	%
Херсонщина	2.250	32,0	6.411	86,6	+ 4.161	+ 54,6
Таврія	1.106	21,3	5.410	69,7	+ 4.304	+ 48,4
Катеринославщина	9.497	51,2	24.404	88,9	+ 14.907	+ 37,7
Місто Одеса	14.338	74,4	22.870	95,8	+ 8.482	+ 21,4
Полтавщина	2.601	38,7	5.476	57,2	+ 2.875	+ 18,5
Київщина	39.790	78,3	65.045	90,2	+ 25.255	+ 11,9
Чернігівщина	10.901	65,3	18.020	76,5	+ 7.119	+ 11,2
Місто Ларків	7.708	66,4	7.567	76,9	— 141	+ 10,5
Харківщина	23.272	77,5	28.110	86,7	+ 4.838	+ 9,2
Місто Миколаїв	3.962	89,5	3.729	93,2	— 233	+ 3,7
Волинь	10.839	69,3	12.577	65,7	+ 1.738	— 3,6
Поділля	26.059	89,5	27.658	85,5	+ 1.599	— 4,0

Тут знову бачимо, що число робітників з забезпеченою лікарською допомогою, зросло в 1907 р. у порівнанні з 1897 роком. Правда, збільшення те й не дуже вже таке велике, бо тільки на Херсонщині й Таврії воно досягає значних розмірів (од 48,4 до 54,6 проц.), по інших же місцевостях воно вагаєть ся тільки між 3,7 і 37,7 проц., а на Волині й

Поділля ми знаходимо навіть з меншення числа робітників, забезпечених лікарською допомогою, на 3,8—4 проц. Але все ж загальне число робітників, забезпечених лікарською допомогою, ні в одній українській місцевості не падає нижче 57,2 проц. до загального числа робітників, у де-яких же місцевостях воно навіть зростає до 90 і 93 процентів.

Але, знов-таки, яке значінне мають ці імпозантні числа в дійсності? Майже ніякого, бо вони не дають уявлення про забезпеченість лікарською допомогою всіх українських робітників. За одправну точку тут взято підприємства, підлеглі фабричній інспекції, але вище ми бачили, що число цих підприємств значно змінилось за останнє десятиліття, і змінилось на користь великих та на шкоду малих фабрик. Значить, наведені числа малюють забезпеченість лікарською допомогою не всіх українських робітників, а тільки тих, що працюють на великих підприємствах.

Що се так, се можна побачити з отсього порівняння числа робітників, підлеглих фабричній інспекції в 1897 і 1907 рр.:

Міста й губер.	1897 р.	1907 р.	У 1907 р. більше (+) або менше (—)
Київщина	50 780	75.303	+ 24 423
Катеринославщина	18.560	27,462	+ 8 902
Чернігівщина	16 686	23.551	+ 6 865
Місто Одеса	19 328	23.882	+ 4.554
Волинь	15 657	19.150	+ 3 493
Поділля	29.118	32.353	+ 3.235
Таврія	4.713	7.757	+ 3.044
Полтавщина	6 721	9 577	+ 2.856
Харківщина	30.030	32.413	+ 2 383
Херсонщина	7.029	7.708	+ 679
Місто Миколаїв	4.428	4.001	— 427
Місто Харків	11.608	9 844	— 1.764

При нормальнім розвитку справи інспекторського догляду ми бачили б тут щось цілком инше, а власне — число робітників, підлеглих фабричній інспекції, було б значно більше у 1907 р., ніж у році 1898. Але в дійсности ми бачимо, що одна тільки Київщина дає більш або менш значний зріст числа своїх робітників за десятиліття, інші ж місцевості України показують або збільшення занадто вже незначні, або й чисті зменшення, як ми се бачимо у Миколаїві й Харкові. Про що ж се свідчить? А про те, що тут збільшення було не зовнішнє, не шляхом поширення сфери впливу фабричної інспекції, а чисто-внутрішнє. Просто певні підприємства за десять років значно розросли ся й збільшили число своїх робітників, од того й абсолютні числа робітників, забезпечених лікарською допомогою, зросли в 1907 р. у порівнанні з 1897 роком. Фактично ж справа лікарської допомоги ніскільки не змінилась, бо коли якась фабрика мала в 1897 р. 500 робітників і одну фабричну лікарню на 10 ліжок, то в 1907 р. при збільшенні числа робітників до 1000 душ на тій фабриці все ж лишилась та сама лікарня на 10 ліжок.

ЛНВістник 1910, кн. X.

9

Взагалі, про поліпшення справи лікарської допомоги можна було б говорити тільки тоді, коли б зросло число підприємств, підлеглих фабричній інспекції. Коли ж число таких підприємств не тільки не зросло, а ще зменшилось на цілих 31,6 проц. — тут ні про яке поліпшення говорити не доводить ся. Коли ж воно в таблицях і помічаєть ся — то се поліпшення чисто числове, штучне, а не фактичне: збільшилось не загальне число робітників, забезпечених лікарською допомогою, а просто збільшилось число робітників у підприємствах, які ще в 1897 р. були забезпечені лікарською допомогою.

Приблизно до такого самого висновку приходять і д. Дементев для цілої Росії. „Не будь зміни в складі промислових підприємств, підлеглих фабричній інспекції, незалежно від природного розвитку промисловости, — каже він, — поступ справи лікарської допомоги висловив ся б значно скромнішими числами, ніж ті, що наведено в таблицях“ (II, ст. 28). Коли б у 1907 р., — каже він далі, — під доглядом фабричної інспекції були всі ті підприємства, що були під її доглядом у 1897 р., тоді поступ був би вдвоє меншим, ніж се тепер показують відповідні числа. А на Україні, — додамо ми від себе, — числа поступу зовсім були б рівні до нуля, бо нігде з-під догляду фабричної інспекції не виключено такого великого числа дрібних промислових підприємств, як на Україні.

Покінчивши з порівнюючою оцінкою чисел, можемо тепер перейти до числових ілюстрацій сучасного становища лікарської справи на промислових підприємствах України. Загальне число досліджених підприємств читач знайде в попередніх таблицях; тут же ми тільки наведемо відомости про число підприємств з організованою лікарською допомогою й про те, як сі підприємства реалізують свою допомогу. Почнемо з 1907 року.

Міста й губернії.	Загальне число підприємств з організованою лікарською допомогою.	З окремими або спільними лікарями.	З окремими або спільними прийомними покоями.	З окремими або спільними амбулаторіями.	З безумовно незадовольною лікарською допомогою.
Волинь	55	15	5	30	5
Катеринославщина	187	79	14	41	31
Київщина	160	66	12	49	28
Поділля	81	76	5	—	—
Полтавщина	47	2	2	17	19
Таврія	37	—	—	30	7
Харківщина	67	46	1	14	6
Місто Харків	36	1	—	30	4
Херсонщина	106	4	3	88	11
Місто Одеса	294	1	3	258	7
Місто Миколаїв	19	—	2	17	—
Чернігівщина	42	20	5	7	6
По всій Україні	1.131	310	52	581	124

Опріч того по всій Україні зареєстровано ще 63 випадки сепаратних умов між промисловими підприємствами й сторонніми лікарськими закладами. З тих 63 умов 33 випадки припадає на приватні лікарні, 26 випадків—на лікарні Червоного Хреста й 5 випадків — на земські лікарні. Найбільше сепаратних умов зареєстровано в Одесі — 25, усі з лікарнями Червоного Хреста. Далі йдуть: Катеринославщина — з 22 умовами (20 з приватними лікарнями й 2 з земством), Полтавщина — з 7 умовами (усі з приватними лікарнями), Київщина — з 4 умовами (1 з приватною лікарнею й 3 з лікарнями Червоного Хреста), Чернігівщина — також з 4 умовами (1 з приватною лікарнею й 3 з земством) і місто Харків— з 1 умовою (з приватною лікарнею).

З попереднього аналізу ми памятаємо, що фабричні лікарні власне нагадують прийомні покої, а сі останні нагадують амбулаторії, останні ж нічого вже не нагадують. Тут же ми бачимо, що фабричних лікарень у 1907 р. було по всій Україні 310, прийомних покоїв — 52, амбулаторій—581. Виходить що амбулаторій по кількості було найбільше. Инакше кажучи, найбільше було таких фабричних лікарських закладів, де робітники ніякої фактичної лікарської допомоги не одержують. Коли ж скласти до купи всі підприємства, що мали при собі лікарні та прийомні покої, а також ті, що мали умови з сторонніми лікарськими закладами, то вийде, що фактичну лікарську допомогу забезпечували українським робітникам тільки 425 промислових підприємств — і то не абсолютно, а в більш або менш повній мірі. Коли ж згадати, що під доглядом фабричної інспекції в 1907 р. на Україні було 4387 підприємств, то побачимо, що дійсну організовану лікарську допомогу мали тільки 9,6 проц. усього числа підприємств. Решта $\frac{9}{10}$ підприємств України або зовсім ніякої лікарської допомоги своїм робітникам не давали, або давали її тільки на папері.

Одначе, щоб краще зрозуміти й по справедливості оцінити наведені числа, їх ще необхідно порівняти з відповідними числами 1897 року. Ось ті числа:

Міста й губернії.	Загальне число підприємств з організованою лікарською допомогою.	З окремими або спільними лікарнями.	З окремими або спільними прийомними покоями.	З окремими або спільними амбулаторіями.	З безумовно незалежною лікарською допомогою.
Волинь	43	18	8	17	—
Катеринославщина	63	16	4	7	36
Київщина.	96	61	11	21	3
Поділля	78	70	8	—	—
Полтавщина	13	3	2	5	3
Таврія.	9	—	—	4	3

Харківщина	132	88	5	24	15
Місто Харків	46	—	1	18	27
Херсонщина	18	1	2	12	2
Місто Одеса	164	1	16	116	31
Місто Миколаїв	18	1	—	3	13
Чернігівщина	28	16	10	2	—
По всій Україні	708	275	67	229	133

Окрім цього зареєстровано по всій Україні 4 випадки сепаратних умов між промисловими підприємствами й сторонніми лікарськими інституціями: 2 у Таврії й 1 на Херсонщині (з приватними лікарнями) та 1 в місті Миколаїві (з міською думою).

Порівнюючи числа двох останніх таблиць, ми приходимо до досить несподіваних висновків. Зразу може показатись, що справа лікарської допомоги поліпшилась у 1907 р. у порівнанні з 1897 роком. Справді, в 1897 р. підприємств з фабричними лікарнями було 275, а в 1907 р. їх стало 310. Так само, підприємств з фабричними амбулаторіями в 1897 р. було 229, а в 1907 р. їх стало 581. Але пригляньмося ближче до сих чисел. Насамперед, ми побачимо, що підприємств з фабричними прийомними покоями зменшилось на 15: у 1897 р. їх було 67, а в 1907 р. їх стало тільки 52. Далі, число підприємств з безумовно незадовольняючою організацією лікарської допомоги майже не змінилось за десять років: у 1897 р. таких підприємств було 133, а в 1907 р. їх було 124, — значить, різниця тільки на яких-небудь 9 підприємств. І се не зважаючи на те, що число підприємств, підлеглих фабричній інспекції, за десять років зменшилось на Україні на 31,6 проц. Що зросло число фабричних амбулаторій на 352, то се ніякого значіння не має, бо фабричні амбулаторії, як се раз назавжди було встановлено, здебільшого нічого не нагадують і існують тільки номінально. Навпаки, сей факт свідчить, що фабриканти в справі організації лікарської допомоги для своїх робітників, ідуть тільки „в сторону найменшого сопроотивлення“. Примушені під напором тих чи інших обставин організувати лікарську допомогу на своїх підприємствах, вони вибирають найпростішу її найдешевшу її форму — амбулаторії. Що-ж до дійсної лікарської допомоги, то вона зросла в дуже незначних розмірах. Додержуючи попереднього способу, се-то зважаючи фактичною лікарською допомогою тільки фабричні лікарні й прийомні покої та умови з сторонніми лікарськими закладами, ми констатуємо, що в 1907 р. така організована допомога існувала на 425 підприємствах, тоді як у 1897 р. така допомога існувала на 346 підприємствах (275 лікарень, 67 прийомних покоїв і 4 умови з сторонніми лікарськими закладами). Значить, за десять років число підприємств з фактично організованою лікарською допомогою зросло на Україні з 346 до 425, се-то на 79. Ось блискучі наслідки спільного піклування уряду й фабрикантів про робітників на величезній те-

риторії з сильно розвинуеною фабричною промисловістю! Очевидно, давня формула, вироблена робітничою практикою, має ще й тепер велику силу. Формула ся коротка, але виразна: „один тобі кінець — як заслабнеш, то здихай під парканом“...

Справедливість вимагає одначе, зазначити, що, не зважаючи на кепське становище лікарської допомоги на фабриках України, видатки фабрикантів на сю справу все-ж таки значно зросли за десять років. Зріст видатків на лікарську допомогу помічається як абсолютний, в загальній сумі видатків, так і релятивний — в сумі грошей, що припадає на кожного поодинокого робітника, занятого в підприємствах з організованою лікарською допомогою. Отся таблиця показує дійсні розміри сього зросту (в карбованцях):

Міста й губернії.	Загальна сума витрачених грошей:		На одного робітника припадало:	
	1897	1907	1897	1907
Волинь	56 431	94.06+	5,20	7,48
Катеринославщина	60 113	243 679	6 33	9,98
Київщина	213.275	349 479	5,34	5,63
Поділле	115 020	199.936	4,41	7,23
Полтавщина	16.338	26.212	6,28	4,79
Таврія	3 390	21.901	3,07	4,05
Харківщина	142 917	281.193	6,14	10,00
Місто Харків	19.474	60 049	2,52	7,93
Херсонщина	12.284	44 931	5,46	6,59
Місто Одеса	43.388	129.167	3,02	5,65
Місто Миколаїв	11 119	21 872	2,81	5 87
Чернігівщина	32.285	74 821	2,96	4.15
По всій Україні	726.034	1.547.304	4,47	6,59

Таким чином, загальна сума видатків українських фабрикантів на організацію лікарської допомоги для своїх робітників за десять років зросла на 821.270 карб., або на 53 проц., себ-то більш ніж удвоє. Поруч з сим зросла й сума видатків, що припадає на одного робітника: зросла вона з 4,47 карб. у 1897 р. до 6,59 карб. у 1907 р., себ-то на 2,12 карб., або на 32 проц., себ-то мало не на одну третину. Виходить отже, що останні числа спростовують наші попередні висновки. Справді, вище доводило ся, що справа лікарської допомоги робітникам України майже не поліпшилась за останнє десятиліття, а тут виходить, що й загальна сума видатків на лікарську допомогу й сума видатків на кожного поодинокого робітника зросли в досить значних розмірах — як же погодити одне з другим?

Справа тут одначе дуже проста, й ніякої великої суперечности

між попередніми й останніми числами немає. Річ у тім, що й раніше було константовано де-який поступ у розвитку лікарської, але тільки в межах тісного кола підприємств. Ті підприємства, що мали організовану лікарську допомогу в 1897 р., мали її і в 1907 р., що ж до тих підприємств, які в 1897 р. організованої лікарської допомоги не мали, — а таких підприємств тоді було на Україні 82,6 проц., — то про них тепер нічого невідомо, бо за останнє десятиліття на Україні з під догляду фабричної інспекції виключено 31,6 проц. підприємств. Маючи на увазі, що й серед підприємств 1907 р. було 62,4 проц. без організованої лікарської допомоги, ми маємо право допустити, що ті підприємства, які не мали організованої лікарської допомоги в 1897 р., не мали її і в 1907 р. Значить, радіус поширення лікарської допомоги на Україні не збільшився, а ще, може, зменшився. Що ж до збільшення суми видатків, то воно, очевидно, мало місце тільки в тих підприємствах, де ще в 1897 р. була більш або менш повно організована лікарська допомога. Може, й власителі тих підприємств не хотіли б поширювати далі справу й збільшувати на неї видатки. Але — хто вже почав, той мусить провадити далі, або, як каже німецьке прислів'є — „Wer sagt A, must auch B sagen“. Лишається, таким чином, сконстатувати, що на Україні є група фабрик, на яких справа лікарської допомоги робітникам стоїть досить добре й навіть розвивається все більше, але, разом з тим, ця група занадто обмежена в числі й охоплює занадто незначну частину українського робітництва, щоб мати рішуче значіння для характеристики забезпеченості в сь о г о робітництва організованою лікарською допомогою.

Висновок з усього сказаного про невтішне становище лікарської допомоги робітникам України може бути тільки один: треба посунути наперед державне законодавство в сій справі. Поки Росія лишається державою централізованою, доти ніяким иншим способом, як тільки виданням одного обовязкового для цілої держави закону, справи організації лікарської допомоги на фабриках України зсунути з мертвої точки не можна буде.

Проте ніяких заходів у сім напрямі не вживається. В Державну Думу внесено кілька робітничих законопроектів, але законопроект про обовязкову фабричну медицину серед них не має. Нема й чутки про те, щоб десь у міністерських канцеляріях вживались заходи до вироблення такого закону. Думська ініціатива також не простує в сей бік, хоча, власне, з сього боку було б найприродніше сподіватись якогось доброго почину в сій справі.

А справа ся не академічна, а пекуча, так би мовити, злободневна.

Остання холерна епідемія показала всім і кожному, що то за вогнища й гнізда зарази представляють собою наші фабрики й майстерні й як мало вони приготовлені до подання негайної лікарської допомоги своїм робітникам. Пишуть і розмовляють про те, щоб примусово оздоровити наші великі міста й густо-залюднені центри, але не хотять подумати над тим, що ніяке примусове оздоровлення не pomoже доти, доки промислові підприємства являтимуть собою зразки несанітарности й незабезпечности лікарською допомогою. Які форми повинна набрати нова організація лікарської допомоги нашим робітникам — се вже діло законодавців і людей практики. У всякім разі, треба рішучо висловитись проти сучасних форм фабричної медицини — фабричних лікарень, прийомних покоїв і амбулаторій. Доки фабричні лікарські заклади стоятимуть під доглядом фабричної адміністрації, доти робітники не матимуть дійсної лікарської допомоги. Треба, щоб фабриканти й промисловці брали тільки матеріальну участь у сій справі, порядкувати же нею й доглядати за нею повинні, у всякім разі, не вони, а хтось инший — сами робітники, уряд, громадські організації, аби не підприємці.

Так чи инакше, а в своїм теперешнім стані справа лікарської допомоги робітникам далі перебувати не повинна. Рішучу засторогу в сій напраті дали вже останні холерні епідемії, після яких за-кордонномъ заговорили навіть про потребу дипломатичного впливу на Росію, щоб вона вживала більш енергійних заходів проти поширення епідемії. Невже, справді, доведеть ся чекати чужоземного втручання? Краще вже обійти ся своїми засобами й поліпшувати лікарську справу коли не зразу, то хоч частинами, й розумієть ся, на першу чергу треба поставити законодатну організацію лікарської допомоги робітникам.

М. ЄВШАН.

Новини кашої літератури.

Дві збірки поезій:

Волод. Тимочко „Мертві пісні“. Львів 1910, ст. 62 — 16⁰. Юл. Міськевич „Сон і ява“ — Львів 1910, ст. 48 — 16⁰.

Die heitern Vögel werden wiederkommen;
Ist aber einem Volk die Freude fort
Und aus dem Herzen ihm das Lied genommen,
So kehrt ihm nie zurück das schöne Wort.

Lenau.

У нас і досі ще пісня не залунала. Раз занедбана — вона через довгі віки мусіла мовчати в друді людській, а обставини житеві все змагали до того, щоби показати всю її химерність та непотрібність. Кождий її порив був тільки далеким плачем, або звуком кайдан, або незмірною тугою... Така й наша поезія. Була не одна душа, яка поривала

ся, була не одна грудь, яка могла заспівати — але пісні не було. Єсть в українському народі великі сили пісні, але ніхто їх не видобув, не показав і не зложив їх у мелодію. І жите його мусить іти без мелодії, без ритму, мусять марніти ті сили, що звертають весь його хід, дають йому напрям і зміст. Його житте — ненастроєна скрипка.

Були проби її настроїти. Але результати — не вдоволили нікого. Ще більше: почув ся тільки якийсь фальшивий звук, який ударивши в жите — вніс ще більшу дісгармонію. Я говорю очевидно про нову нашу поезію, про ту, що недавно виступивши з новим кличем, хотіла ввести реформу. Се був тільки порив, який не відповідав фактичним силам творців і мусів довести до краху. А ще тому, бо в душі їх таки не було відповідного ґрунту. В їх задумах творчих гніздило ся вже безсилле, неміч, які не могли чейже зродити пісні.

Тепер, коли та течія вже проплила, а на її місце приходить инша, більше свіжа та сильна, ми можемо краще розуміти стару і ліпше бачити ті причини, які довели її до безголовя та повної дезорієнтації. Той розлад характеризує дуже добре польський критик Хмельовский, коли відзиваєть ся так про нові напрями в літературі європейській взагалі: „Вони причинили ся радше до хаосу образів, понять, стремлїнь, розкуйовдили уми, почування, сумлїня, розшарпали душу, але її не привели до спокою. Напружували фантазію та почуття, але на те, щоб показати марність наших вражїнь та поривів, щоб роздробити, розложити на атоми нашу душу, і позбавити її безпосередности у відчуванню себе та світа. Єсть бажанє віри, але й неможливість вірити; єсть охота піднести ся по над буденність, але разом з тим свідоме чи несвідоме залажене в болото змисловости; єсть бажанє якоїсь великої синтези, а разом з тим нахил до аналізу найдрібнїйших наших почувань; єсть велике винїжненє і zarazом нахил до брутальности, бажанє щирости і при тїм вишукана облуда так, як побіч природности — штучність; одним словом, дивна мішанина величнього і буденного, духових летїв та змислових вирафіювань, великого смаку та уподобаня в дивацтвах; ніжного співчуття навіть, для рослин, і закаменїлого еґоїзму супроти ближнього; — мішанина злуди якоїсь всесильности і почутя цілковитого безсилля, хвилевих поривів енергії і постійного ослабленя волї; мішанина зітхань за минувшиною, полетїв до будучини, і любови в тїй летній теперїшности, яка в дійности зовсім не істнує“. Я кажу, — се було колись — і тепер ми вступили в нову добу. Але духи старшого поколїня покутують ще довго серед нас. І на тих власне епіґонах ми учимо ся розуміти його, пізнаємо весь механїзм. У них найкраще бачимо все те, чим воно жило, в чому було сильно і в чому слабе, — у них ядро представляєть ся картина його занепаду...

Названі дві збірки поезій — се власне епігони тої вище схарактеризованої течії. Всього того, що в поетичних первоцвітах автора ударе звичайно, новиною, тоном — тут не має. У всьому чується стара після: у формі та змісті. Хочеться висловити щось дуже інтимне своє тільки, на свій тільки лад — а під руку підходять знані вже шаблони, які увійшли в кров і кість покоління, підходить манера — і поспувала все діло. Вся картинність образів, оригінальність і те, що називається змісловістю стилю — пропадає: навіть тоді, коли з формального боку взагалі не маємо нічого закинути. Слова проходять коло наших ушей і ми слухаємо їх байдужно якимось, як щось звичайне, щоденне. Така поезія неначе мертворожденна: приходить якась зівяла, без внутрішнього огню і темпераменту, і любить ходити серед гробовищ та примар. Як співає Тимочко:

Підем у край трупячих мар,
Де дзвонить дзвін усім мерцям,
Де вже минається жите...
Підем вповиті смутком хмар

В незнаний світ, підем гев там,
Де вже кінчається буте...
Підем спокійні, безнадійні —
Підем мертві..

І взагалі, коли навіть взяти обидві збірки самі для себе, окремо від певної літературної традиції, — то не можна признати обом авторам ніякої вартости. Наперед — брак вишколення чисто формального, неуміне висловити ся, не згадуючи вже про сам вірш як такий. А вслід за тим — неуміне дібрати для висловлення певного тону, безвиразність і безбарвність, які переходять місцями просто в поетичний нігілізм. І коли у Міськевича чути неспіливість у вислові, недоговореність і натяки тільки — а не справжні поетичні образи, — то Тимочко грішить навпаки: занадто грімким словом, неначе старається перекричати самого себе, — а голосним повторуванем, страшними словами заступити малюнок. І в результаті — у обох маємо до діла радше з якимсь необробленим зовсім сирим матеріалом, як з творами поетичного чуття і фантазії.

Але власне як на певний матеріал, і то не лиш поетичний, треба й дивити ся на ті збірки. Було б дуже несправедливо відкидати без ніякої уваги навіть найнезначніші плоди чужого духа, не зрозумівши попередю їх та не входячи бодай в те, чому вони появили ся і що вони хочуть сказати. Се вершок нетолеранції читача, коли він з іронічною усмішкою кінчає читати або просто листує тільки твір, і з недовірливою усмішкою дивується, коли йому сказати, що і в осуджений нами твір автор вкладав свою душу і своє серце. Колись Мультатулі дуже горячо протестував проти того варварства читачів: „Але чи ти не знаєш, потворе, тигре, Европейцю, читачу, що ти провів цілу годину на обгризанню мого духа, як зубочистки? На поглочуваню та пережовуваню мяса і костей власного роду? Людоїде, в тім була моя душа, моя душа, яку ти перемолов, як корова траву. Те, що ти там проглотив, як лакітки, —

се було моє серце! Бо я в тій книжці зложив те серце і тудушу, а на сю рукопись упало скільки слюз, а кров моя так утікала з жил, як я писав, і я тобі те все даю, а ти купуєш за дешеві гроші і кажеш: гм!..“

Отже байдуже не можна пройти попри обидві збірки, не звертаючи уваги на їх, як на документи, в яких все таки можна щось знайти для літератури і життя. Перше всього — вони відбивають певний настрій не так самих авторів, як взагалі настроїв літературний, — а також кидать світло на наші обставини, серед яких творча думка мусить у нас розвивати ся і які власне вироблюють той настрій. Треба сказати, що настроїв обох збірок наскрізь щирий, такий, що не закриває нам зовсім психіки поетів, а виявляє її такою якою вона дійсно й є. Вони зовсім не завдають собі ніякого примусу у відповіданню своїх почувань і не ставлять нічого поміж собою і своєю поезією. Навпаки — вони уміють зовсім вірно схарактеризувати навіть свої пісні та зазначити їм відповідний круг. Як уміє Тимочко позбути ся всяких ілюзій, що до сили своїх пісень, коли зараз на початку й каже про їх:

Мертві ви пісні! Біль життя	І ви прийшли, мов без чуття
Злелівав вас в моїй душі	На світ — такі сумні...

Або як уміє пояснити Міськевич так сказати-би — подвійний напрям своєї поезії також в програмовому вірші:

Для вас хай будуть ті пісні,	Собі ж співаю всі пісні
В яких побіди звук лунає,	Про рани житейські, кроваві,
В яких журби тюрми тісні	Про те, що снило ся ві сні
Любов до ближнього ламає	Однак не здійснилось на яві...

Можна сказати, — вони добре розуміють своє становище супроти життя, знають і те, що вони являють ся побореними. Їх пісня виросла з болю та сліз, з хорої душі. І в тих признанях чуємо неначе голос оправдання себе, бажане скинути з себе відвічальність, що пісня їх така. Починають одначе і протестувати — тим власне оправданем себе, і скаржити ся. На кого? За що?

Се тільки два документи, які може випадково тільки вийшли у світ. Документ не так поетичні, як житєві. Я не думаю, щоб з обох авторів вийшли поети, бо ж не можна сказати про кожного, хто в молодости пише поезії, що буде поетом. Але з сими збірками справа стоїть инакше. Тут зложено вних те все, чим жила в молодости душа, всі думки і змагання, які виходять поза обсяг звичайних і буденних справ, — лебедина пісня молодости. Очевидно — тут тільки фрагмент тих *junge Leiden*, які турбують душі, частина сповіди молодих людей. А кільки есть ще других таких серць, що так само почувають, так само терплять та усихають, — примушені здавлювати в своїй груді тугу і жаль? Кільки є таких цвітів, що вянуть по битих дорогах, марнують ся по бодотах та багнах, замість того, щоб їх підняти та плекати?..

Се не лірика, не шукане за ефектовними фразами. Єсть поза тими двома ще тисячі таких самих збірок, тисячі тих самих почувань. Сі дві се тільки їх репрезентанти. А загляньте до цілого ряду поетичних проб молодих людей, до проб по більшій часті невдалих, незручних та ще наївних, — до сих соромливих ще, несвідомих впливів чуття перед самим собою, а ще більше загляньте до їх душ таки, до їх захованих від світа думок, зрозумійте їх і відшукайте в найдальших закутках душ їх правдиві почування і настрої — а побачите одно тільки: велике нарікане, страшну скаргу; побачите, як вони мрій своїх і ніжності своєї не можуть виявити, не мають до чого притулити, мимо найгорячіших бажань; як з непорадністю і страхом мусять укривати їх перед людьми і закопувати, щоб не викликати тільки ідовито-іронічної усмішки; як тим самим позбувають ся вони надії знайти відповідний для своєї діяльності терен. Кольосальна маса духових сил, любови, поривів, іде на марне, бо не знаходить собі приміщення серед так званих сучасних обставин серед нашого громадянства. Серед них вільна людина розвивати ся не може. Де над нею від дитинства не панує мертва буква, всякі пошівські і „патріотичні“ формули, які признавати і їм піддавати ся може тільки ідіот або хитрий пірат, — там панує всемогучий божок — тверезий розум! Той розум, що своїм цинізмом та грубістю витискає з душі всі ніжні почування та насмішками заморожує всякий відрух людяности в чоловіці і стає великим насильством над „непрактичним“, над кождим, хто не має купецьких дрібностей та крамарських інстинктів. І так во імя тих практичних „ідеалів“ людина позбуваєть ся всіх змагань дальших і ширших, ограничує свої людські почування, боїть ся свого „ідеалізму“, — одним словом — нидіє та дичіє! Або коли не має сил зірвати з таким житєм, а чує разом з тим його гидоту, — ламаєть ся і веде жите „змарнованого“ чоловіка. І так поволи витворюєть ся житева атмосфера, ялова, убійча і страшна для кожного, хто свідомий її насильства і для всього, що йде до боротьби за ідеали дальші, ідеали кращого життя.

І от власне той поетичний елемент, що живе в груди людський за кождим разом протестує проти наруг та насильства такого життя. Протестує або скаржить ся. Скаргу підносять оба автори. З їх голосу ми бачимо те тільки, що дійсно вони мають чого — і мусять скаржити ся, коли ще тільки не стратили тямки чоловіцтва; що дійсно серед такої атмосфери тільки тьма пісня може зродити ся. Співає Тимочко:

Коби ви глянули у душу	Тоді-б пізнали, що я мушу
І обважили скарб чуття,	Співати лиш про біль життя.

Се нічо инше, як неміч порадити собі з тою величезною струєю житєвого хамства, як всевладно у нашому громадянстві запанува-

ло та витісняє що-раз більше принцип естетичний для парцеляцій і банку і злобно наспіхаєть ся з усякої поезії. Се розпука і сум, що пісні нема місця, що поезія — засуджена на вічний голод. Нічо инше, як тільки те й говорить Тимочко, посилаючи в світ свої пісні:

Вас породив бездомний жаль	Ідть побиті, горем биті —
Туга і плач закованих рабів,	За вами піде скорбна туга
В зараві зжерла вас печаль	Ідть у світ голодні діти —
Її картини чорних днів.	А там? — стріне вас сміх, на- руга...

Те саме й відчуває Міськевич, коли звертаєть ся з закидом:
„Для вас мій плач — перан по- Мое чутство — се кришка міді
бідн, І тільки мідь — цінні жемчуги,
Моя молитва — храм хвальний Що з них гордів мій дух страждаль-
І гарний привід до наруги: ний“.

І за такі і тим подібні слова перший ліпший рецензент, з фаху люстратор крамниць, який вірить у велику будучність свого народу — вичитає поетови науку за його плач і як дурне телятко почне розтоптувати всі цвітники поезії...

Найгірше одначе те, що серед такої атмосфери і самі творчі душі викривляють ся. Вже не казати про те, що найбільше з них починає нахиляти ся до паламарської культури, яка є одиноким родом культури, любленим у нас загально; ані про те, що приходять ся замовкати, щоб не наразити ся на п'яний сміх. Але дійсно: у вираз почувань навіть у найтоншого артиста починає вкрадати ся фальшива струна, ненатуральність та викривленє. Родить ся щось дійсно нездорове, закрадаєть ся якийсь туман в душу, щось таке хоробливе, як поганий сон, що нас гнече серед глухої ночі. Все дістає якесь особливе освітленє як-би від магічної лампи, якісь калікуваті форми. І знов за приклад служити можуть наші поети. Тільки тим можна пояснити ту „пліснь гробів“ та цвинтарну атмосферу, яку бачимо в поезії Тимочка, його наприклад такий вірш, повний сили у виразі, але разом з тим страшний, як привід:

Проснув ся знов болючий стон	Стоять старі осіанні пні
В моїй душі —	Старі черці —
Розплакавсь знов понурий звон	І снять ся знов чогось мені
В глухій тиші —	Бліді мерці...

А всі ті обставини ведуть до одного. Не тільки в житє, але і в поезію вкрадають ся що-раз більші дісонанси — безголове заходить і сюди. Ясних образів що-раз менше. Приходить не тільки уподобанє всього понурого, чорного, але просто скрегіт, який заглушує все і стає цілю самого для себе. Мелодія тоді пропала.

І так я знов вертаю до того, від чого вийшов. Докладнійший розгляд обох названих збірок показує тільки те, що вони — явище цілком не випадкове, а оправданє нашими обставинами, що більше, що се про-

дукт тої убийчої атмосфери громадсько-літературної, яка все тільки підкопує правдиву творчість. Пісня, як з одного боку пробила собі деякий отвір з під леду апатії та хуліганства нашої інтелігенції, — так з другого боку опинюється що-раз більше в такій невиносимій обстанові, що просто попадає в стан звироднення. А се значить — що дожидаємо не веселого гомону ранку, коли прокидають ся всі буйні сили організму, а заглиблюємо ся в ніч і п'тьму, де всякий голос стає глухий та відразливий як голос сови. Бо так воно все було: що пісня була показником життя: вона мірою його смутку та радощів, людських достоїнств та гріхів, зеркало минувшини і будучности...

А. ШАБЛЕНКО.

ШАХТАРІ.

„Гей, хлопче, а ну лиш горілки давай ! Й не мите шахтарство гуляє гуртом
Та клич нам музики троїсті. Забувши печали й пригоди.
А з хати все зайве мерщій прибірай Веселощі й співи у них за столом
Бо хлопці прийшли танцюристі!.. Й веселощів ненька свобода.
„Хазяїн, ти чуєш? Гуляє шахтар! А велетень чорний мов справжний
Годи нам, ми зараз багаті... дукар
Я місяць голодний,— сьогодні дукар... Карбованці сипле без ліку.
Гей, друзі, кого частувати? „Музики, а ну, лиш, веселої вшквар,
„Кажіть, не соромтесь, за все заплачу. Зукрасите нам куцого віку!
Гуляй, товариство кохане; Нехай розімнуть ся шахтарські
Танцюй, весели ся і пий до схочу, кістки,
Бо ми й живемо тільки п'янні!“ Подихають весело груди!“
Так велетень чорний в трахтирі гукав І ходять невпинно по струнам смики
Й залізно-міцною рукою Танцюють без устанку люде.
Карбованці кривні на стіл висипав. Як вітер, як фуґа, танцюють вони.
„Хазяїн, чини мою волю!“ Аж стони від танцю трясуть ся,
Напитки й найдки зявили ся вмить. Неначе забуті сонцем сини
„Пий, друзі, свої пропиваю. З нелюбою долею бють ся
Я чесно їх в шахті зумів заробить Далеко за північ гуртом шахтарі
І добре на них погуляю. Вертались додому поволі
Нам гроші нетреба в скарбниці І гомоном, співом, до сходу зорі
ховать. Будили ще соннее поле.
Ми з смертю граємо в карти. А хтось то могутний невчинно гукав :
Навіщо ж комусь-то ми будем ли- Гей, скоро шахтар запанує!
шати? Дорогу шахтарським робочим рукам!
Пий, чорне братерство, не варта!“ Дорогу тому хто працює!..

ВІСЕНТЕ БЛАСКО ІБАНЬЕС.

Vicente Blasco Ibáñez.

ХАТИНА *).

La Barraca.

На Альборайському пляцу, як ішли в церкву й виходили з неї, Росета, ледве підводячи очи, зирнула на різникові двері, де люд товпився округ стола.

Там був він і помагав своєму хазяїнови, подаючи йому оббіловані ягнята та відгонюючи хмари мух що обсідали мясо.

Як почервонів парубіка побачивши її! Як вона пройшла вдруге, він зістався мов зачарований, з ягнячим стегном у руці, забувши що треба його подати череватому хозяїнови; той даремно дожидався і загнупши йому добру лайку посварився на його сікачем.

Вечір минув смутно. Сидячи перед хатнім порогом, вона не раз думала що бачить його як він блукає трохи віддаленими стежками, захиляючись у очерети, щоб подивитися на неї. Пряха бажала щоб швидче прийшов понеділок, щоб уже йти на фабрику й вертаючись до дому йти тим страшним шляхом у двох із Тонетом.

Парубок не змілив другого дня у вечері

Він вийшов на зустріч Росеті ще ближче від міста, ніж попередні вечері.

— Добрий вечір!

Але по тім звичайнім привітанні він не замовк. Бісів хлопець поступив наперед за той день спочинку. І він висловлювався, незручно, пособляючи своїм словам мінами та чухаючи штанину, хоч між словом і словом часом проходило мінут зо дві. Він радий, що бачить її здоровою (Усміх з боку Росети й тихенько промовлене „спасибі“). Чи добре вона бавилася в неділю? (Мовчанка). А він перебув неділю досить кепсько. Нудився. Запевно звичка... от же здавалося, що йому бракувало дещо. Видима річ: його вже тягне на шлях. Не на шлях, ні; а подобалося йому провозжати її...

От і достався до берега. Він мабуть аж укусив собі язик, щоб покарати його за сміливість і вщипнув себе за боки, за те зайшов так далеко.

Чималий час ішли мовчки. Дівчина не відповідала. Вона йшла собі легкою ходою пряхи, з кошиком на лівім боці, й ростинала повітре правою рукою, махаючи нею як вагалом.

*) Див. кн. IX ЛНВ.

Вона думала про свій сон. Їй здавало ся що вона марить і ввижає чудні речі, і кілька разів вона повертала голову, гадаючи що бачить у пітьмі того собаку, що лизав їй руки і мав Тонетове обличчя, і від згадки тієї їй ставало смішно. Але ні, те що було побіч неї був добрий парубіка, здатний оборонити її, трохи боязкий і майлуватий-се правда, з головою похиленою, неначе ті слова що він промовив, нахидили її до грудей та й приткнули там.

Росета ще більше його засоромила. От бачите: Чому він се робить? Чому виходить на шлях провожати її? Що скажуть люде? Як що батько її довідаєть ся, от буде лихо!..

— Чому? чому? — питала дівчина.

І хлопець, що раз дужче смутний, дужче несміливий, як доведений злочинець що чує свій присуд, нічого не відповів. Ішов тією ж ходюю що й дівчина, але відрізвивши ся від неї, спотикаючи ся на берег шляху. Росеті здало ся що він от-от заплаче.

Але вже близько хати, як мали вже розійти ся, на Тонета напав порив одваги несміливої людини і він заговорив так саме завзято, як раніш мовчав, і як неначе б не пройшло вже багато хвилин, він одповів на питанне дівчини:

— Чому?... Тому що люблю тебе.

Сказав се нахилившись до неї так, що дихав їй на вид, блискаючи очима немов з їх вискакувала вся правда, а по тому, каючи ся що сказав, валяканий і прибитий своїми словами, кинув ся бігти, як дитина.

Так він її кохав. Уже днів зо два дівчина дожидала того слова, а проте воно справило на неї вражінне несподіваного відкриття. Вона теж його любить, і цілу ніч навіть у снах вона вчувала, що над її ухом тихенько промовляють ся безліч разів ті самі слова:

— Тому що люблю тебе.

Тонет не діждав ся до другого вечера. Вранці рано Росета побачила його на дорозі; притаївшись за шовковницею, він дивив ся на неї з побюваннем, як дитина що боїть ся нагінки і почуває каятте, готовий чкурнути навіткача від першого руху невдоволення.

Але пряха всіхнула ся зачервонівши ся, і він уже не втік.

Все було сказане. Не вертали ся до розмови про те що кохають ся, але було признаною річю жениханне, і Тонет не змилив ні разу та й провожав її в дорозі.

Пузатий альборайський різник ревів від злости, бачучи таку зміну свого наймита, що раніш був такий пильний, а тепер раз-у-раз шукає приключки щоб години та ще години пробувати на городі, а найпаче у вечері.

Але з егоїзмом свого щастя Тонет о стільки ж звертав увагу на

лайку й погрози свого хозіяна, як і пряха на свого батька, до якого почувала страху більш ніж поваги.

Росета завше держала в своїй кімнаті яке небудь гніздо, що — казала — знаходила в дорозі. Її хлопець не приходив ніколи з порожніми руками, і обнишпорював усі очерети й дерева на городі, аби повітати свою молоду кубельцем з соломи та хмизинок, на дні якого кілька штук пустунчиків з рожевою шкуркою, веритою тонесеньким пухом і з голим задком страшенно пищали роззявляючи здоровений дзьоб, який не можна було ніяк занадто напхати хлібом. Росета берегла подарунок у своїй хаті, як немов би то була сама особа її коханця, і плакала коли її брати, дрібнота що мала хату за гніздо, доти роздивлялися на пташенят, поки скручували їм шийку.

Інколи Тонет з'являвся з горбом на животі, з чересом повним вовчого бобу та земляних оріхів, куплених у корчмі Копи, і вони йдучи дорогою їли та все їли, дивлячись одно одному в очі; осміхаючись як дурненькі, сами не знаючи чого, і сідали багато разів на березі дороги, не помічаючи того.

Вона була більш розсудлива з двох і робила йому вимови. Завше витрачає гроші! Два реалі або трохи менше лишив він у корчмі за тиждень на ласощі для неї. А він показував ся щедрим. Для кого б він хотів грошей, як би не для неї? Як поберуть ся — що колись же та станеть ся — то отоді вже берегтиме гроші. Діло буде за десять — дванадцять років; нема чого хапати ся; звичайно женихання на городі тягнеть ся такий довгий час.

Мова про одружіння повертала Росету до дійсности. У той день як батько про все те довідаєть ся... Пресвятая Діво! потрощить її палицею. І вона говорила про сподіване лущюванне спокійно, всміхаючись, як дужа дівчина, звична до тієї батьківської влади, жорстокої, суворой й поважної, що виявляє себе ляпасами та ломакою.

Їхні стосунки були невинні. Ніколи не виявляло ся проміж їх палкого бажання, збудження тіла. Ішли собі шляхом майже порожнім у сутіні смеркання, і та самота неначе ще відганяла від їх думок кожне нечисте бажання.

Раз якось як Тонет ненавмисне зачепив рукою Росетин стан, він почервонів, неначе був він дівчиною.

Обоє вони були далеко від тієї думки, що своїми щоденними побаченнями можуть дійти до чого иншого, крім розмовляти та дивитись одно на одного. То було перше кохання, розцвіт молодого віку, що ледве прокидаєть ся, що задовольняєть ся тим щоб дивити ся, розмовляти й сміятися, без найменшої тіні побажання.

Пряха, що в часи страшних вечерів так бажала приходу весни, побачила з тривогою, що настали часи довгого й ясного смеркання.

Тоді стала зустрічати ся з своїм молодим за-видна і в дорозі завше здивувались товаришки з фабрики або яка небудь сусіда, що бачивши їх у парі злосливо всміхали ся, догадуючи ся про все.

На фабриці почалось глузування з боку всіх дівчат-ворогів, що питали її, кешкуючи, коли вона побереть ся, і прозивали її пастушкою за те що вподобала собі онука дядька Томби.

Бідна Росета тремтіла від неспокою. Та й заробить же вона палиці. Кожного дня звістка може дійти до батька. І стало ся те тоді як Батіст у день свого присуду в Водяному Суді побачив її на дорозі в товаристві Тонета.

Але нічого не стало ся. Щасливий випадок з поливанням визволив її. Її батько, радий що врятовав урожай, обмежив ся тим що кілька разів поглянув на неї зморщивши брови й поважним голосом об'явив їй з притиском, піднявши палець у гору, щоб на далі вона вертала ся з фабрики сама, а в противнім разі вона знає, який він є.

І вона вертала ся сама цілий тиждень. Тонет почував повну повагу до пана Батіста і вдовольняв ся тим, що засідав по-біля шляху, щоб побачити як ітиме дівчина, або йшов за нею зовсім з-далека.

Дні стали значно довші і на шляху було більше людей.

Але се порізнення не могло довго тягти ся для нетерплячих коханців і одної неділі в вечері Росета, не маючи діла та занудивши ся сновигати перед порогом своєї хати, ввижаючи Тонета в кожній людині що проходила далекими стежками, вхопила зелену поливяну тикву й сказала матери, що піде по воду до Царициної криниці

Мати пустила її. Їй треба розважитись: бідна дівчина! в неї немає приятельок, а молодість вимагає свого.

Царицина криниця була гордошами всієї тієї сторони городу, якій судилось задовольняти ся водою з колодязів та рудим каламутним пиллом що протікав каналами.

Вона була перед покинутою пусткою, була дуже стародавня й мала великі заслуги, як казали найбільш розумні з селян: робота Маврів, як казав Піменто, пам'ятка того часу як апостоли ходили по землі та хрестили поганців, як об'являв з поважністю оракула дядько Томба.

Вечорами можна було бачити, як проходять шляхом, облямованим тополями з неспокойним срібним листем, гуртки дівчат з непорушними тиквами на голові, що своєю рівною ходою й стрункою постаттю нагадували дівчат стародавніх грецьких процесій.

Ся низка дівчат надавала Валенсійському городови якийсь біблійний дух; нагадувала арабську поезію що виспівує дівчину біля криниці з глеком на голові, — зеднання в одній картині двох найдужчих пристрастей східного люду: красу і воду.

ЛНВістник 1910, кн. X.

10

Царицина криниця була квадратова сажалка з стїнами з червоного каменю і з водою нижче рівня землі. На дно треба було сходити на шість ступнів, завше слизьких і зелених від вохкості. На одній з стїн чотирокутника, против східців було видно барелєф з забрудженими фігурами, яких не можна було розібрати під корою вапни.

Повинно то була Дїва оточена ангелами. Утвір грубої й наївної умілости середніх віків; яка небудь обітниця з часів здобуття. Але покоління довбали камінь, щоб краще позначити фігури замазані роками, а інші шпарували його в пориві варварської цікавості, і так облупили камінь, що можна було тільки розібрати невиразну жіночу постать, *царицю*, що надала своє імя криниці: царицю Маврів, якою неодмінно повинна бути кожна в сільських переказах.

Там не мало галасували й товпили ся що-неділі у вечері. Більш тридцятка дівчат стовплювали ся з своїми тиквами, хапаючи ся кожна набрати води першою і не поспішаючи йти собі. Штовхали одна одну на вузьких сходах, підобгавши поли між колїна, щоб нахилитись і натопити свою тикву в малесенький ставочок, якого поверхня, тремтіла надимаючи бульби води що підіймала ся з глибини піску де росли жмути слизької трави, зелені чуприни що хвилювали ся в тюрмі кришталевої води, здригаючи ся під натиском течії. Неспокійні ткачі скородили тоненькими лапками ясну поверхню.

Ті що вже набрали в свої тикви, сідали на березі ставочка, про- стягнувши ноги над водою і підбіраючи їх із криком засоромлення кожного разу, як хто з парубків нахилив ся напитись води й зазирає угору.

То була згряя галасливих горобців. Балакали всі разом; одні лаяли ся, інші судили відсутних, розповідаючи всі скандали на городі, і молодь, вільна від суворого батьківського догляду, відкидала лицемірний вигляд вироблений за для дому, показує ся з настирливістю, властивою жорстокості позбавленій сердечного тепла. Сі муринські ангели, що так лагідненько співали радування й віршики в Альборайській церкві, як обходило ся дівчаче свято, запалювали ся зістаючи ся сами і прикрашали свою розмову виразами візників, балакаючи про інтимні речі з апломбом акушерки.

Туди впала Росета з своєю тиквою, не спіткавши в дорозі свого миленького, хоч ішла дуже по малу, часто повертаючи голову та кожної хвилини сподїваючи ся що він от-от вийде якою небудь стежкою.

Галаслива кумпанія біля краниці замовєла побачивши її. Росетина присутність спершу справила остовпінне в першу хвилину. Було так як коли б зявив ся Мавр у Альборайській церкві під час великої служби Божої. Чого причвалала та голодранка?

Росета привітала двох чи трьох дівчат, що були її товаришками

на фабриці, і вони ледве відповіли їй підобгавши губи й з тоном зневаги.

Інші опам'ятавшись від здивовання, розмовляли далі, як неначе б нічого не трапилось, не бажаючи навіть пошанувати приблуду мовчанкою.

Росета зійшла до криниці і набравши в тикву води підвівши ся підняла голову через стіну й кинула жадібний погляд на всю рівнину.

— Дивись, дивись; не прийде.

Се сказала небога Піменто, дочка однієї Пепетиної сестри, нервова чорнушка з задраним і нахабним носом, що пишала ся тим, що вона єдина дочка і що її батько не платив нікому чинша, бо ті чотирі нивки що він обробляв, були його повною власністю.

Еге ж, може виглядати скільки хоче, та він не прийде. А інші хиба не знають кого вона виглядає? То ж свого миленького, дядькового Томбиного онука. Осе так парочка!

І тридцяті лютих ротів реготали ся й реготали ся наче кусали, не тому що в самій речі знаходили багато смішного, а тільки аби знівечити дочку осоружного Батиста.

— Пастушка! свята пастушка!

Росета байдужно здвигнула плечима. Вона сього сподівала ся; зрештою кепкування на фабриці притупило її вразливість.

Поставила на голову тикву й вийшла по східцях, але на останьому її спинив тоненький голосок Піментової небоги. Та гадина добре знала чим укусити!

Не побереть ся вона з онучком дядька Томби. Він хоч злидар, голодранець, але дуже чесний хлопець і не здатний поріднити ся з злодійською сімєю.

Росета мало не впустила своєї тикви. Почервоніла, як не мов би сі слова, ростинаючи їй серце, вигнали всю кров на обличчя, а далі сполотніла блідостью мерця.

— Хто злодій? хто? — спитала вона тремтячим голосом, який розсмішив усю кумпанію біля криниці.

Хто? — Її батько. Піменто, її дядько, добре се знає, і в корчмі у Копи тільки про се й розмови. А вони гадали що минуле зістанеть ся сховане? Покинули своє село, бо там їх добре знали; тому й прийшли сюди, щоб заволодіти не своїм добром. Та відоме й те, що пан Батист відсидів за лихі діла...

І так говорила й говорила гадюка, виголошуючи все те що чула дома й на городі, брехні вигадані гультяями Копиної корчми, цілу сітку обрехів що виплів Піменто, який що далі то все менше мав охоту напасати на Батиста очі в очі, а вишукував способу воювати з ним, знесилити й ранили оббріванням.

В Росеті зразу прокинулась батькова твердість ; вона затремтіла й забелькотала від гніву ; очі її налили ся кровю. Тиква впала й розбила ся на скалки, обливши дівчат що були ближче, які запротестували хором назвавши її падлюкою. Але на такі дрібниці не варто було звертати увагу.

— Мій батько ! — крикнула вона підстунивши до нахаби. — Мій батько злодій ! Скажи ще раз і я тобі ростовчу пику !

Але чорнявці не було потреби повторювати, бо перш ніж вона могла розкрити рота, дістала кудаком у самі губи, і пальці Росети вцепили ся в її волосся. Інстинктивно від болю, вона теж ухопили ся за біле волосся пряхи, і кілька хвилин можна було бачити, як вони тягали одна одну, зігнувши ся, вигрикуючи від болю й осатанілости, мало не достаючи лобом до землі, сіпали одна одну, смигаючи люто за волосся. Попадали шпильки, розскудовчились кучері. Пишне волосся здавало ся військовими штандарами, не побідно маючими, а зібганими й пошматованими ворожою рукою.

Але Росета, більш дужа або більш розлючена, випручала ся й мала повалити свою неприятельку та й дати їй доброї прочуханки і вже вільною рукою хотіла ззуті черевик, коли стала ся нечувана обурююча звіряча сцена.

Не змовляючись і не кажучи ні слова, як неначе б уся ненависть їх родин, розмови й прокльони чуті в їхніх хатах повстали в їх раптом, всі кинули ся разом на Батістову дочку.

— Злодійка ! Злодійка !

І все змішало ся. Росета зникла під розлютованими руками. Її вид укрит ся дряпанцями ; зігнувшись під численними ударами, вона не могла впасти бо вороги стиснули її й не давали впасти. Але поти штовхали то в один то в другий бік, поки нарешті покотила ся головою по слизьких сходах і вдарилася лобом об гострий камінь.

Кров ! Як неначе б хто шпурнув каменем у дерево обсіле зграєюптаства. Всі хутко розскачили ся і розбігли ся у різні сторони, з тиквами на голові і за кілька хвилин біля криниці не видно було нікого крім бідолашної Росети з розпатланим волоссям, роздертими фалдами, з обличчям замазаним пилом і кровю, яка плачучи пішла до дому.

Який крик зчинила мати як її побачила ! Як нарікала довідавшись про пригоду ! Той нарід гірший за жидів. Боже ! Боже ! І таке злочинство може творити ся в християнській землі ?

Далі не можна жити. Вже їм мало того, що чоловіки заводять ся з її бідним Батістом, переслідують і оббріхують його перед трибуналом та накладають не праведні штрафи. Тепер і дівчата заповзяли ся до її бідолашної Росети, немов нещасна чим небудь винна. І все через

віщо? Через те що вони хочуть жити працюючи, не кривдячи нікого, як Бог велить.

Батіст як побачив свою дочку, то зблід. Він ступив кілька кроків до шляху, дивлячись на хату Піменто, якої стріха видніла ся через очерети.

Але зупинив ся й скінчив тим, що легенько нагримав на свою дочку. Сей випадок навчить її не проходжувати ся городом. Їм треба уникати всяких стосунків з иншими : жити в куші та зеднаними в хаті, не відходячи ніколи від тієї землі що була їхнім життем.

А прийти до їх у хату — нехай добре постережуть ся.

VI.

Гудінне як з осячаго гнізда, дзиччанне як з улїка бджіл чули рано й вечір селяне, проходячи проти млина Кадена шляхом що веде до моря.

Рясний рядок тополь замикав невеличку площу яку творив шлях, що ставав ширшим перед нагромадженням стародавніх дахів, поколотих стїн і чорних вікон млина, давньої й похилої фабрики, що стояла над каналом, сперши ся на два грубих підмуровання між якими спадала вода пінявою каскадою.

Повільне й однотонне гудінне, що здавало ся виходить з-між дерев, ішло від школи дон Хоакіна урядженої в хаті скритій низкою тополь.

Ніколи наука не мала гіршого помешкання, хоч і звичайно живе вона не в палацах.

То була стара хата, без иншого освітлення, крім того що йшло через двері та дірки в стрісі. Стіни непевної білоти, далі пані господиня, товста жінка, що провадила житте сидячи в плетенім креслі й цілий день слухала та дивилась на свого чоловіка ; кілька ослонів, три засмальцовані таблиці з азбукою, обірваних по краях, придіплені до стіни жованим хлібом, а в покої поруч із школою кілька меблів, нечисленних і старих, що здавало ся обїздили половину Еспанії.

У цілій хаті була тільки одна річ нова : товста комишина, яку вчитель держав за дверима і відновляв кожного другого дня в сусїдніх комишах ; превелике щастя що ся порода була така дешева, бо дуже швидко трощила ся на твердых стрижених головах тих маленьких дикунів.

Книжок навряд чи можна було побачити зо три штуки в школі. Одна й та сама книжка слуговала для всіх. А на що їх більше? Там панувала муринська метода : співати й повторювати, аж поки потрібна річ від безперестанного приплїшування втокмачувала ся в тверді голови.

І тому від ранку до вечера крізь двері старої халупи гуло нудне співанне, з якого жартували всі пташки околиці.

- От... че... наш, иже... є... ся... на... не... бе... сїх...
- Бого... ро... ди... це... ді... во...
- Двічі... по... два... чоо... ти... ри.

І горобці, коноплянки, носаті жайворонки, що тікали від хлопців як від чортів, побачивши їх гурток де небудь на дорозі, тут сідали з найбільшою довірою на сусідні дерева, і навіть проходились підскакуючи на своїх тоненьких лапках перед дверима школи, сміючи ся безсоромним реготом із своїх запеклих ворогів, бо бачили їх у клітці, під погрозою комишини присуджених тільки поглядати на їх скоса, не маючи змоги поворухнутись та повторюючи таку нудну й осоружну приспівку.

Коли-не-коли хор змовкав і лунав величний голос дон-Хоакіна, що випускав струмок своєї вчености.

- Скільки є діл милосердя?..
- Скільки буде двічі по сїм?

І рідко коли був задоволений з відповіді.

— Ви, панове, падлюки. Слухаєте мене так, неначе я до вас говорю по-грецькому. І подумати тільки, що я з вами поводжу ся зо всією делікатністю як у городянській колегії, щоб ви навчили ся добрих форм і вміли розмовляти як люде!.. З рештою, маєте до кого бути подібними: ви такі самі телепні, як добродії ваші батьки, що гавкають по собачому, їм завше є залишок грошей щоб піти до корчми, і знаходять ся тисяча виправдань, щоб не дати мені в суботу двох кварто *), що мені належать ся.

І похожав обурений, особливо як доходив до нарікання на забутливість про суботу. Та се було видно й з його убрання й цілої постати що наче була поділена на дві половині.

Зі споду пошарпані постолі, завше забруджені грязюкою; старі штани з бавовняної матерії; зашкарублі жорсткі руки, і в шпарах на їх шкірі земля з його городчика, грядочки городини, що він мав напроти хати і яка часто-густо тільки й складала ся на його обід. Але від пояса вгору показувало ся панство, „гідність жерця науки“ як він казав; те що відрізняло його від усіх мешканців інших хат, кошанні прикутої до риллі: шийна хусточка крикливих кольорів на брудній сорочці, сиві й щетинкуваті вуси, що розділяли його круглий і червоний вид, і синій картуз із козирком з воцанки, памятка однієї з численних служб, які він одбував у своїм повнім пригод житті.

Се розважало його в злиднях, найпаче хусточка, якої ніхто в околиці не носив і якою він пвшав ся як прикметою найвищої значности, чимсь на кшталт золотого руна городу.

*) Кварто — мідна монета, коло 5 сантиметів.

Городній люд поважав дон-Хоакіна, хоч у справі піддержання його злиденного існування поводив ся небало й лукаво. Чого тільки той чоловік не бачив!.. Де він тільки не бував по світу!.. Раз якось служив на залізниці, іншими часами помагав збирати податки в найбільш далекіх провінціях Еспанії; навіть казали, що служив десь у Америці в цивільній гвардії. На решті, що був пишний птах, та змиршавів.

— Дон-Хоакін, — казала його товста жінка, що була першою в забезпечуванні йому належної поваги, — ніколи не бачив себе в такому становищу як тепер. Ми походимо з дуже доброго роду. Недоля привела нас сюди, але ми лопатою гребли гроші.

І сільські кумасі, що нівроку їм не були забутливі й забували тільки віддати в суботу два кварта за науку, поважали дон-Хоакіна як вищої породи людину, тільки залишали собі приємність трошечки поспіяти ся з його зеленого жупанка з квадратовими полами, що він напинав на себе в свята, як співав у хорі Альборайської церкви під час великої служби.

Його закинули злидні, і впав він сюди з своєю неомірною й пухкою дружиною, як міг би впасти й деінде. Він помагав сільському писареві в надзвичайних роботах, готував з йому тільки з відомого зілля де які декохти, що дива творили по хатах, от же всі визнавали що він дуже тямуща людина, і він не маючи ні титула вчителя, ні страху що хтось причепить ся до його й одбере в його школу, яка не давали навіть на хліб, він досягав за поміччу втовкування й лупцювання, того що почали слезезувати й сидіти нерухомо всі гульвіси від п'яти до десяти років, що в святні дні шиурляли каміннем на пташок, крали овочи та ганяли собак на шляхах городу.

Відкіля походив учитель? Усі сусідки се знали: дуже здалека, відтіля, з чужини, і на даремно було допитувати ся дальших пояснень, бо за для географічної науки городу всяк хто не говорив по валенсійському, належав до чужини.

Не легкі були труди, які ніс дон-Хоакін щоб змусити своїх учнів розуміти його, та щоб вони не відхиляли ся від кастильської мови. Він мав таких що пробули місяців зо два в школі й широко вирачували очи та чухали собі потилицю, не розуміючи того, що казав їм учитель такими нечуваними ніколи в їх хаті словами.

Як страждав бідний добродій! він, що вважав тріумфами навчання свою делікатність, свою чемність, свою добру мову, про яку казала його дружина.

Кожне слово що ученики його вимовляли погано, (а не промовляли вони добре ні одного) змушувало його харчати й підіймати з обурення руки до вохкої стелі халуни. Він пишав ся гречністю з якою поводив ся з своїми учнями.

— Ся вбога хата — казав він до тридцятка хлопят що тисли ся й штовхали ся на вузеньких лавках, слухаючи його в зануді й страсі перед комишиною, — повинна бути, на ваші очі, як-би храмом чемности й доброго виховання. Що я кажу храмом! Се е світло що осяює й розгонить темряву дикунства сього городу. Без мене чим ви були? Товаряками, і вибачайте на сьому слові: тим самим що й панове батьки ваші, котрих я не хочу ображати. Але, як Бог поможе, ви маєте вийти відсіля докінченими особами й будете вміти показати ся де схочете, бо мали щасливу нагоду знайти такого вчителя як я. Чи не так же?..

І хлопці на відповідь із запалом кивали головою, так що де-хто з їх стугав ся об голову сусіда, і навіть його жінка зворушена храмом і світлом переставала вязати панчошу й відсувала свій плетений стілець, щоб обійняти закоханим поглядом свого чоловіка.

Він звертав ся з запитаннями до всієї тії шолудивої кумпанії, босоногої й пошарианої, з гніткою ввічливістю.

— А нуте, сеньйор де-Льйопіс: устаньте.

І сеньйор де-Льйопіс, пузанчик шести років, у штанцях до половини литок, на одцій підтяжці, злавив з лавки до долу і ставив ся перед учителем, поглядаючи з-під лоба на страшну комишину.

— Я вже давно бачу, що ви колуєте в носі та крутите галочки. Се гидка вада, сеньйор де-Льйопіс; можете поняти віри вашому вчителю. На сей раз пробачаю бо ви пильно вчитесь і знаєте таблицю помноження; але наука нічого не варта, коли бракує добре виховання. Не забувайте сього, сеньйор де-Льйопіс.

І крутільник галочок згоджував ся зі всім, радий що відбув орацію без комишини; коли се другий хлопчисько, що сидів на лавці з ним поруч і десь таїв давне незадоволення, бачивши його на ногах і з відкритим задом, по-зрадецькому добре його вщипнув.

— Ай! ай! сеньйоре вчителю! — скрикнув хлопець, — Коняча Пика щипаєть ся!

Яке ж було обурення дона Хоакіна! Найбільше збуджувала його гнів завичка хлопців звати одно одного улишними прізвіщами своїх батьків, а то й вигадувати нові.

— Хто се Коняча Пика? Ви хочете сказати: сеньйор де-Періс? Що за спосіб розмови! Боже мій! можна подумати що се шинок... Хоч би ви принаймні були сказали коняча голова! От і присвячуй себе на навчання таких дурнів! Телепні!..

І піднявши комишину, він почав роздавати гучні палі: одному за щипання, а другому за невластивість вислову, як говорив з хрипом дон Хоакін, не перестаючи шмагати. Він частував на-осліп і інші хлопці

тудили ся на лавках, згинали ся, ховаючи кожний голову за спину сусіда; а одному хлопчакowi, маленькому Батістовому синовi, з переляку від хвиськання комишини, стало ся нещастє.

Се втихомирило вчителя і вернуло йому втрачену величавість, а тим часом відшмагана аудиторія затикала носи.

— Донья Пепа, — сказав він до своєї жінки. — Візьміть сеньйора де-Борруля, який зле себе почуває, й обчистьте його на дворі.

І жінка, що мала де-яку увагу до трьох Батістових синів, за те що платили кожної суботи, вхопила однією рукою сеньйора де-Борруля, і він вийшов з школи хитаючи ся на тоненьких ніжках, все ще плачучи з переляку й показуючи через задню роспірку в штаніх ще де що крім сорочки.

По скінченю сих інцидентів знов затягали пісню-лекцію, і дерева здрігали ся від зануди, перепускаючи крізь своє гілле монотонне гудінне.

Часом чуло ся смутне тельняканне дзвінків, і вся школа зворушувала ся від задоволення. То йшла отарадядька Томби, що наближала ся. Всі знали що як прийде старий із своїми вівцями, то будуть мати пару годин відпочинку.

Коли вівчар був балакучий, то й учитель не зіставав ся по заду; обоє починали нескінчену розмову, а тим часом учні покидали свої лавки, щоб послухати їх зблизька, або зникали потихеньку й ішли бавити ся з овечками що щипали травицю по сусідніх берегах.

Дон Хоакін почував велику прихильність до старого. Він бував у світах, виявляв до його пошану тим що розмовляв з ним по-кастильському, розумів ся на лікарських зіллях, не відбиваючи від його клієнтів; на останку був одинокою людиною на городах, що міг з ним рівняти ся.

Зявляли ся вони завше однаково. Перше приходили овечки до дверей школи, стромляли голову, нюхали з цікавостю й відходили собі геть з де-якою зневагою, переконавши ся що тут не більше паші як і поживи для розуму і та не варт нічого; потім надходив дядько Томба, ступаючи з певностю по тій знайомій землі, але виставляючи перед себе ковіньку, єдину поміч своїм напівмертвим очам.

Сідали на цегляну лавку що була біля самих дверей і вчитель і пастух розмовляли, а на їх дивували ся мовчки донья Хосефа й більшенькі з школярів, що поволі наближали ся й ставали навколо.

Дядько Томба, що навіть ідучи шляхом завше розмовляв з своїми вівцями, спочатку говорив не гладко, наче людина що боїть ся виявити свою ваду, але балакучість учителя його запалювала і він незабаром кидав ся в безмежне море вічних своїх сторій. Скаржив ся на те, що Ес-

панія препогано ведеть ся, на те що говорили на городі ті що приходили з Валенсії, на лихих правителів, які винні в тому що стали погані врожаї, а на останку завше додавав:

— Ті часи, дон Хуакін, ті мої часи були не такі. Добродій їх не зазначають, але й ваші часи все ж були кращі ніж сї. Що далі, то йдеть ся на гірше... А що побачить уся ся малеча, як повиростає!

Се, видимо, було вступом до його історії.

— Якби ви були бачили нас що воювали в загоні ченчика! (настух завше вимовляв *flaige* замість *fraile*). Ото були Еспанці. Теперішні люде завзяті тільки в корчмі Копи. Я мав вісімнадцять років; на голові кашкет з мідним орлом, що я здобув у вбитого, а рушниця довша за мене. А ченчик ... Що за чоловік! Тепер от кажуть про такого або такого генерала. Брехня, все брехня! Де був отець Невот, інших наче не було. Любо глянути було як сидить на своєму конику підгорнувши поли, з кривою шаблею й пістолями. Як ми ганяли! Один разтут, инший у провінції Алїканте, по тім по близу Альбасета: за нами ганяли ся слідом, але ми, де запопали Француза, то стирали його на порох. Наче ще тепер їх бачу: мусью! пардон! а я його багнетом штурх, штурх!

І зморщений дід запалював ся, підводив голову, його погаслі очі блищали слабими искрами, він порушав ковіньку немов би все ще колов ворогів. А далі починав свої поради: З-за добродушного діда виявляв ся жорстокий чоловік, неблаганний, вихований на війні в чистому полі. Показували ся його дикі інстинкти, закаменілі за-молоду й байду-жі до бігу часу. Він звертав ся по валенсійському до хлопців, частуючи їх овочем свого досвіду. Вони повинні вірити йому, бо він багато де чого надивив ся. В життю треба терпеливості щоб помщати ся над ворогом; треба дивити ся, як летить мяч і коли летить саме до тебе, вдарити його з силою. І подаючи свої жорстокі поради, він прижмурював очі, що на дні глибоких ямок здавали ся примерклыми зірками, готовими погаснути. Він із старечою злосливостю росповідав про сцени боротьби на городі, засідки й хитрощи, про повну зневагу до життя собі подібних.

Учитель, боячи ся за моральність хлопців, наводив розмову на инше, згадуючи про Францію, що лишила великі спогади дядькови Томбі.

Се давало йому тему на цілу годину. Він, мовляв, знає ту країну так, неначе сам у їй народив ся. Як Валенсія віддала ся маршалови Суше, то його взято в полон, як і кілька тисячів инших, і відпродажено до великого міста, Тулузи французької. І він примішував до своєї мови страшенно покалічені французьські слова, які ще міг пригадати по стількох роках. Що за країна! Там чоловіки ходять у білих волохатих капелюхах, кольорових жупанах з комірцями до потилиці, в високих чо-

ботах як у кінного війська; жінки в сукнях як пихва на флейту, таких вузьких, що позначаєть ся все що під ними; і так він усе розповідав про убрання й звичаї часів Імперії, гадаючи що все так само й зістало ся й що сьогочасна Франція така сама як була з початку віку.

А тим часом як він оповідав у подробиці свої згадки, вчитель і його жінка уважно слухали, а де-хто з хлопців, користаючи з несподіваного відпочинку, відходили геть-геть від хати, й ганяли за вівцями, що тікали від їх як від лихого ворога. Вони тягали їх за хвіст, хапали їх за литки, примушуючи ходити на передніх ногах, качали їх з берега, або пробували сідати на їх пелехате руно; і бідолашні створіння надаремно протестували ніжним меканнем, бо пастух їх не чув, зайнятий тим що розповідав із смаком про сконання остатнього Француза котрого він убив.

— І скільки ж їх погинуло? — питав учитель на при кінці оповідання.

— Так щось сто двадцять, або сто тридцять, гаразд не пригадаю.

Чоловік і жінка поглянули одно на одного і всіхнули ся. Від останнього разу він прибільшив на двадцять. У міру того як минали літа, збільшували ся його славетні події й число вбитих ворогів.

Скарги овечої отари звертати на себе увагу вчителя.

— Мої панове — кричав він до сміливих хлопців, у той же час кажучи подати собі комишину, — Всі сюди! Чи не думаете ви що ми тут тільки й маємо що цілий день бавитись? Тут треба працювати.

І показуючи се своїм прикладом, махав комишиною для заохоти, заганняючи лупцюваннем у кошару вчености всю ту отару жартливих пустушів.

— За вашим дозволом, дядьку Томбо; вже більш двох годин, що ми розмовляємо. Я маю продовжити лекцію.

І тим часом як пастух, гречно відправлений, гнав своїх овечок до млина, щоб розповідати там знову свої сторії, в школі починало ся знову виспівуванне таблиці помноження, що була для учнів дон Хоакіна великою ознакою вчености.

Як сідало сонце, хлопці вигукували свій останній спів, віддаючи подяку Господеви, „що просвітив їх своїм світлом“, і кожний забирав свою торбинку з харчами, бо вважаючи на те що відлеглість на городі була чимала, хлопці виходили вранці з дому з запасом щоб перебувати цілий день у школі; навіть вороги дона Хоакіна казали що він був охочий карати їх тим що зменшав їхні порції, щоб таким робом відшкодувати недостачу припасів доньї Пепи.

Що п'ятницї, виходячи з школи, учні вислухували неодмінно ту саму промову.

— Мої панове, завтра субота; нагайдайте про се панї маткам вашим і повідоміть що той хто не принесе завтра двох кварто, не ввійде в школу.

Особливо нагадую про се вам, сеньйор... такий (тут він назвав з дванадцятку прізвищ). Три тижні як ви не приносите обіцяної плати, а так не можна провадити науку, ні витворювати знання, ні поборювати прирожене дикунство на сих полях. Я вкладаю все: мою вченість, мої книжки (і поглядав на три книжки що його жінка обережно збирала щоб заховати в стару комоду) а ви не даєте нічого. Кажу ж вам: хто завтра прийде з порожніми руками, не переступить сього порога. Застерігаю добродійок маток ваших.

Хлопці шикували ся парами, взявши ся за руки (так саме як у колегії Валенсії, атож як би ви думали?) і виходили з хати, поцілувавши спершу шоретку руку дон Хоакіна і всі повторювали пробігаючи біля його: Бувайте здорові! До завтра, як що Бог дасть!

Учитель провожав їх до пляцу перед млином, відкіля розбігали ся шляхи й стежки, і там ряди розривали ся на маленькі гуртки й розходили ся по всіх пунктах рівнини.

— Вважайте мої панове, я за вами стежитиму, — кричав дон Хоакін, як останню пересторогу, — стережіть ся красти садовину, шпурляти каміння й плигати через канали. Я маю пташку, що про все мені розказує, і як що завтра довідаю ся про що лихе, проворна комишина літатиме як чортяка.

І ставши на пляцу він довгий час проводив очима численнійший гурток, що віддалював ся Альборайським шляхом.

То були ті, що справніше платили. Між ними йшли три сини Батістові, для котрих часто той шлях ставав дорогою плачу.

Побравши ся всі трое за руки, вони старали ся йти по заду інших хлопців, які бувши з сусідніх хат з їхньою почували таку саму ненависть як і батьки до дядька Батіста й його родини й не проминали нагоди допекти їм.

Двоє старшенькі вмiли боронити ся і, більш або менш подряпані, в де-яких випадках навіть виходили переможцями. Але найменший, Паскуалет, кругленький, пузатенький хлопчик, що мав тільки пять років і якого мати кохала за його милу й смирну вдачу та гадала зробити попом, починав плакати, ледве бачив що його брати встряли в страшну бійку з іншими товаришами.

Багато разів двоє старших приходили до дому змокрілі, обсіпані порохом, наче барложили ся на шляху, з обірваними штанами, з роспанаханю сорочкою. То були знаки бойовища; малий росповідав про його плачучи. І мати мусіла гоїти якого небудь із старших та прикла-

дати йому мідну грошину, добре притискаючи до гупі, що набігла йому від зрадецької каменюки.

Тереса збентежувала ся довідавши ся про замахы які зроблено на її синів, і як жінка груба й одважна, що народила ся в полі, заспокоювала ся тільки тоді, як чула що її діти вмiли боронити ся й дали доброго чосу ворогови.

На Бога! Коли б тільки над усе берегли Паскуалета! І старший брат обурений, обіцяв хлосту кожній злій личині яку тільки зустріне де на шляху.

Кожного вечера, скоро дон Хоакін губив з очей той гурток, починало ся ворогуванне.

Вороги, сини та небожата тих що в корчмі заприсягали ся звести з світа Батіста, починали задержувати ходу вкорочуючи відлеглість між собою й трьома братами.

Ще брєніли в їх ухах слова вчителя й погроза проклятою пташкою, що все бачить і все переказує. Де-хто смiяв ся, але нишком. Той дядько такого багато знає!..

Але відповідно тому як відходили далі, вчителева погроза ставала не така страшна.

Починали крутитись коло трьох братів, ганяти ся одно за одним, регочучись, — хитра причепка натхєна несвідомим дитячим лицємiрством, — щоб пхнути їх на бігу, з свитим бажанєм укинути їх у канал, що межував із шляхом.

Потім того, коли сї штуки вичерпували ся без наслідків, раптом починали потилишники й скубанці.

— Злодії! злодії!

І кинувши їм сю образу, смикали їх за ухо й відбігали швидко, щоб там трохи далі повернути ся й крикнути знову ті самі слова.

Ся брєхня що вигадали вороги їхнього батька, дратувала до нестями хлопців. Двоє старших, покинувши Паскуалета, що ховав ся плачучи за дерево, набирали каміння й починала ся баталія по-серед шляху.

Свистіли кремінці між вітами дерев, сиплючи цілий дощ листя й відскакуючи від пнів та від косогорів; собаки вибігали люто гавкаючи, збігаючи ся на галас бійки, а жінки, стоячи на порозі своїх хат, здіймали до неба руки й кричали з обуренєм.

— Проклятуці! чорти!..

Такі бешкєти дошкуляли дон Хоакіна до самісiнького серця і на другий день змушували рушати ся його невблагану комишину. Що скажуть про його школу, про храм доброго виховання!

Боротьба не кінчала ся доти, доки не проїздив який небудь віз-

ник, що замахував ся на їх батою, або з якої небудь хати виходив дід з палюгою в руці, і напасники тікали, кидались у-ростіч, каючи ся за своє завзяте, як опиняли ся на самоті, і їх гвітила думка, що наводила на їх легка мінливість дитячого настрою — про ту пташку що все знає, та про ту віддяку що приготував їм на завтра дон Хоакін.

А тим часом три брати йшли собі далі своїм шляхом, чухаючи свої виразки здобуті в бої.

Одного вечора бідолашна Батістова жінка скрикнула аж до неба, побачивши в якому стані вернули ся її хлопята.

В той день баталія була люта. Ах! розбишаки! Двоє старші були в синяках; се як завше, не було чого звертати увагу.

Але меньшенький, архирей, як звала його милуючи мати, був мокрий від пят до голови, сердешне хлопя плакало й тремтіло від ляку, й холоду.

Люта ватага вкинула його в канал стоячої води; його витягли відтіля брати, всього в грязюці чорній та смердючій.

Мати положила його в своє ліжко, але бідолашний усе тремтів у неї на руках, чепляючи ся за її шию і белькотав голосом що здавав ся меканнем:

— Мамо! мамо!..

„Боже! дай нам терпеливості!“ Ввесь той народ, великі й малі, наважили ся звести з світа всю родину.

VII.

Сумний і похмурий неначе йшов на похорони, пішов Батіст шляхом до Валенсії, одного разу в четверг раненько. Того дня ставав скотський ярмарок у долині річки і він мав у чересі, наче велику гулю, торбинку з рядна з залишками своєї ошадности.

Нещастя сипались на хату. Одного тільки бракувало, щоб покрівля впала їм на голову й подавила всіх... Що за нарід! Куди він устряв!

Хлопчикова що дня ставало гірше, він трусив ся від пропасниці на руках матері, що тужила кожної години; двічі на день довідував ся лікар; зрештою хвороба мала йому коштувати дванадцять чи п'ятнадцять дуро, — мовляв, дрібничку.

Старший, Батістет, ледве міг одходити далі від свого поля. Мав ще й досі голову обв'язану биндами і вид увесь подряпаний від часу огидного бою що одного поранку він витримав на шляху з іншими хлопцями його віку, які йшли, як і він, до Валенсії збирати гній. Всгноєвози з околиці зеднали ся проти Батістета, і бідолашний хлопечко не міг виткнутись на шлях.

Двоє малих не ходили вже до школи, боячи ся бійки, яку доводилось би видержувати, вертаючись до дому.

А Росета, бідна дівчина! Вона здавала ся найбільш сумною. Батько прибирав собі дома суворий вид, кидав на неї суворі погляди, щоб нагадати їй, що вона повинна вдавати з себе байдужу, і що її смуток є замах на батькове значінне. Але на самоті добрий Батіст журився над смутком бідної дівчини. Він і сам був молодий і знав, які тяжкі бувають муки від кохання.

Все виявило ся. Від часу славетної сварки біля Царициної криниці, весь огород по цілих днях розмовляв про кохання Росетине з онуком дядька Томби.

Череватий Альборайський різник був лютий на свого наймита. А, ледащо. Тепер він знав, чому він забував свої обовязки, чого він тиняв ся вечорами по городу, як той циган. Панок дозволив собі мати молоду, неначе чоловік що мав би чим її годувати. І яку молоду, Боже мій! Досить тільки послухати, що кажуть покунці, як зупинять ся побалакати перед його столом. Усі кажуть в одно: дивують ся що такий чоловік як він — побожний, статечний і без жадної вади, хиба що любив де-що вкрасти на вазі, — дозволяє своєму наймитови проважати дочку ворога всього городу, людини лихої, про якого кажуть що він навіть сидів у тюрмі.

І як се все в розумінню пузатого хазяїна було неславою для його крамниці, то з кожним натуркуваннем цокотух ставав лютіший, сварив ся сікачем на смирного наймита або нападав ся на дядька Томбу, щоб той провчив свого ледачого внука.

Наслідки такі: різник відправив хлопця, і його дід знайшов йому роботу в Валенсії в иншого різника і просив його щоб не пускав хлопця на волю навіть у святні дні, щоб він знов не виходив на шлях виглядати Батістову дочку.

Тонет пішов покірно, з вохкими очима, як те ягня яких він тягав перед ножем свого хазяїна. Він більш не ходитиме. А там у хаті лишала ся бідна дівчина, ховала ся в своїй кімнаті щоб поплакати, стараючи ся яко мога не показати своєї журби перед матірью, що роздратована стількома неприємностями показувала ся неласкавою, та перед батьком, що нахваляв ся розірвати її на шматки, як що вона знов матиме молодого та дасть привід ворогам з околиці пащекувати.

Бідному Батістови, такому суворому й грізному, найбільшою болячкою з усіх його нещастя була безнадійність дочки, що втратила охоту до їжи, стала жовта, з смугами під очима, силувала ся вдавати себе байдужою, майже не спала, хоч се не перешкоджало їй що дня в свій час виходити на фабрику з затуманеними очима, що показували що її думки блукають десь далеко, що вона ввижає собі сни кожної години.

Чи можливі ще більші нещастя? Отже ще зіставали ся иньші. В тій

хаті навіть скотина не була вільна від отруйного духу ненависти, що наче плавав над нею.

Те чого не топтали ногами, псували лихим оком, і от через віщо його бідний Моррут, старий кінь, що наче належав до сім'ї, що тягав по шляхах його вбоге майно й дітей під час злиденних мандрівок, занепавав поволі в своїй новій стайні, найкращому помешканні за все його трудове життя.

Він поводився як чесна особа* за гірших часів, тоді як родина оселила в хаті й треба було орати закляту землю, закам'янулу за десять літ занедбання; тоді як доводилося возити раз-у-раз до Валенсії, збирати груз по руйновищах та старе дерево; тоді як наші було обмаль, а роботи до перерви. А от тепер, як перед віконцем стайні розгорнув ся чималий ланок свіжої трави, стрункої й хвилястої, що була вся для його; тепер як він мав стіл застелений тією зеленою й соковитою скартиною з чудовим духом; тепер як він став гладшати, як стали кругліші його гостроверхі стегна й вузловатий хребет, умер не знати від чого; може бути користаючи з свого певного права на відпочинок, як уже витяг на собі цілу родину.

Одного разу ліг на соломі й відмовився вийти, дивлячись на Батіста скляними жовтими очима, й від того погляду вмерли на устах господаря лайки й погрози обурення. Бідолашний Моррут був наче людина. Батіст, ізгадуючи його погляд, мало не плакав. Всі в хаті замешкали, і се лихо справило те, що родина раптом забула про бідного Паскуалета що трусився від пропасниці в ліжку.

Жінка Батістова плакала. Те створіння що витягало свою лагідну морду бачило появу на світ мало не всіх її дітей, і вона ще згадувала так, неначе се було вчора, як його купили на ярмарку в Сагунті, малого, брудного, вкритого лепом і грязюкою, як нікчемне лоша. А тепер наче відходив хтось із родини. І коли гидкі добродії приїхали з возом, щоб забрати трупа ветерана праці до казана де з його скелета стануть блискучо білі кістки, а з його тіла поживний гній, плакали діти, викрикуючи від дверей нескінченне прощай бідному Моррутові, що відїздив з задубілими ногами й обвислою головою, а тим часом мати, наче маючи страшне пречуття, обхопила руками слабу дитину.

Вона бачила свого сина тоді як він приходив у стайню щоб потягти за гриву Моррута, який терпів з ласкавою покірністю всі дитячі штуки. Вона бачила малого як батько саджав його на твердий хребет скотини, а він молотив маленькими ніжками блискучі боки й кричав: но! но! своїм дитячим язиком. І вони боялися, щоб смерть бідної скотинки не показала дорогу иньшим смертям. Боже, дай щоб одурили її сї причуття засмученої матери; нехай не понесе на своїй спині бідного

хлопчика шляхом до неба, як иньшого часу носив стежками городу вчепленого за його гриву, тихою ходою, щоб не скинути.

І бідний Батіст, думаючи думки про всі ті нещастя та перевертання в своїй уяві то хворобу дитини, то смерть коня, то рану другого сина, то тяжке засмучення своєї дочки, дійшов до передмістя і перейшов міст Серранський.

В кінці мосту на еспланаді між двома садками проти восьмикутних бапт, що витикали через дерева свої гостроробрі дуги, виставлені бойниці і благородний вінець зубців, Батіст зупинився й повів рукою по виду.

Треба було зайти до хазяїв, синів дон Сальвадора, та попросити в їх у позику дешицю, щоб поповнити ту суму що буде коштувати кінь на заміну бідного Моррута. Охайність є розкіш бідних людей, і він сів на кам'яну лавку, дожидаючи поки прийде на його черга щоб виголити бороду що за два тижні поросла колюча й шорстка, як колючки, й зачорнила йому вид.

Під накриттям високих платанів орудовали циліюрні сільського люду, вандрівні голярі. Пара крісельців з плетеними денцями й поручками лискучими від довгого вжиття, грілка на якій кипів горщик води, рушники непевного кольору, і пощерблені бритви, що скребли міцну шкіру паравіян з таким дерканнем, що аж моторошно ставало, складало весь скарб тих закладів на вільному повітрі.

Грубі хлопчинська, що прагнули стати підручними в мійських голярнях, відбували тут свою першу науку, і тим часом як вони муштровалися роблячи виразки та зарізаючи й здираючи клапті шкіри по всій голові, хазяїн розважав гостей розмовою, сидячи на улишній лавці, або вичитував у-голос газету громадї, що підперши щелепи обома руками незворушно слухала.

Тим, що сідали на крісло мук, притуляли до щоби цеглину твердого мила і терли й терли, аж поки показувала ся піна. А тоді брав ся до роботи неблаганий ніж, і добродій котрого голили твердо терпів виразки, з кривавими плямами на виду. Трохи далі цокали здоровенні жиці й безупинно клацали, ходячи то в один то в другий бік над круглою головою якого-небудь парубіки-хорошуна якого обстригали як пуделя; найвища елеганція: широка кучма над чолом, і половина голови з потилиці старанно обчекрижена.

Батіста обголили досить щасливо, поки він слухав, пірнувши в плетене крісло й прижмуривши очи, читання майстра, гугняве й однонаїтне, і його пояснення й уваги людини тямущої в громадських справах. Він дістав не більше трьох дряпанців та одну виразку в ухо. Иньшим разом траплялось більше. Він оддав свого пів реала і посунув у місто Серранською брамою.

ЛНВістник 1910, кн. X.

11

Дві години перегодом він вернув ся й сів на кам'яну лавку в гурті селян послухати майстра, поки прийде година торгу.

Хозиїни отсе позичили йому невелику суму, що бракувала йому на те щоб купити коня. Тепер найважнійша річ мати добре око щоб вибрати, бути спокійним щоб не дати себе одурити хитрим циганам, що проходили перед ним із своїми кіньми й зіходили по узбоччу до річища.

Одинадцять годин. Торг саме повинен розпалитись. До Батіста доходив невиразний гомін невидимого клекотіння; підіймало ся ржанне й голоси з річної долини. Він вагав ся, зіставав ся нерухомим, як людина що хоче відтягти хвилину великоважної постанови, і нарешті наважив ся зійти вниз на ярмарок.

Річище було, як завше, майже сухе. Кілька смужок води що виривались із заставок і гребель, що обводнюють рівнину, викручували ся творячи криві лінії й островці на порохнявому, гарячому й нерівному ґрунті, що більше скидав ся на африканську пустиню, ніж на лонно річки.

В такий час те все місце було аж біле від сонця без найменшої плями тіни.

Вози хліборобів з білими халабудами творили табор у середині річища, а вздовж муру витягшись низкою стояла скотина до продажу: чорні брикливі мули в червоних поносах, з лискучими крижками, що рушались від нервового неспокою, робочі коні міцні, але смутні, як раби сказані на вічну працю, що дивили ся на проходжий люд скляними очима, наче вгадуючи нового тирана, і маленькі жваві коники, що били землю копитами й сіпали обротьку що привязувала їх до муру.

Уподовж косогору, де зїзджати, стояли всякі негодащі товаришки: безухі осли, з брудною шерстю, в гидких болячках, сумні шкапи, з шкурою наче продертою гострими безмясими кістками, сліпі мули з шиєю як у бусля, вся ярмаркова мізерія, покидьки праці, що з побитою шкурою, з підсохлим черевом, з болячками розіденими зеленими грубими мухами, дожидали щоб прийшов хтось їх торгувати, — для бою биків, або який старець, що вмів би ще їх скористати.

По над течіями води, в середині річища, по бережках що вохкість покрила ріденьким килимом муріжка, гасали гуртками незануздані лошаки пустивши по вітру довгу гриву, стелючи хвіст по землі. Трохи далі мостів через круглі камяні очі було видно гуртки биків, що підобгавши ноги спокійно жували траву що підкидали їм пастухи, або лїниво ходили по спаленій землі, почувуючи тугу за свіжими яастівниками, й зупиняли ся в суворій поставі кожного разу як хлопці починали на їх свистіти з-за муру.

Ярмарок ставав що раз жвавіший. Округ кожного коня що при-

торгував ся збирала ся юрба рухливих і балакучих селян у жилетках з ясеновим цїпком у руці. Цигани, сухорляві, смагли, з широкики зігнутими лапами, в латаних чумарках і смушевих шапках, з-під яких горіли чорні очи горячковим блиском, говорили без перестану, дихаючи в лице покупшеви, наче бажаючи його загіпнотизувати.

— Але подиви ся, добродію, гаразд на кобилку. Приглянь ся, яка гарна... Се не кобилка, а панночка!

І селянин, байдужий до солодкої циганської пісні замкнувши ся сам у собі, задуманий і непевний, дивив ся в землю, дивив ся на кобилку, чухав потилицю, і нарешті мовив з упертою рішучістю:

— Добра... але більше не дам.

Щоб вирівняти рахунки та покрити продаж шукали захисту в холодочку, де баба продавала буханчики обсижені мухами, або наливала в липучі склянки з пів дванадцятка пляшок, що стояли в ряд на цинковім столі.

Батіст пройшов кілька разів туди й назад по між товаром, не звертаючи уваги на продавців, що чепляли ся до його вгадуючи його замір,

Ніщо йому не подобало ся. Ай, сердешний Моррут! Як тяжко знайти йому заміну! Як би не так треба було, то вернув ся-б, не купивши. Йому здавало ся, що він ображає вмерлого тим що зупиняє свою увагу на сих немилих конях.

На останку зупинив ся перед одним білим конем не дуже ситим і блескучим, з трошки обідраними литками, з де-яким виглядом утоми, робочою скотиною, що хоч показувала ся втомленою, але здавала ся дужею і жвавою.

Заледве він положив руку йому на крижі, як зявив ся коло його циган, облесливий, щиренький, і заговорив так, наче знав його ціле житте.

— Се перлина а не коник. Зараз видно, що добродій уміє розбирати добрих коней... І дешевий. Я гадаю що ми не розійдемось... Моноте! а ну проведи його, нехай пан побачить як він гарцює.

І згаданий Моноте, циганчук з вишнутим задом і зашкарублим лицем, ухопив коня за обротьку і став бігти по нерівному піску, а за ним бідний кінь, що тюпав неохоче, неначе йому набридло проробляти стільки разів ту саму операцію.

Збіг ся цікавий нарід і оточив Батіста й цигана, що слідували очима за ходою коня. Як вернув ся Моноте з конем, Батіст оглянув його уважно, устроїв свої пальці між жовті зуби, помацав рукою по всьому тілу, підняв копита щоб обдивити ся їх, і старанно оглянув між литками.

— Диви ся, добродію, диви ся, — казав циган — на те він і сто-

їть... Чистий, як свячена водиця. Тут не обдурюють нікого. Все натуральне. Не підправляють скотинку, як роблять інші, що перероблять тобі осла в один мент. Я його купив на тім тижні, і в думку мені не спало зчистити ті штучки, що в його на литках. А вже-ж бачив добродій як він вільно вимахує ногами. А що вже до запряжки — то й слонь не потягне так як він. Он тут на шиї, добродію, побачиш знаки.

Батіст не здавав ся незадоволеним оглядинами, але силував ся вдатися з себе знеохоченого, і все було йому не влад. Його нефортуна, яко візника, навчила його розпізнавати скотину, й він сам у собі сміяв ся з тих цікавих, що дивлячись на непоказну постать коня, балакали з циганом і казали що він годящий тільки на те, щоб відпровадити його до казана. — Його сумний і втомлений вигляд був такий, як звичайно в роботящої скотини, що покірно працює, поки здужає тягти.

Прийшла рішуча хвилина. Він його бере. Що за його?

— Для тебе, добродію, як ти мені приятель, — сказав циган, гладючи йому плече, — для тебе добродію, такого милого чоловіка, що вмітиме добре доглядати таку лялечку... я віддам його за сорок дуру, і ввесь тобі торг.

Батіст витримав удар спокійно, як людина звикла до такого роду розмов, і лукаво всміхнув ся.

— Добре. Так от для тебе я трохи скину. Хочеш двадцять і п'ять?

Циган простяг руки з театральним обуренням, відступив кілька кроків, зірвав собі з голови шапку, і втнув ще багато чудернацьких штук, щоб виявити своє розгнівання.

— Мати Божа! Двадцять п'ять дуру! Але чи придивив ся добродій до скотинки? Бодай я пронав коли можу віддати за таку ціну.

Але Батіст на всі його штуки відповів те саме:

Двадцять п'ять... ні шеляга більше.

І циган вичерпавши всі свої рації, яких було чимало, покликав найбільший доказ.

— Моноте! проведи коня... нехай добродій добре придивить ся.

І Моноте вдруге тюпав і тяг за обротьку коня, що, де далі, був дужче знуджений проходкою.

— Який рух! Га?—казав циган — іде наче маркиза на прогулянці. І таке добро варт для вас двадцять п'ят дуру?

— Ні шеляга більше, — знов сказав той уперто.

— Моноте, верни ся. Вже годі.

І циган, удаючи обурення, повернув ся спиною до покупця, наче даючи зрозуміти, що всякий торг скінчено, але коли побачив що Батіст справді пішов собі, то вся його поважність зникла.

— Ну, ну, добродію, яка буде твоя ласка?.. Ах, подиви ся-ж, пане

Баутиста; тільки що люблю тебе й хочу щоб ся лялечка була твоя, зроблю для тебе те що ні для кого не зробив би. Чи згода на тридцять і пять дуро? Нехай буде так. Присягаю ся спасіннем твоєї душі, що не зробив би сього навіть для рідного батенька.

На сей раз був ще жвавійший і рухливійший його протест, коли він побачив що хлібороба не зворушило зниження, і що на превелику силу він накинув два дуро. То се так мало подобаєть ся йому ся делікатна перлина? То він не має очей щоб бачити чого вона варт? А ну, Моноте, проведи ще раз.

Але вже Моноте не мав чого працювати ся знову, бо Батіст пішов собі геть, удаючи, що вже не хоче купувати.

Пішов ярмарком, дивлячи ся здалека на иньші конї, але все поглядав крайком ока на цигана, який удаючи так саме байдужність, стежив за ним, шпигував очима.

Наблизив ся до одного коня, дужого, з лискучою шерстю, якого не мав думки купити, догадуючи ся про високу його ціну. Ледве положив руку йому на крижі, почув над своїм ухом гарячий подих і бурмотанне:

— Тридцять і три... На спасінне твоїх діток, не кажи що ні. Адже бачиш, що мене легко вмовити.

— Двадцять вісімь, — відповів Батіст не обертаючись.

Як надивив ся досить на того гарного коня, то посунув далі і щоб робити що-небудь, став дивити ся, як стара селянка торгує ослика.

Циган повернув ся до свого коня і здалека дивив ся на його, махаючи кінцем обротьки, немов прикликаючи його. Батіст став наближатися поволі удаючи з себе неухажного, дивлячись на мости, де проходили, як рухомі кольорові куполи, розкриті парасольки міських жінок.

Вже було о пів-дня. Пісок річної долини пік огнем. Смуга взята між загати не рушала ся ні найлегшим подихом вітру. В тім гарячому й густому повітрі сонце, падаючи плазом, кололо шкуру й смажило уста.

Циган приступив кілька кроків до Батіста, подаючи йому кінєць обротьки, на знак володіння.

— Нехай ні по твоєму й не по моєму. Тридцять, і бачить святий Господь, що я нічого не заробив. Тридцять... не кажи мені, що ні, бо я здохну від пересердя. Гайда... Бий руку.

Батіст узяв за обротьку і простяг руку циганови, який стиснув її гаряче. Торг скінчив ся.

Хлібороб витрусив з свого череса всі ті запаси, що надимали йому живіт: білет що позичив йому хазяїн, кілька грошин по одному дуро, жменю дрібного срібла, загорнутого в папірову дудочку, і коли рахунок був повний, не міг уникнути від того щоб піти з циганом у холодок, і запросити його на шклянку та дати кілька сентімів Монотови за його біганину.

— Ти забрав, добродію, окрасу ярмарка. Сьогодні щасливий день для тебе, пане Баутісто; мабуть перехрестився правою рукою і свята Діва зійшла до тебе.

Довелося випити ще по другій — то вже могорич цигана, а далі Батіст перепинивши зразу течію його побажаннів і солодких слів, узяв за обротьку свого нового коня, й сівши на його голий хребет за допомогою прислужливого Монота, поїхав собі підтюпцем від галасливого ярмарку.

Він їхав задоволений з коня; день не пройшов для його марно. Про бідного Моррута він уже ледве згадував, і почував гордоці хазяїна, коли на мості або на шляху хто-небудь з огороду обертав ся подивити ся на білого коня.

Найбільше задоволення він мав проїздячи повз корчму Копи. Він примусив свою коняку бігти гордовитим скоком, немов би то був кінь доброї породи, і побачив, що, скоро він поминув корчму, показали ся на дверіх Піменто і всі гультяї городу з насупленими очима. Падлюки! Вже добре пересвідчили ся, що трудно їм його вкусити зубами, що він сам один зуміє борошити ся. А що, бачили: новий кінь. Коли-б ще й те що стало ся дома, можна було так легко залагодити!

Його шениця, висока й зелена, стояла наче озеро з неспокійними хвилями при самій дорозі; люцерна буйно розрослась і від її пахоців розкривали ся нїздрі в коня. Він не міг ремствувати на свою землю; але в середині в хаті він бояв ся зустрінути біду, вічну товаришку його життя, вона чигала на його щоб застромити в його свої пазурі

Почувши кінське тупання, вийшов Батістет з обв'язаною головою й підбіг ухопити обротьку, тим часом як батько злазив з коня. Хлопець захопив ся новим конем. Гладив його, положив йому руки між губи, і хапаючи ся заволодіти його спиною поставив стопу на його ногу, вхопив ся за ший й сів на круп як мурин.

Батіст увійшов у хату, білу й чепурну, як завше, з її лискучими кахлями, з усіми меблями на своєму місці, але наче оповиту в смуток чистого й блискучого похорону.

Жінка вийшла на поріг кімнати з припухлими й червоними очима, з распатланим волосем, виявляючи всім своїм утомленим виглядом про довгі ночі без сну. Тільки зараз пішов лікар. Те що й завше, мало надї. Був насуплений, говорив півсловами, і подививши ся трошки на малого, вийшов не записавши нічого нового. Тільки сїдаючи на свою кобилку сказав що прийде ще на ніч. А дитина все однакова, в горячій що виснажує його маленьке тіло, де далі то все худіше.

Було те що кожного дня. Вже призвичаїлись до того лиха: мати плакала автоматично, а інші з смутним виразом брали ся до щоденної роботи.

Далі Тереса, жінка хазяйовита, запитала чоловіка про наслідок його подорожі й схотіла подивити ся на коня, і навіть смутна Росета забула тяжке лихо свого кохання і стала роспитувати про покуп.

Всі, великі й малі, повиходили на подвіре щоб подивити ся на коня в стайні, куди його запровадив нестямно радий Батістет. Хлопчик зістав ся покинутий на ліжку в кімнаті, де він ворухив ся з очима затьмареними хворобою, квилючи ледве чутно: Мамо: мамо!

Тереса з поважним виразом розглядала куплену коняку, довго вираховуючи чи вона варт тридцять дуру; дочка вишукувала різниці між новим конем і блаженної пам'яті Моррутом, а двоє малих, раптом з повною довірою стали тягати його за хвіст, гладили по животу й даремно прохали старшого брата щоб ізсадив їх на його білу спину.

Рішучо сподобав ся всім той новий член родини, що тикав носом у ясла здивовано, наче знаходив там якийсь слід, якийсь далекий дух від покійного товариша.

Вся родина сіла обідати, і мали такий запал до новини, такий захват до того набутку, що кілька разів Батістет і малі вискакували з-за столу і бігли погляпути в стайню, неначе бояли ся що в коня виресли крила і його вже там не має.

Час по обіді минув без новини. Батістови треба було зорати клопоть землі, що досі він залишив не обробленим, готуючись до збору городини, і він і син запрягли коня, й раділи дивлячись як покірно він слухаєть ся й з якою силою тягне плуга.

У вечері, як уже мали кінчати, їх стала кликати, голосно кричучи від дверей хати, Тереса. Кричала так наче просила рятунку.

Батісте! Батісте!.. йди мерщій!

І Батіст побіг через поле, наляканий тоном голосу й несамовитими рухами жінки, що рвала на собі волоссе й стогнала.

Дитина вмирала. Досить було подивитись, щоб передсвідчити ся Батіст увійшовши в кімнату й нахилившись над ліжком, почув дріж холоду, як неначе б йому линули холодною водою за спину. Бідолашний архирейчик ледве вже ворухив ся: тільки груди його підіймали ся з важким хрипом; його уста набули синього кольору; очі майже замкнені показували свою опуклість пригаслу й нерухому, то були очі що вже не дивили ся; його смагле личко немов почорніло тьмяною темністю, як неначе на його кинули свою тїнь крила смерті. Єдине що виблискувало на сій голівці, було біляве волоссе, що роскинулось на подушці, як покручена куделя, об яке розбивалось із дивним одсвітом світло від лампи.

Мати стогнала безнадійно, вила як розлютований звір. Її дочка, що плакала нишком, мусіла її вдержувати, щоб вона не кинула ся на

дитину, або не розтрошила собі голову об стіну. За порогом плавали малі не наважуючи ся ввійти, немов настрашені криками своєї матери, а коло ліжка стояв Батіст обхоплений горем, стиснувши кулаки, кусаючи собі губи, і втупивши очи в те маленьке тіло, якому такі болі й дрижання коштували життя. Спокій сього велетня, його сухі очи, що мигали з нервовою дріжю, похилена над сином голова, мали вираз ще більшого горя, ніж крики матери.

Раптом він завважив що Батістет стоїть біля його; він прийшов наполоханий материним криком. Батіст розсердив ся, побачивши що він покинув коня серед ниви, і хлонець утираючи сльози, побіг хутенько щоб привести скотину в стайню.

Кілька хвилин перегадом нові крики збудили Батіста від його гіркого остовпіння.

— Тату!.. тату!..

То Батістет кликав його за дверима хати. Батько прочуваючи нове лихо, побіг за ним, не розуміючи його заплутаної мови. Кінь... сердешний білий... на землі... кров...

І за кілька кроків він побачив його: кінь лежав підгорнувши під себе ноги, ще запряжений у плуг, але силкував ся зевсти ся, витягаючи шию, і смутно ржав, а тим часом з його боку по-біля однієї з передніх ніг текла поволі кров і нанувала свіжо прорізани борозни.

Його ранено, і тепер може він умре. Боже милий! скотина що потрібна йому так, як власне життя і ради якої він мусів запозичати ся в хазяїна...

Поглянув навкруги, немов шукаючи винуватця. Нікого на рівнині, що синіла від смеркання, чув ся тільки далекий гуркіт возів, гомін з очеретів і голоси якими перекликали ся з хати до хати. На поблизьких шляхах, по доріжках ні душі.

Батістет силкував ся виправдати себе за таку необачність. Біжучи до хати, він бачив на шляху гурток людей, веселу купанію, що сміяла ся й співала, певно повертаючи ся з корчми. Може бути що то вони.

Батько не хотів слухати далі... Піменто, хто ж инший міг бути? Ненависть городу вбили йому сина, і тепер сей розбійник занашає йому робочу скотину, значчи о скільки вона йому потрібна. Господи! Чи не досить уже сього, щоб християнин наважив ся загубити свою душу.

І не міркував більше. Сам не тямлючи, що робить, вернув ся до хати, зняв свою рушницю за дверима, і швидко побіг; тим часом інстинктивно відчинив камеру своєї зброї, щоб побачити чи обидва дула набиті.

Батістет зостав ся біля коня, стараючися зупинити його кров

хусткою, знятою з голови. Він відчув острах, бачивши як батько побіг шляхом з наготовленою рушницею й з бажанням заспокоїти свою лють убивством.

Був страшний вигляд того чоловіка спокійного й майлуватого, в якому прокидав ся звір, обурений тим, що його дратують день-у-день. В його очах налитих кровю блищав запал убивства; все його тіло здригало ся від гніву, того страшного гніву тихомірної людини, що як переходить межі терпеливого спокою, то вже впадає в розлютованне.

Як роздратований кабан він кинув ся через поле, топчучи рослини, плигаючи через рівчачки, ламаючи очерети; збочив з шляху, щоб прийти навпростець до хати Піменто.

Хтось стояв на порозі. Засліпленне від гніву й сутінь смеркання не дали йому роздивити ся, чи то був чоловік, чи жінка, але він бачив, як одним скоком воно ввійшло в хату й зразу замкнуло двері, налякане появою того чоловіка, готового націлитись рушницею.

Батіст зупинив ся перед замкненою хатою.

— Піменто !.. Розбійнику !.. Виходь !

І його голос йому самому здав ся дивним, неначе був чужим. Був то голос тремтячий і тонкий, гострий від задухи гніву.

Ніхто не озвав ся. Двері були замкнені: зачинені були вікна і три віконця вгорі над фасадом що давали світло горищу, де склали врожай.

Розбишачка певно дивить ся на його в яку небудь дірку, може наставляє рушницю, щоб стрільнути на його по зрадецькому, з якого небудь з горішніх віконць, і несвідомо, з тією мурицькою обережністю, що готова завше сподівати ся від ворога всякої капосної штуки, він захилив ся тілом за грубий стовбур інжирного дерева, що давало тінь хаті Піменто.

Імя Піменто без упину дзвеніло в тиші смеркання, з проводом усякого роду лайки.

— Виходь, страхопуде !.. Покажи ся, ледащо !

А хата зіставала ся мовчазна й замкнена, неначе її зовсім покинули.

Батістови здавало ся, що він чує задушені жіночі крики, шامتну боротьбу, щось таке що давало йому думати що то сердешна Пепета борюється з Піментом, бажаючи вдержати його, а він певно намагаєть ся вийти з хати, щоб відповісти на лайку: але далі він не став чути нічого, і його образливі вигуки дзвеніли в безнадійній тиші.

Се його розлючувало ще більше, ніж коли б ворог був з'явив ся. Він почував що божеволіє. Здавало ся йому, що німа хата глузує з його, і покинувши свій захисток, він кинув ся на двері й став гатити їх прикладом.

Дерево аж здригало ся від грюкання несамовитого велетня. Він хотів зігнати свій гнів на житлі, коли вже не міг потропити господаря, і він із запалом гатив у двері й так само молотив стіну, вибиваючи величезні шматки вапни. Кілька разів він навіть притуляв рушницю до щоки, бажаючи пустити два набой у віконця на горищі, і його тільки вдержував страх зістати ся беззбройним.

Його розлютованне де далі зростало, налиті кровю очи ледве могли бачити; він хитав ся як п'яний. Він мало не внав додолу як прибитий, корчучись від гніву, задушений лютостю, але перемиг себе, а далі раптом червоні хмари, що його сповивали розірвали ся й за лютостю прийшла кволість; він побачив усю свою недолю, почув себе виснаженим; його гнів розбитий таким напруженням, розійшов ся, і Батіст, посеред вичитування лайок, почув, що голос його слабне, повертаючись на стогін, і на останку він прорвав ся плачем.

Він уже не лаяв більше Піменто. Пішов помалу назад, поки вийшов на шлях і сів на горбочку з рушницею біля ніг. Там він плакав та й плакав почувачи від сього велике полегшення; його приголубила темна нічка, що неначе мала свою частку в його лихови, бо що-разу ставала темніша, вкриваючи його плач дитини.

Який він нещасний! Один проти всіх. Малога він знайде мертвого вернувшись до хати; кінць, що був його життям, тепер ні до чого через тих розбійників; лихо насуваєть ся на його з усіх боків, підіймаєть ся з шляхів, з хатин, з очеретів, користаючи з кожної нагоди, щоб дошкулити його родині, а він беззбройний, не може боронити ся від того ворога, що зникає, ледве він намірить ся побороти ся з ним, не можучи більше терпіти.

Господи! що він такого вдіяв, щоб стільки терпіти? Чи не був він чесною людиною?

Він почував себе що-разу дужче прибитим горем. Сидів нерухомо на горбочку. Могли прийти його вороги: він не мав навіть сили щоб підняти рушницю що лежала біля його ніг.

На шляху чуло ся нешвидке теленьканне й сповняло темряву таємничим тремтінням Батіст подумав про свого малого, про бідного архирейчика, що певно вже вмер. Може то дзвонять так любо ангели, що прилинули взяти його і літають над гордом не знаходячи його вбогої хатини. Ох, коли б не иньші... коли б їм не були потрібні його руки щоб жити! Бідолаха прагнув зникнути; думав яке то було б щасте покинути тут долі на горбочку те тіло, що його піддержуванне так багато йому коштує, і припавши до душеньки свого сина, тієї неповинної дитини, линути, линути, як ті блаженні, котрих несуть ангели, і яких він бачив на образах у церкві.

Теленьканне чуло ся близько його і шляхом проходили невизначні постати, що він не міг роздивити ся своїми очима, затуманеними сльозами. Він почув що його хтось торкнув кінцем палиці, й підвівши голову побачив, що вирізнулась якась постать, якийсь привид схилив ся над ним.

Він пізнав дядька Томбу, єдиного чоловіка з городу, що не заподіяв йому ніякого лиха.

Пастух, що вважав ся за ворожбита, мав дивну прозорливість сліпих. Заледві він пізнав Батіста, то вже здавало ся, зрозумів усю його долю. Він торкнув палицею ружницю, що лежала біля його ніг, і повернув голову, наче шукаючи очима в п'їтї хату Піменто.

Почав говорити поволі, з спокійним смутком, як людина звична до лиха того світу, який він мав незабаром покинути. Він угадував Батістове горе.

— Сину мій... сину мій..

Він сподівав ся всього того, що стало ся. Він його остерігав ще в перший день, як він осїв на тій проклятій землі: завдасть йому лиха...

Проходячи отсе повз його хату, він побачив світло крізь відчинені двері... він чув безнадійні крики; собака вила... Умер малий, адже правда? А він тут думає, що сидить на горбочку, коли справді він тут однією ногою в тюрмі. От так і гублять себе люде і руйнують ся родини. Він готовий скінчити дурним убивством, як бідолаха Баррет і вмерти як і він у тюрмі.

Се неминуча річ: сю землю прокляли бідні люде, і вона тільки й може давати овоч прокльону.

І бурмочучи свої страшні пророкування, пастух пішов далі за своїми овечками шляхом до села, даючи раду бідному Батістови, щоб ішов геть відтіля, але далеко, дуже далеко, де не довелось би заробляти хліб борючи ся з ненавистю бідноти.

І вже як його не видно було і він пірнув у темряві, все ще чув Батіст його поважний і смутний голос, від якого йому ставало моторошно:

— Вір мені, мій сину... завдасть вона тобі лиха!

Переклав з іспанського *В. Самійленко*.

С. МАРТОС.**Калина.***(Переспів).*

Виросла калина в березі високим,
Виросла зеленим деревом широким.
Ранньою весною дощиком умилась,
В оксамит зелений гарно обряди-
лась.

Літом розпустивши зеленее листя,
Вона випела в коси добряще на-
место.

І кохали люди червону калину,
Сонце, вітер, хмари, мов красу
дівчину.

День у день у літа козак сиротина
Став ходить у берег, де росла
калина.

Сяде він під нею, пісню заспіває —
Червона калина віття нахиляє.
Або заспіває про недолю злую,
Про лиху годину, мачуху лихую,
І козак співає, серце стогне, плаче.
Що життя немає, що долі не баче.

ТОМАС МУР.**З „Ірландських пісень“.**

На дорозі стоїть під горою
Якійсь замок забутий, старий.
На руїнах остав ся марою,
Як минувшина свідок німий.
Вже минули бенькети криваві,
Вже не чути пісень голосних,
Лиш проходять у власній уяві
Повоління бойців молодих.

Отсю пісню вітер з козаком співає
З хмарами по світу її розганяє...
І щодня калина і очей не зводить
Відкіля козак той з піснею при-
ходить.

Пісні як почує, мов би заніміє:
Червона калина плакати не вміє.

—
Наступила осінь. Мов вітер билину
Козака скосила в мить смерть си-
ротину,

І в труну соснову його положили
І в сирую землю глибоко впустили:
Він не прийде більше під свою
калину,

Не заспіва пісні про лиху годину.

—
А калина, що та?.. Знать вона
любила,

З горя пожовтіла, оксамит згубила.
Червоне намисто поскидала в воду,
І стоїть, і плаче про свою невроду.
Стан гнучкий зігнув ся, похудало
тіло;

Од калини щастя по вік відлетіло.

Переклав *Серій Гурко.*

ЛЬОНГІН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ.

З австрійської України.

(Політичні ферії у Галичині. — Укр. мужик як активна сила в нац. політиці гал. Українців. — Заинтересованне мас справою рідної школи. — Українські приватні гімназії. — Історія їх оснóвування. — Справа укр. шкільного бюджету у Галичині. — „Мертва точка“ у партійнім життї. — Остання нарада „Широю Нац. Комітету“. — Ще оден нездобутий „здобуток“. Початок соймової сесії. — Для характеристики „галичанщини“).

Літні ферії стали безперечно важним, негативного характеру чинником у публичному життї європейських суспільностей. Відносить ся в їх часі вражінне, що колесо історичного процесу задержало ся в своєму розгоні та лїниво обертаєть ся в томлячій, сонливій жарі соняшного проміння.

Лиш в мужицької нації галицьких Українців не слідно було сьогорічних ферій. В будень і свято кипятком кипів невтомний рух в українським селі і місточку Галичини. В будень на нивах і ланах, при серпі і косі—в свято на вічах і зборах, на „здвигах“ сокільсько-січових організацій та заснованях нових товариств. Ось-як український мужик у Галичині, а з ним і галицький Українець-інтелігент, провели літо, котре — з точки суспільного життя беручи — справді було горяче у Галичині. Мужицька нація не знає літного застою праці і життя, не відчуває його потреби, ані не може навіть дозволити собі його. Приоставши в минулих десятиліттях позаду інших націй Австрії, головно ж позаду своїх сусідів-соперників, Поляків, галицькі Українці семимилевим кроком бажають назтігнути сих, що випередили їх у розвою — та не знають літних ферій. Тож і нема літних ферій на галицькій Україні. Розбуджений десятилітною агітацією, в значній мірі освідомлений і публичними справами зацікавлений український мужик у Галичині живо зареагував на останні трагічні події на львівським університеті та виливав і виливає розбурхану свіжо енергію в оживленім вічевім рухови, в маніфестаціях та в творенню нових організаційних осередків.

Кажемо: український мужик, бо нині він як свідома, активна сила зачинає виступати на арену національного життя в Галичині. Тому десять літ „старший брат“, український інтелігент у Галичині, кликав, нераз майже на силу тягнув інертного „сватка“ на політичне віче чи засновани читальні „Просвіти“ у громадї. Тому десять літ, а навіть пять-шість літ назад український інтелігент був в національнім рухови режісер і головна дієва особа рївночасно, а український мужик ста-

тивом і видцем, що з меншим або більшим зрозумінням реагував (або й не реагував цілком!) на те, що йому подавав „старший брат“. Мужик був пасивною силою, що давала себе розбуджувати та вести своїй-же інтелігенції, але на ініціативу, на активний виступ не була здатна. Нині вже інші часи. Нині українська інтелігенція у Галичині втратила чимало на своїй активності та на здібности до ініціативи і провідництва — бо муляє її зневіра в успіхи парламентарної політики, розмах її крил підтинає міль опортунізму, підкошує її хід затрата програмових дороговказів; зачубила ся чистота прінципу, віра в його переведення, а разом з тим і віра в свою силу, в себе самих. Українська інтелігенція у Галичині працює багато, навіть дуже багато; працює чим раз всестороннійше, систематичнійше і видатнійше. Але ослабла в неї значно ся кинетична енергія, котрою вона двигала маси минувших років. За те кинетичність суспільної енергії прокидаєть ся нині вже в народній масі, в мужицтві. Там живо відгомонюють важні події дня; там слідна вже ініціатива; там, в мужицькій масі, прокинулось політичне завзяте та видно бажання бути самостійним, свідомим ціли і обовязків чинником в українськїм руху. По університетській трагедії самі селяне скликували збори і віча, устроювали демонстративні парастаси (звісні випадки, що українські селяне багато платили священикови-москвофілови, аби лише відправив їм панахиду за бл. п. Коцка), маніфестували, як знали і як їх було стати; селяне засипують своїх послів безнастанними домаганнями приїхати до них на віче з посольським справозданем; селяне засновують раз-в-раз нові читальні, „Січи“ та „Соколи“, уладжують маніфестаційні збори сих товариств, маніфестаційні „фестини“ і т. д. Інтелігенція бере в тій роботі участь, але чим раз частійше вже не як ініціатор, тільки як співучасник, помічник і дорадник. „Молодший брат“ еманципуєть ся, приходить „до своїх літ“, хоче самостійно на власних ногах ходити та пускаєть ся на ініціативу і роботу як самостійний чинник. Ось-чим замітні останні часи у Галичині.

Горожанська поволітність українського селянства у Галичині находить собі замітний вислів між иньшим у тім живім відгомоні, яким українське село в Галичині відзиваєть ся на змагання до висшої національної просвіти. Галицька Україна вступає тепер у фазу класичної боротьби за національну еманципацію — напруженої боротьби за національну школу: середню і висшу. Чисто політичні питання, як прим. справа виборчої реформи до сойму, уступили на другий плян та притихли. Соціальні противенства між Українцями як сільським демо-сом і Поляками як земельними капіталістами і феодалами, враз з занепадом і роздробленем середньої шляхецької земельної власности з роз-

воєм польської міської буржуазії та штучною організацією і колонізацією польських селян у східній Галичині з одного боку і соціальною диференціацією Українців з другого боку, рівно-ж перестали грати домінуючу роль у українсько-польському конфлікті. Натомість на перший план національної боротьби у Галичині висувається справа національної культури, справа рідної мови, як головної національної ознаки і органу національної культури, та справа національного шкільництва. І в супереч усім теоретично-доктринерським балачкам про се, будім-то мужик не має зрозуміння для загально-національних інтересів, особливо-ж для інтересів національної культури, українське селянство в Галичині проявило не лише найживіше заінтересованне справою українського університету та українського середнього шкільництва, але разом з сям і задивляючу жертвенність. Власне, національне, українське шкільництво український університет, автономна українська секція Шкільної Краєвої Ради на українські середні школи — от се під нинішню хвилю головні теми всяких віч та політичних і неополітичних зборів і резолюцій, при чім зрозумінне і спочування для сього клича висловлює селянська маса грошовими складками на „фонд рідної школи“. Майже що-дня можна в кожній українській часописи вичитати звістки, що там і там, по зборах, по вічу, по панахиді за бл. п. Коцка, на фестині, на вечерницях, при партії карт, на прогулці, на іменинах, чи хрестинах, на весіллю чи поминках і т. п. зібрано на фонд рідної школи стілько і стілько корон. І між сими жертвами на жертівнику національної культури селянські складки займають чи не перше місце. Що більше! Найбільша приватна українська гімназія в Рогатині стоїть головно і в першій ряді лептами укр. селянства рогатинського повіту. Українські громадські ради рогатинського повіту вставляють у свої бюджети добровільні датки по кількох корон річно на укр. самостійну гімназію в Рогатині, а реєстри жертводавців та жертв на фонд сеї гімназії виказують побіч маси дрібних жертводавців також і таких селян, що зобовязали ся, аж до удержавлення гімназії, складати рік-річно на її фонд навіть по 100 корон.

Число самостійних українських середніх шкіл, основаних заходами і фондами самої-ж української суспільности, зросло у Галичині з новим шкільним роком 1910—1911 з чотирьох на шість. За Рогатином, Яворовом, Копичинцями і Городенкою пішли Збараж і Буськ. У Збаражі основано самостійну, українську гімназію, при чім — річ замітна та для деяких українських соціалістичних доктринерів вельми поучуюча — в комісії оснудателів зійшли ся всі українські політичні партії, та напрямки сього повіту: національні демократи і радикали, соціальні демократи і клерикали. З соціальних демократів підписав ся на відозві сього комітету між иньшими і член парламентського соціально-демократичного

клубу, посол Яцко Остапчук, що видко, не боїть ся „збуржуязніти“ через товариство національного демократа адвоката д-ра Бохенського, або оскоромитись колеженством з доволі маркантним клерикалом о. Заячківським. В Буську повстає приватна українська реальна гімназія, перша сього типу українська середна школа в Австрії.

Ось-так число самостійних українських середних шкіл вже перевищило число таких-же державних гімназій. Наслідком соймового закону з 1867 року, що зоснованне кожної нової укр. гімназії зробив зависимим від ухвали сойму, себ-то польсько-шовіністичної соймової більшости, галицькі Українці здобули за час 43 років всього лише пять державних гімназій у Галичині, (з чого останню перед пяти роками!) між тим як число польських середних шкіл, оснований за той сам час, добігає до сотки. Дорогою-ж самопомочи заснувало українське суспільство у Галичині за останні три роки аж шість середних шкіл. Проречиста ілюстрація польської „прихильности“ до культурних змагань галицьких Русинів, а разом з сим доказ, що можна зробити навіть убогій суспільности, коли тільки в ній живе патріотизм та громадянське почутте.

Коли говорить ся про змагання та заходи галицьких Русинів докола власного середнього шкільництва, то слід згадати й про трудні початки такої живої ації.

Ініціатором заснування приватних українських середних шкіл був добрий знайомий читачів Л.-Н. Вістника, о. Юрій Кміт, тепер завіда-тель гр. кат. парохії в гірській закутині, селі Дзвинячи турчанського повіту, а десять літ тому, коли він вперше кинув клич закладання прив. укр. середних шкіл, гр. к. сотрудник в місточку Яворові. Був се час невтомних заходів укр. послів і укр. суспільности около здобуття укр. державної гімназії в Станиславові, час, коли квестия основання сеї гімназії стала дороговказом для укр. соймової політики, що зводив її на дорогу опортунізму — коли навіть корону заангажовано в сю справу, неначе на доказ, що коли ходить о Русинів, то Поляки потрапляють піти навіть против волі корони. Міська рада в місточку Яворові була тоді в руках Русинів, а „Яворівці“ — яворівські свинарі та садівники — звісні у Галичині з українського патріотизму і завзяття. І ось молодий сотрудник скликає їх на віче та кидає серед них думку заснувати в Яворові „свою“, „власну“, українську гімназію. Проект прийнято з одушевленням. Скликано міську раду, ухвалено для гімназії даром будинок і щорічну субвенцію, з міського бюджету; вибрано комітет, пороблено заходи около реалізації проекту. Та нараз на горячі голови хлинула повінь студеної води: о. Кміта, перенесено аж в глибоку Верховину; громадську раду правительство розвязало та установило в Яворові правительственного комісара, засиствувавши тим способом громадську автономію Яворова; вкінци запугукали і свої таки пугачі

доказуючи у „жахових“ статях, що видумка о. Юрія Кміта се чиста нісенітниця, химера недовареної молодечої голови, пориванне „з мотикою на сонце“ недосвідного „землетрясця“. Ось-таке виводив у „Ділі на всі можливі лади колишній директор держ. гімназії у Дрогобичи, а потім „референт від шкільних справ“ в редакції „Діла“, п. Олександр Борковський, бажаючи в сей спосіб виправдати перед суспільністю свою непростиму відмовну відповідь, яку він дав яворівським патріотам на зверненій до його їх заклик обняти керму їх гімназії. І мимо всіх зусиль яворівських патріотів справа їх гімназії на кілька років притихла, бо все розбило ся о недостачу чоловіка, що обняв би керму такої школи та поставив її на певні ноги. П. Борковський волів лити охочим до праці людям морожену воду на голову та служити в редакції „Діла“ за політичну Mädchen für alles на кожний раз, коли котрому з шефів - редакторів підставлено ногу та приневолено його до уступлення з редакції — ніж взяти ся до питомого йому діла та зробити позитивну працю для громадянства. З початком 1905 року, по ухваленню в соймі станицлавівської гімназії, підняв справу приватних українських гімназій, уже принципіально, проф. Грушевський, на сторінках Л. Н. Вістника, горячею статею, де вказував, що одиноким виходом із того темного кута, в котрий загнали українське шкільництво польські верховоди, буде закладанне українських приватних. Тодішнім заходам коло здвинення будинку українського театру він противставив закладанне приватних гімназій, як справу далеко життєнійшу. І знов се викликало горячу полеміку з боку наших верховодячих сфер, які доказували нездійснимість сього пляну, і стероризували ще раз суспільність.

Та знайшлись люде, які повели на ґрунті роботу всім напямі. О. Ваньо, гр. к. парах із Заланова рогатинського повіту, дав перед трема роками ініціативу до заложення української прив. гімназії в Рогатині, zorganizувавши в своїм домі і своїм коштом перший прив. укр. гімназіальний курс в Заланові, а опісля і гімназію в Рогатині. За Рогатином пішли Копичинці, Городенка і знов Яворів—а гімназія в Рогатині, під кермою молодого директора Михайла Галушинського, вже нині перевищає числом учеників і богатим вивінованнем не одну державну гімназію. Справа прив. укр. гімназій зістала рішена ділом, життем, практикою. Разом з тим виринула і потреба організації сего діла. Сотворено „Красвий Шкільний Союз“—комітет зложений з репрезентантів найповажніших укр. інституцій в Галичині, на котрого чолі станув проф. Грушевський. Сей комітет збирає датки на „фонд рідної школи“, уділяє поради і помочи при оснужуванню прив. укр. шкіл, веде пропаґанду, дає ініціативу. Він дав товчок до заложення двох наймолодших прив. укр. середних шкіл: в Збаражї і Буську.

Застованне сих двох останніх прив. укр. середних шкіл знову дало приток до виміни поглядів на спроможність дальшого закладання прив. середних шкіл. Д-р Евген Олесницький, а за ним і „Народний Комітет“ як управа найбільшого серед гал. Українців сторонництва заявили ся на стовпцях „Діла“ против основування дальших прив. укр. середніх шкіл, а то з огляду та недостачу певних фондів на сю ціль. Натомість проф. Грушевський („в „Ділі“) та о. Ваньо (на нарадах „Ширшого народного комітету“ 8 вересня с. р.) висловили думку, що зріст потреб прив. укр. гімназій повинен спонукати укр. суспільство в Галичині до систематичного самооподаткування на „фонд рідної школи“ та що потреба основування таких середніх шкіл мусить стати для нас одним регулятором в сім ділі.

Справді удержанне шістьох середніх шкіл се великий тягар на народнім бюджеті гал. Русинів — нації дрібних селян і інтелігентного пролетаріату. Коли б всі сі гімназії розвинути до повних осьми клас, то удержанне їх коштуватиме 400.000 — 500.000 корон. Се на галицькі відносини така сума, що може відстрашити не лише від закладання дальших гімназій, але навіть від форсування деяких вже основаних. З другої однак сторони треба признати рацію людям які вірять в незмірну розтяжність жертвенности гал. Русинів та сподіють ся, що укр. суспільність у Галичині таки добуде з себе потрібні гроші на „фонд рідної школи“, коли вже не 400.000 — 500.000 кор., так бодай половину з того, (бо ж і не всі гімназії мусять доконче йти до повних восьми клас, коли дана околиця не може їх утримати власним коштом). Бо справді! чого вже не доконали гал. Русини своїми сотиками і коронами та скілько різних інституцій не удержують вони з своєї убогій кишені! Бюджет всіх тих інституцій разом уже й тепер в кілька разів перевищує сподіваний бюджет укр. прив. середніх шкіл — а одначе се щойно початки народного самооподаткування. Нехай лиш воно пошириться і поглибиться на всю народну масу, нехай стане систематичним зорганізованим і пляновим, а певне дасть несподівані результати. Не до песимістів, а до оптимістів належить світ!

Супротив заходів укр. суспільности в Галичині около здвигнення себе дорогою самопомочи, на другий плян зачала сходити укр. парламентарно-соймова політика. Заінтересованне нею серед гал. Русинів справді сильно ослабло. Проява з одного боку характеристична і симптоматична, з другого зовсім не відрадна. Взагалі про політичне і партійне житте гал. України в останні часи не можна заговорити із вдоволенням. Хоч народня маса справді розбурхана і готова живо реагувати на біжучі події, одначе по правді політичного та партійного життя у

Галичині тепер майже нема. Інтелігенція зневірила ся у парламентарну і соймову політику та так як би перестала нею займатися; не проявляє жадань і претенсій до послів, але й цілком не одушевляєть ся їх тактикою і працею. Не вірить прямо, щоби з сеї муки був хліб. А селянство, хоч цікавить ся публичним життям та само дає ініціативу до народних маніфестацій, однак ще не здає собі справи з того як поведсти політику. І так політичне життя гал. Українців стануло від якогось часу на мертвій точці, з якої мабуть і не скоро потрапить зійти.

Характеристичним для сього сезону „мертвої точки“ є партійне життя гал. Русинів—а властиво недостача власне такого життя. Офіційно існують у Галичині три укр. партії: національно-демократична, радикальна і соціально-демократична, однак по правді вони всі нині як партії вже не існують, або ще не зачали існувати. Програмово, тактично, організаційно і вкінці що-до особистих відносин сі „партії“ нині так переплутались, що рішучо не можна розібрати, хто кому ближший: націонал-демократ А. національному демократу Б. і радикал В. радикалови Г.—чи може націонал-демократ А. радикалови В, а радикал Г. націонал-демократови Б. і т. д...? Се факт, що серед національно-демократичного сторонництва зарисувались так сильні програмові, тактичні і особисті противенства, що воно як одноцільна фаланга нині не існує; з другого-ж боку і радикали так само ділять ся і різнять ся; а поодинокі групи, гурти і особи з одного і другого табору укладають ся в безперервним круговороті без ніякої провідної думки та ніякої глибшої програми. Одна соціально-демократична „партія“ береже ще найпильніше своєї партійної чистоти, що їй тим лекше приходить, що вона по правді так, як не існує.

Формальне існування „партій“ в таких обставинах являєть ся радше відемним та шкідливим проявом, ніж корисним і дорадним—бо вводить баламуцтво в політичні погляди загалу, дісорентує прилюдну опінію та деморалізує одиниці. Недостача справжнього партійного життя, а затим і здорової конкуренції програм та здорового міжпартійного соперництва спричиняє конкуренцію особистих амбіцій, соперництво осіб та замість будуючої, організуючої партійної праці дає суспільности особисті інтриги, дрібні митарства та демагогію „здобуткової“ політики, стораз гіршу від демагогії радикальних (в ширшій значінню сього слова) вкличів. Від сих останніх зістаєть ся поворот до консерватизму та поміркованности; від політики дрібних користий прямий шлях до політичної деморалізації. І для укр. народної маси, яку ще не встигла здеморалізувати ся мраковина укр. партій у Галичині, було-б мабуть найкраще, як-би всі ті „партії“ перестали раз існувати, а замість їх зачало-б справдішнє партійне життя. Сказане відносить ся так до націонал-демо-

кратів як і до радикалів, котрих властиво навіть не можна назвати партією, а хіба збіговищем незнайшовших місця в національній демократії одиниць.

Занепад партійного життя серед гал. Українців проявляєть ся особливо на всяких партійних з'їздах і нарадах національно-демократичного стороництва (радикальної партії не беремо тут під увагу, бо її з'їзди є властиво вічами, зложеними переважно з принадкових або цікавих учасників, а не з'їздами делегатів партійних організацій). Національно-демократичні партійні з'їзди були протягом ряду років ареною справжньої політичної дискусії, народнім парламентом гал. Українців, а рівночасно знаменитою політичною школою для слухачів. Там справді стрічали ся з собою політичні напрямки, тактичні кличі, поодинокі крила національно-демократичної партійної армії, з котрих кожне намагало ся накинати стороництву і його репрезентантам свою тактику, свою політику. Від кількох літ слідний повний занепад сих з'їздів. Відбувають ся вони навіть численніше, ніж давніми роками—загал традиційно прив'язує ще до них чималу вагу—але справді шкода тих грошей і сих заходів, які в уладження таких з'їздів вкладають ся. Коли давнішими літами дискусія на сих з'їздах майже ні на момент не сходила з політичних вершин—то нині як-раз навпаки: ні на момент не підносить ся вона до уровня політичної виміни думок і змагання політичних поглядів, але обертаєть ся серед псевдо-політичної казуїстики, довкола вічно сподіваних, а ніколи не реалізуючих ся „здобутків“, або губить ся на мілинах дрібних справ технічного значіння.

Ось-такою була й остання нарада „Ширшого Народного Комітету“, органу зложеного з усіх послів стороництва, членів партійної еґзекутиви (т. зв. тіснійшого „Нар. Комітету“) і мужів довіря стороництва з цілого краю. Справді в „Ділі“ оголошено „резолюції“, ухвалені на сій нараді, одначе резолюції сі се тільки стеоретичне повторенне таких-же резолюцій, ухвалених на попередних нарадах і з'їздах, котрі саме через свою стеоретичність зачинають тратити решту значіння. Одинокою резолюцією, яка справді заінтересувала учасників наради та справді була висловом їх непохитного переконання, була резолюція про „Раду культури краю“, котрої утворенне проєкуєть ся соймовим законопроєктом. „Ширший Народний Комітет“ заявив, що тільки такий проєкт дотичного закону можна нашим послам прийняти, котрий ділив-би сю „Раду краюї культури“ на дві автономні секції: польську і українську.

Поза тим останні наради „Ширш. Нар. Комітету“ були так безплідними, як усі наради наших партій в останніх часах.

Перші дні вересня с. р. принесли гал. Українцям нову науку, що

їм не надіяти ся на ніякі „переговори“ і „договори“ з правительством та що всі так реклямовані „здобутки“ писані вилами по воді. В сих днях рішила ся справа звісних уже читачам Л. Н. Вістника рекомпензаційних субвенцій для галицьких хліборобів, котрі на основі договору, улаженого між українським клубом, польським колом та правительством, мали бути розділені між українські і польські господарські товариства на підставі чисельного відношення між числом худоби в українських і польських хазяйствах. Сього договору, котрий навіть прилюдно був оголошеним устами репрезентанта правительства, не додержано. На нараді, скликаній правительством в половині вересня с. р. в сій справі, репрезентанти кола польського заперечили цинічно істнуванню такої умови, в чім їх підперло правительство. Протест укр. делегатів против такого віроломства знехтовано та постановлено, що майже вся рекомпензаційна субвенція буде розділювати ся на власну руку міністерством рільництва. Для Русинів настала платонічна потіха, що не сповнило ся рівнож і бажанне Поляків, бо правительство не згодило ся на віддачу рекомпензаційних субвенцій до рук польського Виділу Краєвого. Як сказано, одна потіха се платонічна, бо при політичній силі польського кола та польським характері галицького краєвого правительства розділ сих субвенцій через міністерство піде таким шляхом, який визначать Поляки.

Ось так одинокий „здобуток“ укр. парламентарної політики, що справді міг мати поважніше значінне, розплив ся наче хмара на горизонті. Правительство дало ще оден доказ, що воно Українців цілком ігнорує та вважає їх репрезентацію за *quantité négligeable*, з якою можна навіть не заховувати вимог найпримітивнійшої політичної приличности. Очевидно—причини сього треба глядати не лише в малім (релятивно) числі укр. послів у парламенті, але ще більше в минувших промахах укр. парламентарної політики. Українські парламентарні політики ніколи не визискали-були ситуацій, в яких могли стати доскульними правительству, бо найменша усмішка з боку панів-міністрів вистарчала для їх повного розброєння. Ось-так призвичаїли вони австрійських міністрів не брати укр. клубу серіозно. Нині се мстить ся і мстити ся буде ще довгий час.

Коли говоримо про конференцію в справі рільничих рекомпензат, то годі здержати ся від уваги, що становище укр. делегатів в сій конференції не можна назвати щасливим. Були два моменти, що наказували укр. делегатам зложити принципіальну заяву та відрікти ся від дальшої участі в конференції. Раз—була се віроломність Поляків і правительства, а друге—участь у конференції москвофільських делегатів, яких запрошено на сю нараду за приводом намісника Галичини, д-ра Бобжинського (не Бобрінського!). Коли-ж укр. делегати не витягли з них належних

консеквенцій та не лишили панів-Поляків і репрезентантів правительства вкупі з.... приятелями гр. Бобрінського—то сей брак прінципіальної рішучості був безперечно політичним промахом.

З кінцем вересня почала ся нова сесія галицького сойму, що потриває до перших днів листопада. Сей сойм—як звісно—вибраним зістав під кличем виборчої реформи. Зразу польська соймова більшість не спішила ся з сею реформою, не можучи погодити ся між собою що-до розділу мандатів проміж себе. Одначе страх перед зростаючою укр. небезпекою приневолив польські партії до згідливості і польська соймова більшість, спонукувана нечисленною однак політично найбільше виробленою групою краківських консерватистів під проводом намісника Бобжинського, вже добиває торгу, щоб перевести реформу по своїй думці як-найборше, поки ще Русини не зросли в більшу силу.

Тим самим бажаннем—забезпечити ся перед сподіваною сильною групою Русинів у соймі—подиктовані і два иньші проекти з польського боку: проект зміни статута краєвого в напрямі поширення компетенції сойму та проект т. зв. шкіл меншости, придуманий так хитро, що коли-би він став законом, польська Рада шкільна краєва в усіх укр. громадах мала-би право в супереч волі громади завести польську школу для зникаючого числа римо-католиків і Жидів (ті дві категорії населення дають польонізаційній гал. статистиці контінгент для научного творення „Поляків“ у східній Галичині); натомість не можна-би її зневолити до заведення школи для укр. меншости в міських громадах.

Небезпека від обох сих проектів так сильна, що укр. соймовим послам не зістаєть ся нічого, як ужити навіть фізичної сили для здержання соймової махіни.

На городецькім передмістю у Львові, де близько 2.000 укр. дїтвори—мимо напору укр. родичів на польську городську раду міста Львова—не мало укр. народної школи, відчинено в перших днях падолиста святочно українську приватну школу народну ім. Бориса Грінченка. Згадуємо прс се не тому, що тут гал. Українці знов дали доказ своєї великої живучості та довіря у власні сили, в самополіч, в себе самих—бо ся школа на городецькім передмістю се не перша і певно не остання укр. приватна школа у Львові, а до того поки-що найдешевша з усіх приватних укр. шкіл в цілій Галичині. А згадали ми про неї саме тому, що се є школа ім. Бориса Грінченка, котрого апті-галицькі упередження, особливо в останніх часах, в Галичині добре звісні. Мимо всіх великих прикмет і заслуг, бл. п. Борис Грінченко не міг визволити ся з ппшого деяким кругам російським Українцям упередження до Галичини, Гали-

чан і „галичанщини“. Можна сказати—був час, коли бл. п. Борис Грінченко, певне зі шкодою для укр. справи, став на чолі антигаличанського хрестоносного ходу на рос. Україні. І Галичани зовсім добре поінформовані про се та гал. преса не раз і не два давала вислів своему жалеві з приводу сього хуторного патріотизму навіть так визначних корифеїв рос. України. Та при тім Галичани ніколи не забували, що вони перш усього Русини і Українці, сини соборної України-Руси, а доперва опісля галицькі провінціяля і вміли оцінити великі заслуги Грінченка для всеї соборної України, а для рос. України як части соборної України з окрема. Галичане перш усього бачать у Грінченку заслуженого Русина-Українця, а раді, коли можуть забути, що коли-небудь на Україні російській гомоніли антигалицькі поклики. І коли виринув проєкт. назвати першу приватну укр. школу на городецькім передмістю у Львові іменем Бориса Грінченка, прийнято його однодушно і без дискусії, як річ зовсім природну, не потребуючу умотивування. Зроблено се і без патосу і без обрахунку — природно, як щось, що само собою розуміється, що впливає з черги річий. Се характеристичне для степеня національного розвитку Галичини. Коли на Буковині та на рос. Україні ще покутує тісний провінціалізм навіть в головах корифеїв — в Галичині сірі майже безіменні робітники національного відродження обіймають горизонтами своїх думок і почувань, ідей і мрій всю неділиму Україну, від Попраду по Кубань, і від Бескида по Кавказ.

ІВАН ЧОПІВСЬКИЙ.

З сьогорішних вистав.

Сього літа мав я погоду побувати на світовій виставі в Брюсселі і на краєвих виставах наших в Одесі та Катеринославі. Всяка вистава має своєю головною метою репрезентувати перед широким громадянством височінь сучасного життя чи цілої країни, чи окремих частин. Все що може звернути на себе увагу, все що може знайти собі підприємця, або покупця—звозить ся зо всіх країн на такі вистави.

Також і широка публіка охоче найжає на такі вистави у надії побачити багато цікавого і користного. От міні і хочеть ся поділитися де-якими своїми вражіннями з шановними читачами.

Брюссельська всесвітня вистава се вже шоста вистава у Бельгії за останні 30 літ. Вона була задумана ще у 1907 році. В кінці-ж того самого 1907 року було вже почато підготовчі роботи до вистави. Бельгія сама по собі сторона не богата. І от енергійні Бельгійці зрозуму-

мівши яка велика користь перепадає їм від всесвітніх вистав, упоряджують їх одна за однією. Вже тепер ідуть підготовчі роботи за для сьомої і восьмої всесвітньої вистави, котрі мають відбутись також у Бельгії у 1911 році у городі Антверпені, та у 1913 році у городі Генті. І справді, чим погано: скубуть собі Бельгійці і правого і виноватого, все то перепадає бідному народови на чарку горілки! Треба до сього додати, що Бельгійці пють дуже багато, але до того-ж любять пити і пють тільки смачні та кріпкі горілки. Звичайної сивухи сей культурний нарід не вживає. Він навіть пива не долюблює, боячи ся певно як-би по прикладу своїх добрих сусід-Німців не захоріти на „пивне серце“—спеціально німецьку хворобу.

Як що подивитись на виставу з якого-небудь високого місця, то маєш дуже приємну картину! На великій площі, пороскидано силу павільонів, котрих фасади в більшости випадків уявляють з себе оригінальну архітектурну творчість окремих народів, що приймають участь на виставі—все се уквітчано силою різнокольорових корогов. Окрім того на виставі є окремі місця, котрі вихоплені ніби з старовини глибокої, щоб посвідчити про життя та побут середніх віків! Цікавий Старий-Брюсель! Старинні вузькі вулиці з тавернами, з будівлями того часу і по вулицях сіх гуляє нарід та військо в стародавніх убраннях! Гарні павільони міста Брюселя, головний будинок Бельгії, ресторація *Chien vert*, павільон Голяндії—точнісінька, але зменшена копія нового почтамту у м. Амстердамі. Цікаві і стильні павільони Бразилії, Чилі, Іспанії, Монако, Тунісу. Цікава, але брудна німецька ресторація „Старий Дюсельдорф“, збудована у старо-германському стилю—в середині торгова площа середніх віків. Багато є на виставі і квітників, де можна знайти всі найкращі сорти рож та інших квіток, що культивують у Бельгії та у Франції. Багато фонтанів, монументів, ресторацій,—все се надає виставі особливий спеціально-виставовий вигляд!

Що до участі окремих країн, то безперечно, найбільший відділ (75.000 кв. мет.) належить Бельгії, котра виставила все що у неї було цікавого і для широкої публіки і для спеціаліста. Є покажчики духу і стану сучасної бельгійської школи, спорту, економіки і кооперації. Окремі відділи належать університетам брюсельському, льєжському, гентському та ліобенському. Є і моделі бельгійських діріжаблів: „Belgique“ та „Avia“ у $\frac{1}{10}$ натури. Окремі павільони належать городам Брюселю та Генту, де виставлено все те, що належить до місцевого управління сих городів.

Богатий і великий відділ присвячений воєнному ділу містить різноманітне знарядде і стародавнє і сучасне, котре так чи інакше належить до війни. Стоять величезні гармати і зграбні пулемети, є походні аптеки

і санітарні вози. Широко поставлені саперні відділи, цікаві організації воєнно-польового телеграфу та пошта.

Величезний відділ так званої „*petites metallurgies*“, до котрої належать ріжноманітні відділи дрібного металювого виробу.

Між иншим звертає на себе увагу цікава новина—зелізни штамповані кавалки для тротуарів. Як видко тепер зелізо вступає вже в конкуренцію не тільки з деревом, бо у Германії вже давно вживають зелізни шпали, але вже і з каміннем!

Металюргічна промисловість містить на виставці багато цікавого для спеціаліста. Так наприклад є величезні литі штуки вагою по 27 тон (до 1500 пудів)! Є зразки такої броні, котру не пробе ніяка куля і тут-же недалеко стоять такі кулі, котрі пробивають всяку броню і самі застають ся цілі!

Машинний відділ, загальний за для всіх держав окрім Германії, котра і на виставі побажала зовсім відокремитись від всіх останніх держав, містить у собі величезну кількість ріжноманітних машин, котрі то поволі то хутко поводять своїми кістками і роблять вигляд, ніби вони живі, ніби де-котрі з них з примусу мусять ходити і через те так сумно гарчать.

Богато нових механічних станків, величезних турбин, газових дінамо-машин, локомотивів, моторів, трансформаторів і т. п. Великий бельгійський металюргічний завод *Sockerill*'я виставив цікаві зразки панцирів за для бойових панцирників, котрі мають товщину по 250 м.м. Тут-же показані нові засоби за для того щоб розрізати рівенько такого листа за допомогою ацетіліново-кислородної лампи. Богато є центрофугальних помп, невеличких по обсягу, але дуже прудких по роботі і вигідних з економічного боку. Величезна кількість зелізних та сталювих виробів високої вартости служать яскравими показчиками високости сучасної металюргічної промисловости.

Другий по великості відділ належить Франції (56.8400 кв. мет.), котра виставила багато різних експонатів, але має одну значну хибу, котру ясно уявляють тепер собі самі Французи. Річ в тому, що французькі експонати роскидані по різних кутках вистави і не роблять на глядачів вражіння чогось цілого. Тає, у головному французькому відділі містять ся мануфактура, модні парижські вбрання, художні вироби. З боку до головного будинку підходить окрема галерея, де знаходять ся збірки справжніх французьких вин, котрих так охоче пробують всі туристи, цукерки, французька парфюмерія і т. п. Третій відділ, що лежить на протилежному кінці вистави цілком присвячений сільському господарству і французьким кольоніям. Там є зразки різних сімян, сортів дерева, будівельне камінне і инші будівельні матеріали, сива каучукова маса

і багато иньшого Четвертий павільон присвячений цілком авіації та автомобілям. Найбільш цікаве тут — справжній моноплан Блеріо, на котрому він перелетів Ляманш. Багато є різноманітних моторів за для аеропланів з необхідною до них арматурою.

Відділ французької металургічної промисловости—великий, містить багато оригінального та нового і має ефектний вигляд. Великі збірки сталевих, чавунних та залізних зразків виставлені силою французьких заводів. Тут ясно уявляється, яку велику економічну боротьбу доводиться видержати французькому металевому ринкови головно проти німецької промисловости! Але Французи все можливе зробили, щоб посвідчити всьому світови про гарний сучасний стан власної техніки. Французи давно вже кохають ся у електричних печах задля переробки чавуна на залізо. Бельгійська вистава яскраво свідчить про французьку перевагу у техніці електро заліза. Новина—ручні машини, котрі ссуть під з килимів та з підлоги у кімнатах.

Германський відділ займає площу 30.000 кв. метрів. Але не дивлячись на меншу площу в порівнянні з попередніми державами, по кількості, багатству та різноманітності експонатів навряд чи уступить французькому і навіть бельгійському. Промислова гегемонія Германії на континенті Європи як найяскравіш уявляється на брусельській виставі. Тут Германія виставила все що тільки може впадобати ся, або стати у пригоді культурному Європейцеві. Германія, користуючи ся нагодою брусельської вистави, шукає собі нових ринків. Зрозуміло тепер, чому Німці так енергічно рекламують брусельську виставу!

Я не буду перелічувати у подробицях всіх окремих відділів, що мають місце у німецьких павільонах, бо мені багато довело ся-б знову говорити того, що належить до Франції і до Бельгії. У Німців однаково цікаво представлені і малярство і архітектура і будівля кораблів і мануфактурна промисловість. Великі відділи металургічний та машинобудівельний. Тут є і величезні морські шруби до пароплавів, і парові котли і надзвичайної сили газо-генераторні машини і моделі різних заводських знарядів, — всього не перелічиш. Зверну лише увагу читача на невелику, але характеристичну подробицю. Германія згодила ся прийняти офіціальну участь на брусельській виставі. Але вона не вдовольнилася тими місцями, що її пропонували Бельгійці у загальних павільонах, як се зробили Англія або Італія. Вона будує свої окремі павільони. Вигляд у них не такий крикливий як у її сусідів, скажемо, Монако, або Голандії, але за то стиль їх — строго германський. Вона не розкидала своїх відділів як Франція, збудувала їх всіх у купі. Досить тільки увійти у германський відділ через головний вхід, як ви навіть з необхідности, шукаючи виходу, мусите пробігти силу різноманітних від-

ділів і всюди навкруги вже буде тільки Германія і Германія. Принцип тут цілком певний. Хоч через силу, але дивись, та дивуйся! А за для того щоб обдивитись все, що тільки виставлено Германією — найменш треба цілого дня.

З машинного відділу двері ведуть до залізничних вагонів та паровозів. Між иньшим новиною можна рахувати аккумуляторні вагони— вагони-автомобілі, на котрих працюють бензинові мотори. Германські залізничні вагони всіх класів, від першого до четвертого, прислані на виставу, не так розкішно оздоблені, як вагони французьких доріг. Се звичайнісінькі особові вагони, котрі справді ходять у Германії по залізницям, але для пасажира тут знайдуться правдиві вигоди, а не фіктивні, як се буває в у вагонах Бельгії, Австрії та Франції.

Англія хоча й приймає офіційну участь на брюсельській виставі, але обмежилась виключно комерційним боком. Побут мешканців, побачки соціального та політичного життя — все се не показано. Не показані також і школа і громадські інституції. З англійських численних колоній приймає участь на виставі тільки Канада, котра має свій власний павільон, тоді як сама метрополія міститься в загальних павільонах.

Англійський відділ займає площу у 20.000 кв. м. Більш всього експонатів по текстильному ділу. Цікаві відділи кераміки, картографії, будівлі пароплавів. Багато виставлено зразків пароплавів, між иньшими зразок найбільшого комерційного пароплаву „Мавританія“, котрий підіймає 32.000 тон. (коло 1-х міл. пудів). Оксфордський університет виставив свої збірки стародавніх рукописів.

Залізнична індустрія у англійському відділі представлена невеликим числом фірм і експонатів. Думалося б, що Англія виявить більш жваву участь у себе дома у Лондоні на британсько-японській виставі, але на самому ділі і сього не можна сказати. Думається мені, що причина сьому лежить у тім факті, що Англія добре розуміє, що головний ринок її ні в яким разі не Європа, а колонії. Тому-то вона і виставила у Брюсселі тільки те, що сподівалась тут продати.

Італія займає на виставі площу у 10.000 кв. метрів. Головна зала оздоблена величезним фонтаном з алегоричними фігурами. Італія виставила свої специфічні експонати: фрукти, вина, оливкове масло. Багато ілюстрацій громадських робіт: гати, водопроводи, сушка болота, будівля доріг та иньше. Є таблиці по соціально-економічним питанням. Але найбільшу увагу, як і слід було того сподіватись, звертає на себе відділ італійської скульптури. Величезна збірка скульптур з надзвичайно білого, як сніг, мармору приковує до себе симпатії зачарованих глядачів. Де-які з них, може навіть і більшість, не носять ніякої ознаки художньої творчости, але чудовий білий італійський мармор все виручає.

Голяндія займає площу у 4.500 кв. м. Вона має свій власний стильний павільон, але! нехай пошукає глядач там чого-небудь специфічно голяндського! Окрім збірок зразків пароплавів, та де-яких експонатів з відділу *petites metallurgies* — нічого не знайдете! За те широко показані тут голяндські кольонії! Дивуєшся тільки, яка велика залежність голяндської метрополії від своїх кольоній з економічного боку. Як-би яка-небудь війна, або повстання у кольоніях — пропав би з голоду увесь голяндський нарід!

За те не можна гриха таїти — цікаві машини у Голяндців. Хоча тут треба зауважити, що і в цьому ділі голяндське тільки енергія та праця, а залізо та сирівець — все німецьке. Німці, завдяки своїм залізним синдикатам, дорого купують залізо для себе у своїх земляків-фабрикантів, котрі всі лишки з добродійною метою за-пів ціни продають у Голяндію. Але Голяндці знають чим віддячити своїм приятелям. Вони будують з дешевого німецького заліза пароплави та перепродують самим-же Німцям сі пароплави, але вже за справжню ціну. По Рейну багато ходить пароплавів збудованих у Голяндії.

Америка, як і завше, виставила силу дуже цікавих механічних станків — останнє слово техніки і умілості; надзвичайні сталеві зразки, яких ніяк не може виробити у себе дома Германія і з великою неохотою примушена завше купувати в Америці. Добру голову Бог дав. Німцям, а руда залізна дістала ся їм погана, як би вони її не вихваляли.

Росія, котра не приймає офіційної участі на виставі, представлена, як на сміх одним тільки самоварами з Тули, та Брокарівською парфюмерією. Правда, є ще експонати кавказських кустарів та сибірських міхів. Українського нема нічого.

Японія, котра всі свої сили поклала на японсько-британській виставі у Лондоні, що функціонує цього літа, за-для брюсельської все-світньої вистави привезла тільки свої кустарні роботи. Без цього матеріалу не обійдеться ні одна вистава і у Росії. Цікава і гарна японська мебель з чорного дерева.

Греція виставила золоті та срібні кустарні речі.

Турція — матерії, килими та де-які відділи турецької кустарної промисловости.

Та хоч як багато є цікавого на брюсельській виставі, все-ж таки спеціалісти кажуть, що сьогорічна все-світня вистава багато уступає попереднім все-світнім виставами: 1905 року у Лютіху і навіть 1900 року у Паріжі. На жаль, вся велика праця, затрачена на організацію вистави пропала майже цілком. 1-го серпня ст. ст. чинила ся на виставі пожежа, де згинуло все що належало цінного Бельгії, Англії і почасти Франції. Зостались цілі тільки відділи: германський цілком і де що у

Французів. Шкоди нечислені. Згоріли між иньшим цінні рукописи Оксфордського університету.

Одеса — найбільший культурний осередок півдня Російської України. До одеської округи належать величезні родючі степи Херсонщини. Від Одеси-ж морем недалеко і до Кавказу і до Криму. Присутність у Одесі гарного та великого порту робить Одесу окрім того ще й промисловим осередком всього півдня Російської України.

Художньо-промислова вистава, що має місце сям літом у Одесі, була задумана вже давно. Вона мусіла бути одчинена ще у 1904 році. Але російсько-японська війна мала своїм наслідком велике зменшення попиту на фабрично-заводські вироби, котрий довгий час відчував ся на загальній промисловості. Особливо болючий характер прийняли сі наслідки у Одесі і були однією з головних причин зменшення її торгово-промислової діяльності за останнє п'ятиліття.

Місцеві умовини життя не сприяли організаційному бюро у його роботі увесь сей час. Одеська городська дума, неприхильно ставила ся до ідеї одкриття вистави і тільки наприкінці 1909 року одеське технічне товариство призначає остаточно відкритте вистави на літо 1910 року — правда вже по значно поширеній програмі, додавши сюди ще сільсько-господарський відділ.

Брак грошових засобів гальмував технічну справу з самого початку Уряд, ідучи за міською думою, теж одмовив ся дати хоч яку небудь грошову заемогу. І тільки дякуючи тому що зявило ся де-кілька одеських капіталістів, котрі взяли ся збудувати у борг виставові будинки на загальну суму сто тисяч карбованців з умовою, щоб на прокритте сього боргу йшла третя частина платні за вхід — організаційне Бюро знайшло змогу розпочати дальші кроки що до улаштування вистави

Одеська вистава містить ся у одному з найкращих кутків Одеси: у Олександровському парку на березі моря і займає територію у 17 десятин. Виставові павільони займають 280 квадратних сажнів. Зразкові грошові обрахунки виставового комітету далеко більші за 500 тисяч карбованців. Число павільонів на виставці більше за 130. Напроти від головних воріт, котрі уявляють з себе тріумфальну арку старо-московського стилю — широка алея, з обох боків котрої містить ся довга низка оригінальних і цікавих павільонів, а вона кінчаєть ся глибоким ярмом, за котрим синіє море і здаєть ся ніби то воно починаєть ся зараз у сьому ярі.

Загальне число експонентів вже у юлі місяці було далеко більше за півтори тисячи. З сього числа триста експонентів належить до сільсько-господарського відділу і більш як тисяча до фабрично-завод-

ської промисловости. Мало не половина (більш як 500) експонентів належить до мешканців самого города Одеси; 150 до одеського району (губернії: Херсонська, Бесарабська, Подільська та Таврія). Царство Польське на одеській виставі представляють мало не 100 експонентів; Москву — 65; Петербург — 60; Київщину — 25. Закордонних експонентів рахують більше 60-ти. Вражає відсутність експонентів Катеринославського району, але се цілком зрозуміло, бо на сей-же самий час одчинила ся вистава і у Катеринославі.

Сільсько-господарський відділ найбільш цікавий, хоча далеко не повний. Ціла низка окремих галузей функціонує тільки по сезонам, так напр. скотарство, городина, садовина, квітки і таке инше. Мало не всі заводи сільсько-господарських машин привезли сюди свої вироби. Між звичайними машинами є багато дуже цікавих і нових по конструкції. Тут-же що дня, після обіду, роблять ся зразкові сироби.

У головному машинному павільоні миколаївські парохобудівельні заводи виставили між иньшим дізель-мотори на 80 кінських сил, котрі потребують у час тільки 22,7—36,7 фунтів нафти, залежно від напруження праці.

Таганрогське металургічне т-во має тут гарний кіоск, зкомпонований з залізних зразків та з рельс. У сьому кіоскови містять ся модель самого заводу.

Широко показана на одеській виставі керамічна промисловість. У четвертому головному павільоні є багато експонатів з фарфору, з фаянсу і з глини. Найбільша частина сїх виробів привезена з Волини, є де що з Поділля і навіть з під Варшави.

Тут-же багато виробів з шкіри, гарні кіоски з мила і з бутельок.

Невеличкий, але оригінальний окремих павільон антрацітової Должанської шахти кн. Юсупової містять в собі зразки українського камяного вугілля з Катеринославщини.

Цікавий вхід, на зразок входу у камяновугільну шахту, веде до павільону гірнопромисловців півдня Російської України. Тут містять ся богаті збірки камяного вугілля з Донщини, залізних руд з Херсонщини, марганцьових руд з під Никополя, та діаграми сучасного стану гірно-заводської промисловости. Тут-же Дніпровський завод виставив невеличку збірку зразків своїх чавунних, та залізних виробів.

У першому головному павільоні містять ся зразки кустарних, сільсько-господарських та хемічних виробів. Там-же знаходять ся відділи художній, та художньо-промисловий. Цікаві між иньшим експонати херсонського та бесарабського земств, відділи статистики та агрономічної допомоги людности. Хотинське земство зацікавлює публику своїми гарними кустарними виробами.

Цікаві зразки італійської скульптури, дивуєшся також художнім кустарним виробам „пансіонерів“ одеської в'язниці. Оригінальний павільйон належить Рус. тов. пароходства та торгівлі. Це частина пароплава „Микола II“, на котрому у недавні часи містилася плавуча вистава, що мала метою зав'язати торгові зносини півдня Росії з Турцією, Балканами та Єгиптом. На помості цього павільйону міститься станція бездротяного телеграфу, що передає телеграми на пароплави, що знаходяться серед Чорного моря.

Цікавий дуже відділ меліорації. Невеличкий яр містить у собі всілякі зразки того як треба укріпляти береги та росити ґрунт. На дні яра — бурова криниця, невеличкий ставок і різні системи гребель.

Недалеко від головного павільйону міститься відділ Південно-західних залізних доріг, котрий уявляє з себе залізно-дорожню станцію. В середині цього будинку — сила картограм та діаграм, котрі малюють розвиток діяльності П.-З. залізниці. Окрім цього тут міститься ціла збірка моделей залізно-дорожніх будинків та різних служб.

Цікаві павільйони професійної освіти, художній салон, та павільйон повітредітання, де виставлені аероплани: Фармана, Блерію, Уточкіна, та інші. Тут-же показується всяке знаряддя, що до авіатики.

Специфічно-українського на одеській виставі, як що не лічити кількох будочок з українським квасом — немає нічого. Тільки в останні часи, по чуткам, одеські Українці зкомпонували на виставці вітрину, де містяться зразкові числа всіх періодичних українських видань, та представлена сучасна українська література.

Загальне враження від одеської вистави дуже гарне. Зостається тільки дивуватись надзвичайній енергії організаторів вистави, котрі в се трудне діло і при поганих умовах праці вклали стільки любови, щирости і знання.

Катеринославська крайова вистава має метою показати височинь культурного розвитку величезного району півдня України, до котрого належать губернії: Катеринославська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Таврія, Кубань та Доецина.

Думка про відкриття вистави у Катеринославі виникла давно і думалося улаштувати її ще у 1904 році. Однак загальний кризис, котрий так боляче і гостро виник після 1905-го року, примусив катеринославське земство одсунути на довго мрії про відкриття вистави. І тільки 1-го липня цього року Катеринославська вистава була здійснена.

Всі обставини сприяли тому, щоб катеринославська краєва вистава мала як найбільший успіх. В той час як одеська вистава не мала і не має ні яких шансів на грошову допомогу від уряду, або від земства,

катеринославська вистава починала функціонувати маючи досить значні кошти. Катеринославська мійська дума призначила на се діло 50.000 карбоварців, губерньське земство — 100.000 карбованців! Все се дало спроможність організаційному комітетови планомірно працювати, що до улаштування всіх відділів вистави.

Місце під виставу було вибране найкраще у всьому Катеринославі — технічний садок, недалеко від вокзалу і мало не у самому центрі города, з великим фасадом на найкращу вулицю — Катеринінський проспект.

Через головний вхід, збудований на зразок кольонади петербургського Казанського собору, вступаєте ви на територію вистави. Далеко перед вами у глибині садка маячить великий головний павільон з фронтопом катеринославського Таврійського дворця. По обидва боки головного входу знаходять ся два будинки на половину округлі, схожі один на другого як близнята — павільон земський праворуч і науково-шкільно-художній ліворуч. Між ними містить ся величезний фонтан з світовими ефектами, великі квітові грядки, та невеличкий ставок, посередині котрого острів, і на ньому китайський дім з ресторацією. Дорога через міст, що перекинув ся над ставком, прямує до головного павільону. З сього мосту перед очима глядача розкриваєть ся чудова панорама на інші відділи і павільони вистави.

Південь України головно сільсько-господарський. Зрозуміло цілком, що сільському господарству на катеринославській виставі одведено багато місця! З району, котрий обслуговуєть ся виставою, що року вивозять мало не 400 мільонів пудів пшениці — мало не половину врожаю всеї Росії. Не дарма-ж сей район називають „житниця Росії!“ Довга низка павільонів сільсько-господарських машин та ріжного знаряддя тягнеть ся з правого боку від головного будинку. Тут ви знайдете експонати 120 українських, російських та закордонних сільсько-господарських фірм! Сила експонатів містить ся в загальних павільонах, сила експонентів збудовало окремі павільони, ще більше — прямо під одкритим небом. Цікавий український хутір: хата, клуня, хлїв, криниця з журавлем, город. В хаті — все як слід у гарного хазяїна. За хазяїна живе дід. Дід додержуєть ся своїх звичок: рано встає, лягає спати з зорею; перед тим як лягати спати — довго молить ся Богу на дворі, обернувши ся до сходу. В день — грає на кобзі, охочий і поспівати, коли не заборонить сього службиста-поліцай. Все се цікавить публіку, котра з охотою завше звертає з головних вулиць вистави, щоб побачити „хату“ і послухать „діда“. Окрім сього є ще два кіоски української літератури і преси. Один — книгарні Київської Старини у сільсько-господарському відділі — реклямує і продає книжки по сільському господарству, коопе-

рації, історії, белетристиці, другий — катеринославської Просвіти і української преси — представляє збірку всіх українських періодичних видань, котрі виходять на Російській Україні, в Галичині, Буковині, Угорщині і в Америці. Окрім того тут знаходять ся справоздання всіх живих і мертвих „Просвіт“ і весь існуючий друкований матеріал що до життя українських просвітних організацій.

Цікава американська ферма — експонат катериносл. губ. земства. Ціла низка фотографічних знімків ілюструють становище сільського господарства у Америці. Тут є збірки американського збіжа, трави, паши, та зразки ґрунту. Окремо представлена американська зразкова ферма у 57 десятин, засіяна озиминою і яриною по часткам, так як роблять се у Америці, у сотному масштабі.

Звертає на себе увагу науковий сільсько-господарський відділ, котрий складаєть ся головно з експонатів катеринославського губ. земства. Тут ви знайдете зразки ґрунту, схеми ґрунтових верств, діаграми, картограми і багато иншого цікавого і для практика і для теоретика. Є експонати з метеорології, збірки сімян, хлібів, трави, зразки і матеріяли що до фльори і фауни Катеринославщини.

Багато відділів сільського господарства ще не одчинені. Так наприклад відділ польовий очиняєть ся 5-го вересня; скотарства — 10 вересня; де-які одчинені тільки частково і увесь час збільшують ся новими і новими експонатами — се відділи фруктів, городини бжільництва, шовківництва, та промислів: рибного, винного та полювання.

Друге місце для півдня України належить промисловости гірничій, головно камяно-вугільній та залізних руд.

Високопроцентні криворожські залізні руди дають більшу половину загальної виплавки заліза у Росії. Дорога викопольська марганцова руда цінуєть ся високо і за кордоном; на жаль тільки експорт її за кордон все зменшуєть ся. Бахмутські варниці солі, микитовські ртутні рудники, вапна, глина, граніт, дольоміт — зсе се хоч і відносить ся до гірничої промисловости районів, котрі обслуговують ся катеринославською виставою — або зовсім не представлено, або представлено на виставці тільки почасти. Найбільшу участь приняла Рада гірнопромисловців півдня України, що виставила свої великі збірки камяного вугіля і криворожських руд. Величезні антрацітові кавалки блещать своїми характерними товстими чорними проміннями і яскраво свідчать про те, які багатства сховані під поверхнею Донщини. Сила ріжних зразків і знаряддя мають метою посвідчити про стан гірничої промисловости півдня України.

Оригінальний павільон, зроблений цілком з антраціта, належить Долженській шахті кн. Юсупової. Вознесенський рудник Карпова експо-

нує зразки своїх вуглїв Один з сїх кавалків—вагон в 120 пудів взятий з глибини 80 сажнів, другий 180 пудів — з глибини 165 саж. Обидва кавалки мають товщу $1\frac{3}{4}$ аршина.

Оригінальний павільон належить Е. Вюрглеру. Павільон сей має форму великого водопроводного, чи паропроводного вентіля. Ся фірма експонує загальне будованне рудників. Окрім сїх експонентів є ще багато дрібніших.

Металургічна промисловість півдня України займає в наші часи виключне становище серед загально-російської промисловости. Але недивлячись на те, що Катеринослав являєть ся осередком металургічної промисловости півдня України, великі українські металургічні заводи в більшости випадків не взяли участи на виставі. Пояснюють ся се зявище тим, що на сільсько-господарській та кустарній виставі великі металургічні заводи не сподівають ся знайти собі нових великих замовлень, а за малими не гонять ся. Дякуючи своєму сіндікату „Продамету“, всі вони тепер сидять собі як „у Христа за пазухою“ і ніяка журба їх не пройме. Навіть сучасна холерна епідемія лякає не стільки великі заводи, як малі, через те, що великі заводи мають великі запаси і чавуна і палива і ждуть поки не зароблять добру копійку, дякуючи холерному кризису. Виключне і приємне зявище уявило з себе Брянське товариство. Воно збудовало окремиї павільон, весь включно до останньої цеглини і до останнього цвяха з продуктів виробу свого надзвичайно великого підприємства. Тут рядком тихо і мирно вживають ся і каналізаційні труби і бомби і сільсько-господарське знарядде! Цікаві зразки листового заліза, котре з великим успіхом виробляє Брянський завод у Катеринославі і гаразд конкурує з уральським, котре до сього часу не мало собі достойних конкурентів. Багато цікавого виставив Брянський завод, але певно він все се виставив тільки для того, щоб зробити приємність мійській Думі, з котрою йому треба завше жити лагідно.

Де що виставило Новоросійське металургічне товариство з Юзовки, але.. більшість з виставленого старе, зїдене іржою, „виї конкурса“, як оголошують оповістки. Цікава вітрина профілірованого заліза, але.. і вона не свіжа, перевезена з Парижської вистави 1900 року! Видко що все виставлене збирало ся раптово і розраховувало ся на саму широку публіку!

Зелізничу техніку на катеринославській виставі представляє тільки одна Катеринїнська залізна дорога. Тут виставлений паровик з числа тих, котрі ходили ще за перших часів існування Катеринїнської залізницї і рядком сучасні величезні паровики і вагони всіх класів до четвертої включно. Декілька снігочисток різних систем, савітарний вагон, вагон

для робітників — доповнюють сей відділ. Окремий павільон, що належить дорозі — повний ріжних фотографій та діаграм. Там-же виставлена модель Олександровських паровичних майстернь. Недалеко від павільону стоять наглядні діаграми зросту перевезених дорогою головних грузів за останні 25 років.

Відділ машино-будівництва не дуже великий, але є цікаві експонати.

Акц. т-во Донецьких шкляних заводів (ст. Константиновка Кат. губ.) експонує різні шкла, люстри (одна з люстр має 8×9 арш.!)

Акц. т-во Одеських пробкових заводів — вибудувало на виставі будинок для життя з пробко-лапіцитових дошок. Дорого і, здається, не краще як і звичайний будинок! Хіба тільки не так боїть ся вогню!

Великий відділ науково-шкільний, де міститься сила експонатів середніх шкіл праці учнів і учителів, учебні збірки і шкільні підручники.

Цікаві відділи міського хазайства. Особливо багато тут виставило катеринославське міське самопорядкування. Тут представлені: медицина, ветеринарія, скотобойні, санітарія, біологічна чистка брудних помий, ринки, пожарня, народня освіта, водопровод, трамвай, мощенне вулиць, освітлене вулиць і багато иньшого.

За перші півтора місяця катеринославську виставу одвідало 150.000 платної публіки. Найбільші надії покладають ся на місяць вересень, коли відбудуть ся зїзди: сільсько-господарський, гірно-заводський, машинобудівельний і багато иньших.

Бібліографія.

С. Рудницький, Проф. Львівського Університету, Коротка географія України (Популярна бібліотека „Лан“ № 5—7), Київ, 1910, ст. 152, ціна 75 коп.

Се гарна популярна книжка в кращім значінню того слова, за котру українська суспільність повинна бути дуже вдячна і авторови і видавництву, що дало ініціативу до написання сеї першої наукової географії України і не пожалувала значних коштів на її видання.

Книжка написана спеціалістом, професором географії в львівськім університеті, з повним знаннем діла, а при тім приступно, легко, навіть мальовничо, перейнята щирою, теплою любовю до української природи та її своерідної краси, до українського краю й українського народу. Автор хоче не тільки познайомити свого читата з своєю землею, але навчити його любити її, бачити й відчувати її красу, її оригінальні привкмети, розуміти її індивідуальну фізіономію.

Видана тепер книжка містить фізичну географію: по короткім вступі і загальнім начерку географічного положення України говорить автор про Чорне море, потім загально про український суходіл і його істо-

рію, далі наступає опис Карпат і Підкарпатя, гір Кримських і Кавказьких та їх підгір'я, західно-українських височин, поліської й лівобічної низини, лівобічних височин і чорноморської низини, нарешті — огляд українських рік, клімату України; огляд рослинного і звіринного світу кінчить книжку. Частину антропо-географічну видасть ся мабуть пізніше; вона таки й менш важна і лекша до зроблення.

Що до укладу сеї книжки міг би зробити я тільки де-які другорядні замітки, та й то може більш суб'єктивного характеру. Здавало ся б мені, що загальну історію території (геологічну) треба б подати зараз по вступній главі, а то частина її читаєть ся на ст. 17—20, про ледову добу читаємо на ст. 71—2, про витворенне степів на ст. 141—2; ліпше було все зібрати в головнім до купи (додавши ще більше про історію моря) і найкраще місце тому було б на початку. Зайвим здаєть ся мені дуже докладне і популярне описання термометру і барометру—за ними можна відіслати до якої небудь популярної фізики, яких маємо кілька. Натомість занадто скупо описаний світ рослинний і особливо—звіринний, його історія і стан сучасний: про се варто б дати більше.

Книжка дуже щедро ілюстрована—66 ілюстрацій, між ними багато великих, гарних, добре виконаних; кілька лише є таких, що при новім виданню їх треба б перемінити—напр. загальний вид Катеринослава, Харкова; та їх місце властиво в антропо-географічній частині. Взагалі ж ілюстрації добре дібрані і вяжуть ся тісно з текстом. Для одностайности добре було б кинути кілька ілюстрацій і між останні дві глави, що тепер їх не мають (клімат, рослинний і звіринний світ)—можна знайти такі.

Як слабу сторону нинішнього видання треба вказати неакуратну коректу (одначе такі помилки, що змінюють зміст або роблять текст незрозумілим вказані на осібнім листочку), де-які недокладні підписи під образками, і декотрі незовсім відповідні слова, які в інтересах зрозумілості, особливо для читача з Росії, та чистоти мови треба було б при новім виданню замінити иньшими; таких слів не багато, і справити сі маленькі дефекти мови та коректу буде зовсім легко.

Мапа зладжена спеціалістом-географом, Вол. Гериновичем, і з гідрографічного та орографічного становища відповідає, правдоподібно, всяким вимогам; але написи писані не дуже різким письмом, і є в них і неправильности в назвах; етнографічні контури не зовсім докладні на заході в Карпатах і на півночі в Чернигівщині; не конче доводити етнографічну межу й на сході до каспійського побережа.

Та все се, повторяю, річи другорядні. Книжка дуже добре зроблена, з любовю видана; дрібні недогляди буде легко справити при новім виданню. Побажати тільки, аби як найширше пішла вона між нашу суспільність, між шкільну молодіж і дітвору, між селянство і міщанство, ширячи ту теплу любов до свого краю, яким вона перейнята.

Мих. Грушевський.

Українсько-руський архив, видає історично-філософічна секція наукового Товариства імени Шевченка, т. V—*філологічні праці Івана Могильницького*, видав Михайло Возняк, Львів, 1910. Ст. VIII+240.

В сей том праць Могильницького війшли „Вѣдомѣсть о Рускомъ языкѣ“ (1—70 ст.) і „Грамматика языка славеноруского“ (71—240 ст.).

Перша стаття була друквана в скороченню по польськи в 1837 і 1848 і по російськи в ЖМНПР. 1838 та в Записках о Юж. Руси Кулша. Як на першу пробу галицького очитаного патріота була се річ дуже добра, одначе нині має вона значінне тільки історичного матеріялу (се взагалі перша розвідка в Галичині, в якій автор виступає в обороні самостійности української мови). Не лиша доля випала й граматиці. Вона оперта на Смотрицькім (1619 р.), Ломоносові, Добровскім і Мразовичу; мова обох робіт іще макаронічна, особливо багато польонізмів і церковно-славянського елементу. А що граматика лишила ся по нинішній день тільки в рукописі, тож в своїм часі не мала найменшого впливу на галицьких грамотіїв, хиба що на одного - другого граматика. Супроти того вся діяльність М-ого, як історика і граматика галицько-української мови, зводиться до незначних границь впливу. Зате не мале його значінне на полі суспільно-священничої діяльності в Перемищині в 2-ім десятку XIX в.

Видане сього тому попередила студія д. Возняка з докладним оглядом змісту обох праць М-ого в Запис. Наук. Т-ва у Львові т. 89 ст. 113 — 143 і 90 ст. 33 — 79. На нашу думку, дослідники даного періоду галицько-духового життя заглядатимуть частійше до студії д. Возняка, як до виданих праць Могильницького. Видавцєви належить признати, що не пожалів труду і уваги при виконаню свого завдання; побажати тільки, щоб на будуче не занадто одушевляв ся малоцікавими матеріялами про його externo: краще переробити сей матеріял самому, а читачєви дати живу студію.

І. Свеніцький.

Грицько Чупринка. *Метеор.* Пролог Олекси Коваленка. Київ, 1910, ст. 31. ц. 15 коп.

„Метеор“ — збірничок поезій. Маленька книжка, але про неї можна говорить багацько. Муза Г. Чупринки — „муза кривавого сміху“ і мрійности — зявище в нашій поезії передовсім оригінальне, виключне. Ні порівнювати, ні шукати хоч далеких аналогій сій музі в українській поезії не можна. Після збірника „Огнецвіт“, який відбиває кілька окремих настроїв і тендецій в думанні поета — „Метеор“ представляє черговий щабель розвитку і безпосередно вяжесть ся до настроїв, відбитих в кінці „Огнецвіту“: якийсь розлом в душі поета, шукання-питання зеленої рути, кидання сюди-туди під впливом однієї сили — шукання гармонії. Ніби звязують ся порвані нитки:

Все, що згублене до вни:
Я знизю в чудову низку—
По перлині, по зернині,
Риска в риску, бризка в бризку.

В ніжних творах покажу я
Образ світлої Богині,
Воскрешу я, воскресну я
Все, що втрачено до вни.

Але сей процес відбуваєть ся крайно хоробливо. Прокляття, вигуки, одчай, смертні передчуття, обуренне — все се переплітаєть ся з тихою мрійністю, любованнем природою, виграваннем на тонких струнах чуття. Кріз таку мережку вихоплюють ся звуки сили, радістні поклики або сумніви, дуже тривожні передчуття.

В нічку темну жду я менту.
Блиску цвіту - Огнецвіту,
Щоб чудову легенду
Показать реально світу.

Я найду огонь розради,
Квітку вічної утіхи
І ві духи, ві дріади
Там не встануть для поміхи!

І не встигли ущухнути звуки сієї віри, сієї мрійної сподіванки, містичного передчуття, як насуваєть ся сумнів:

Тільки-ж, щастя, де ти, де ти?	Краще-ж в солоді шукання
Що-ж, як ти не в Огнецвіті?	Вік витворювать примари,
Я гублю твої прикмети,	Краще муки і страждання
Млою ночі оповиті.	Ніж розбиті дивні чари!..

От і підстава усїєї песімістичної мрійности поета. Краще дурити себе поезією, ніж прозою. Се давня філософія, висловлена ще Пушкіним:

Тьми низкихъ истинъ намъ дороже
Насъ возвышающій обманъ.

Глибшою причиною страждань поета, яку він пильно ховає, може бути трагічна любов („Ой на що ти, моє серце, так трагічно полюбило?“). На се є натяки і в „Огнецвіті“. Але ґрунтом усього життя стремлінь — бажання краси, універсальної, повної ріжнотності. Краси природи для поета не вистачає, бо душа переросла природу: хочеть ся її облагородити, перетворити, в її житті віднайти вищий розум, глибший зміст, а не одну красу спокійної фізіології. І тут поезія Чупринки має дивну силу. Аристократизм — така основна прикмета усїєї його поезії, але він виявляєть ся особливо в процесі діалектичного перетворювання природи в життя. Природа мусить стати життем, а не декорацією його.

Що муза Г. Чупринки така неспокійна, тому є причина. Муза поета — се його натура, природа. Яка ся, така й муза. Природа поета ніяк не вкладаєть ся в рамці сучасного життя і попадає в таку ситуацію, яка її губить. Про свою музу сам поет каже:

На оргії дикі я часто водив
Ії — Найсвятішу утіху,
І поруч себе, як повію, садив
Для глуму й кривавого сміху.

І вона, розумієть ся, в сій непочесній ролі губила свою красу, принадність, лише могла придбать сили протесту і ненависти до сучасности. Тільки мрійність очищує, будучність кличе, дає насолоду. Після таких мандрів в сферу фантазій поет почуває себе добре:

Як тільки ж звертаюсь я знов до життя	Я знов тоді бачу примару біду
І вношу розвагу і втіху.	І, мов од себе незалежний,
Н'єні промовляє Богиня моя:	З сльозами і сміхом кривавим іду
— Я муза кривавого сміху.	В вертепи гріховні бентежні.

Муза не дозволяє миритись з сучасним життем. Коли поет тільки про се згадає, то вона зараз ніби отвержеує: „Я муза кривавого сміху“ і, значить, не забувай свого обовязку: одкидати сучасне життя, весь його зміст. І коли вже нема мрій, а сучасність принципіально огидна, тоді ото — „в вертепи гріховні, бентежні“. Тоді ото пропадає ввесь аристократизм поета, — власне лишаєть ся в віршах, а в вертепі — царство глуму. Се й характеризує музу Чупринки яко трагічну, без надії одужати. Бо немає в його музі творчої дисципліни, творчої волі. Підноситься в гору його муза вміє, але не вміє там лишитись, і добровільно сплигує відтіль вниз. Дух руйнування без інстинкту будування, — така основна прикмета його музи, і в сїм ввесь трагізм.

Се й виявляєть ся на практиці: глум, сміх, епіграми, але без мети, а так: „бунт для бунту“, як каже сам поет. Українство його зовсім

стало на ґрунт безґрунтовности: „Я кину лозунг — бунт для бунту“. Се стихія руйнування. Причин для кидання таких лозунгів життє дає багато, але по-за сим є ще й причини робить бунт для будування, для творчости, для краси. Сих причин, підстав Чупринка не бачить, бо... нема в його музі творчої дисципліни... Се прикмета всіх художників-індивідуалістів: вони малюють картини, а потім палять їх, пишуть поеми — і палять, будують храми і потім самі-ж їх руйнують. Вони, як метеори, зривають ся з своїх орбіт, вибивають ся з колій свого природного руху, падають і... гаснуть. І хай Чупринка не запевняє, що метеор — то „таємний дух творіння“. Ні, метеор дух дїзгармонії; хоч і ефектовний, але фальшивий звук світової сімфонії. І красою його падання можна захоплюватись, але наслідувати йому — можуть тільки ті, що не хотять прийняти участь в світому концерті, не хотять стояти на висоті, призначеній їм природою, а зривають ся стрімголов униз; „бунт для бунту“, дїзгармонія для дїзгармонії, значить — китайська музика. В сій прикметі художників руйни я вбачаю отсутність вищої гордості, вищого аристократизму.

Про стилістичні хвиби „Метеора“, русізми, невдалі неологізми, недбалу коректу — говорити не буду, залишаючи се спеціалістам. Про „пролог Олекси Коваленка“ те-ж краще не буду говорити.

М. Сріблянський.

Олекса Коваленко „Золотий Засів“. Українське видавництво „Ранок“. Київ 1910 р. 128 ст. ц. 75.

Навряд хто небудь, не з обовязку рецензента, дочитає до краю книжку д. Олекси Коваленка: такі сі порожні вірші важкі, мов наляті нудьгою. І трудно уявити собі, чим, власне, продиктована літературна праця автора, який саме стимул його творчости? Не можу навіть сказати, що з патріотизма збагатив він літературну українську ниву своїм „Золотим Засівом“, а найпевніша гадка буде цілком протилежна сьому: своїм недбалством до української літератури, до усіх вимог мистецтва і смаку ординарної людини можна тільки зясувати появу нової книжки.

Почати хоча б з його передмови „Інтродукції“. Се — од початку до кінця — глузування над людським розумом, над всіма простими поняттями можливого й ганебного, скажу більше: над соромом чоловіка, а не тільки літератора (хоча б і з десятого щабля). Чемна і вихована людина ніколи не дозволилаб собі виступати на очи громади з подібними „Інтродукціями“. Се не є навіть компромітація української літератури, бо виходить за межі нормального і можливого. І тим більш досадно, бо Олексі Коваленку всі українські органи вже вказували на дичину його передмов, але він з якихсь дивних мотивів іґнорує всі вказівки і ще з більшою настирливістю висовує їх на очи. Мовляв „кажете: не подобаєть ся; добре... А гіршого не хочете?“ — І знову засіває україн. ниву шкідливим зіллям.

Перший вірш якось не стосуєть ся до останніх, так він написаний по людському і з таким поетичним надхненням:

„Смійте ся, квіти страждання,
Смійте ся, зерна надій,
Повні жалю і ридання
На риллі дорогій.

Землю закрасите пишно,
Люди зрадіють в журбі,
Стане на серці їм втішно
В переможній боротьбі.

Зійдете ранком весняним ;
Грітиме сонце в той час,
Ніжним промінням коханим
Цілуватиме вас.

Смійтеся, квіти отрути,
Смійтеся, зернятка зла :
Вітрам грізним вас не здуть
Із живого стебла!

Здається, що вірш сей вилив ся з під иньшого пера, і можна не вагаючи ся сказати, що він має більш вартости за останню решту книжки. Правда, єсть ще два три вірші, що мають відношення до поезії, але решта — якесь сумне непорозуміння. З ліпших можна вказати : „Прихід весни“, „В літню ніч“, „Осіній сум“. Стільки ж віршів: туди-сюди. Але вкупі з першими, вони вряд чи наберуть і десяту частину книжки. Остання більшість продиктована не тільки не поетичним настроєм, але навіть не гармонією з вимогами льогіки і здорового зміслу. Кажуть, що в хвилини великого надхнення чоловік губить владу над своєю мовою. Тоді до нього промовляє геній і поет тільки переказує надхнення; коли так, то геній з д. Ков-ка говорить частенько, бо часто він промовляв таке, що не можна і второпати; наприклад:

„Черейний любий промінь
Нижє раду́гу пісень...“

або:

„Мов брата обняла
В красі німії...“

Але що особливо характеризує поета, як людину без міри, то се — порівняння. Прямо иноді млюсно робить ся від його паралелів:

Мов лілія віжна,
Мов сонце, ясна,
Гнучка, білосніжна,
Дзвінка, мов весна...

Де пройдеши — там зорі,
Де станеш — там сміх,
Мов хвиля ва морі,
Чаруєш ти всіх.

На тебе дивитись,
Мов небу служитись,
У щасті молитись
Для радощів жить...

Твій піжний цілунок
Од раю миліш...“

При всьому сьому поет турбується за для однієї рифми. Ось що дійсно являється осередком його поезії! Рифма. Для неї він готовий втопити і поетичність, і здорове поняття, і все. Аби була рифма. Вона иноді примушує його одмовитись в другому рядку від того, що сказав він в першому:

„Щось таємне невідоме,
Кличе в далечинь мене
Наче ріднє і знайоме.

(„Голос таємности“. Підкреслюване скрізь мое. К.)

Можна б привести скільки завгодно прикладів, де слова становлять ся виключно за для рифми, а не вицливають з сути вірша, не являють ся, так мовити, зовнішньою формою думки, фантазії.

Загальне вражіння від книжки О. Коваленка чогось механічного, збудованного потом і коптілою працею, а не дужим розмахом душі; хоча поет і вигукує в одному місті:

„Щирих я кличу з собою
Пити кохання красу !

Грайте, гуляйте. шалійте.
Будьте парями життя !
В щасті зо мною пийте,
Пийте з криниці чуття !

Та сам автор не йде по показанному шляху.

Тоньші нюанси чуття йому невідомі; він тільки знає про них, а

не чуває їх. Напр., оглядаючись на українську ніч, чи міг би справжній поет сказати так: „Навколо спокій *надзвичайний* і чути *серця перерби*“ („Українська ніч“). Дійсно О. Коваленко рідко чуває щось більше як: „поїзд котить ся, гуде“, та „як серце в грудях беть ся“.

Механічність і зовнішність — ось що характеристично для літературної продукції О. Коваленка. Поезія виростає з душі людської, а не з окружного, як напевно гадає автор „Золотого Засіву“. І скільки б він не бачив поетичного і великого навкруги себе, — і місяць, і зорі, і сонце, і тучи — поезія не вродить ся, коли нема відповідного ґрунту в душі. Через те поет майже завсідги за впливом звертає ся до зовнішніх ефектів; так, аж занадто часто повторює однакові строфи, користуючись вказівками елементарної словесности тим, ще повторюванне зміцнює вплив; музику творить не силою уяви, а таким чином: „думоньки, думи; квітоньки, квіти; чароньки, чари, мовонька, мова і т. д. — все засоби технічні, а на сьому не може вирости ніяка поезія, бодай з техніка майстер був найперший.

Поет майже завсідги оперує найбільшими і найвищими речами: „Злото сонця, щастя раю і небесна височінь, — все нагадає про тебе...“ — Чпляючись завше за великі і високі речі, автор думає сим збільшити свою поезію, повисити її вартість. Але даремно. Не можна зробитись вище, коли безперестанку дерти ся на сонце, або глибоким, — через глибину моря і т. д. Головне те, що вірші О. Коваленка виливають ся не від *повноти* серця.

I. *Кочіви.*

Весільна ніч. Львів 1910. ст. 96.

Се заголовок сатиричної брошури, якої автор скриваєть ся під криптонімом Івана Левицького. До самого твору писаного „віршом“, додав автор ще „Слово до сусідів“, та всякі інші додатки, що договорюють те, чого не сказано в „Весільній ночі“. Разом — се пестра мішанина, в якій говорить ся про все що хочете: de omnibus rebus et quibusdam aliis. — Говорити про потрібність чи непотрібність таких сатур, де були-би висміяні всі глупости, які уходять нераз за „літературу“ — я думаю річ зайва. Раз така книжка з'явилась — то вона й потрібна. В чужих літературах можна подибати навіть зовсім показне число таких творів — нераз першорядної ваги. І такі litterarische Grobheiten сповняють велику службу, розбиваючи все літературне законодавство та гієрархію, прочищуючи атмосферу від нездорових випарів літературного „багна“ та борячись за критичну, здорову думку. Такі твори — безпощадні, бо писані кровю серця, в остаточній роспуці, коли ніщо инше вже не помагає.

На жаль сатира „Івана Левицького“ ледви чи принесе таку користь, тому що в сильній мірі пересипана пльоткарством, серед якого розпливають ся й гублять скільки небудь серіознійше зачеркнені ситуації й образи. Він позбирав ті дотепні та іронічні уваги, в яких так любуєть ся наш інтелігент — приятель каварні. В тих увагах містять ся критика всяких слабих сторін наших „батьків народу“, а найбільше всяких літератів, бо ж література — се головне жерело злоби та дотепів чи не цілої України-Руси. Причепити кожному якусь „латку“, забавити

ся коштом другого, — і такими „латками“ густо полатана ціла сатира — „Весільна ніч“. Як автор се робить? Бере, кого хочете, і починає про нього оповідати тоном глумливим, весь час передражняючи його у всім, в чім він виявляє свою „індивідуальність“. Коли він дотепно подасть іронічну парафразу якого-небудь місця з творів Щурата, Карманського або Яцкова — то се буде називати ся доброю „сатирою“, і буде жерелом забави для позіхаючого в каварні патріота. Розходить ся в тій цілій роботі тільки о збуджене чиеїсь веселости — тому в основі своїй такі „віци“ зовсім невинні. Але той усміх стає також що-раз більше злосливий, починає обнюхувати чоловіка і шукає — за падлом! Тоді крутить ся коло всяких чужих „свинств“, пишаєть ся неначе тим, що їх знає і починає про них говорити притишеним голосом, натяками. Се також забава, не така вже невинна — а всеж таки забава!

Я думаю, що так тільки й можна брати сю „сатиру“ — як жерело для сміху і забави з наших літературно-громадських обставин. Тому всякі дотепи та смішні передражнявання можуть здобути собі велику популярність, тільки часом викликаючи злобу на автора за його „нескромність“ та язик... Але чи се ціль сатири? І чи варто для такої ціли трудити ся? Для пообідної розривки ситого патріота? А власне такою патріотичною розривкою зістаєть ся сатира Івана Левицького. Ніякого зеркала суспільности він не наставляє, не виявляє ніякої принципіальної позиції, не стає взагалі на ніяке серйозне і принципіальне становище — а бавить ся! Він боїть ся вистрілити — у свого! Хочє до кінця бути „патріотом“, навіть в сатирі. На самім початку передмови так і стоїть наука для тих, що хотіли-би іти дальше від нього: „Русини повинні нищити своїх ворогів інородців, а до себе мають іще час стріляти з бровнінгів. Поки-що стріляймо з каламарів“. Добре, тільки така стрілянина буде хіба неестетичною забавою, і більше нічим. А річ не в забаві, такій як авторова, що сам „не згадає кого і за що скаржить“, — а в тім, щоб так милувані автором патріоти були вже раз серйозними людьми! І тому поки-що треба власне не такої стрілянини.

М. Євшан,

Мин. Торг. и Пром. Отд. Пром. Сводъ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ за 1908 г. Спб., 1910, ст. 50+159.

Міністерство Торгу й Промисловости ще й досі зістаєть ся на позиції недовіря до громадянства, й знов маємо перед собою не поодинокі звідомлення окружних фабричних інспекторів, а схематичний „Свод“, де індивідуальні риси кожного окремого округа затерто й замазано дуже старанно. Хоч ми вже звикли до сього, а про те миритись з такою незрозумілою „конспіративністю“ дуже трудно, бо для того, щоб тепер представити собі картину робітничого життя в однім яким-небудь краї, прим., на Україні, доводити ся перерити цілу купу зайвого матеріалу, й все ж у результаті картина виходить абстрактна, а часом і мало правдоподібна. Та неможливо „противу рожна прати“, й доводить ся задовольнятись хоч тим, що міністерство ласкаво зволить давати.

За 1908-й рік воно знов зволило дати „Свод“ трохи повнійший проти попереднього (див. мою рецензію в VII кн. „Л.-Н. В.“ за сей рік).

Тут маємо де-які нові таблиці, пояснюючий текст також трохи побільшено. Очевидно, редактори „Сводів“ роблять усе, що в їх силах, аби як-найповніше використувати доручений їм матеріал. Доводить ся дякувати їм за се.

Переходячи до перегляду числових даних, наведених у черговім „Своді“, ми насамперед новинні зупинитись на відомостях про число підприємств і робітників, підлеглих фабричній інспекції. З кінця 1908 року було отже:

губернії	Число підприємств, підлеглих фабричній інспекції.	Число робіт- ників у сих підприємств.
Волинь	343	19.829
Київщина	481	65.075
Поділля	279	30.008
Полтавщина	244	9 200
Таврія	145	7.907
Херсонщина	557	32.950
Чернігівщина	299	23.520
Катеринославщина	330	26.653
Харківщина	301	37.900
По всій Україні	2 779	253.042
По всій Росії	14.985	1.808.109

Порівнюючи наведені відомости з аналогічними відомостями за попередній 1907 рік, ми бачимо, що число підприємств на Україні в 1908 р. зменшилось на 212 (у 1907 р. було 2.991), а число робітників у них — на 7.517 (було 260.559). Разом з тим, по всій Росії число підприємств протягом 1908 р. зросло на 100, але за те число робітників також зменшилось на 3.158. Виходить отже, що промислова кон'юнктура в 1908 р. була загалом на Україні значно гіршою, ніж у цілій Росії, бо ніякими іншими причинами, які тільки лихою кон'юктурою, не можна пояснити такою значного зменшення числа підприємств і робітників, підлеглих фабричній інспекції. Дійсно, 1908-й рік ознаменував ся на Україні давно небувалим економічним кризісом, що в свій час нами й було зазначено в статі „Економічне життя України в 1908 р.“, уміщеній у I кн. „Л.-Н. В.“ за 1909 рік. Закривались фабрики, банкрутства руйнували ринок, робітники відправлялись тисячами. Одначе, в рецензованім „Своді“ знаходимо тільки глухі натяки на се, причім увесь тогочасний український кризіс описано в 27 дружованих рядках і охарактеризовано двома прикладами: кризісом у металургічній промисловості Катеринославщини й в ткацькій промисловості Чернігівщини. Розуміть ся, таких сумних курйозів не могло б бути, як би міністерство зволило опублікувати оригінали звідомлень Київського й Харківського окружних фабричних інспекторів (усі українські губернії входять у склад двох фабричних округів: Київського й Харківського).

Діяльність фабричної інспекції в сім році була така сама, як і попереднього часу. Фабричні інспектори розглядали скарги робітників на підприємців і останніх на робітників, доглядала за порядком на фабриках, оглядала фабричні котли, реєструвала нещасливі випадки тощо. Діяльність інспекції що до розгляду робітничих скарг висловила ся у таких числах:

губернії	Число випадків скарг і прохань	Число робітників, що подавали скарги й прохання	Число робітників, скарги яких інспекція відкинула	Число робітників, скарги яких розглянуто й схилено взаємною угодою	Число робітників, скаги яких зоставлено без наслідків або наслідки невідомі	Число робітників, скарги яких часті задоволено, почасти не задоволено
Волинська	101	338	18	227	61	32
Київщина	952	2 231	322	1 270	530	109
Подільська	41	45	20	18	5	2
Полтавщина	171	330	43	178	97	12
Таврія	170	511	214	167	65	65
Херсонщина	876	3 399	277	1 849	424	849
Чернігівщина	49	106	9	66	28	3
Катеринославщина	523	1 282	120	605	371	186
Харківщина	347	833	103	557	127	46
По всій Україні	3 230	9 075	1 126	4 937	1 708	1 304
По всій Росії	25 195	128 651	20 030	74 181	24 463	9 977

Докладніший аналіз наведених в останній таблиці чисел знов потвержує зроблений вище висновок про лиху економічну конюнктуру, що була в 1908 р. З порівняння першої рубрики таблиці з аналогічними даними за попередній 1907 рік ми бачимо, що число скарг у 1908 р. зменшилось на 195 (у 1907 р. скарг було 3.425), а число робітників, що подавали скарги, зменшилось на цілих 2 505 (було 11.580). Чи означає се зменшення, що підприємці в сім році стали краще поводитись з робітниками й давали менше приводів до скарг? Ні в яким разі. Просто робітники, пригнічені кризісом і безробіттем, багато образ і утисків дарували підприємцям, боячись позбавитись свого останнього заробітку. Се потвержуєть ся також зменшенням числа робітників, що подавали „неосновательні“ скарги, на цілих 423 (було 1.549), тоді як загальне число скарг зменшилось тільки на 195. Очевидно, робітники в сім році скаржились чинам фабричної інспекції тільки в тих випадках, коли правда вже западто була в очи, й фабричним інспекторам, не зважаючи на їх велику прихильність до підприємців, доводилось признавати робітничі скарги „основательними“ частійше, ніж вони се робили в попереднім 1907 р.

Ще яскравіше встає перед нами картина становища робітників на Україні в 1908 р., коли переходимо до розгляду причин-приводів, через які подавали ся скарги. У „Своді“ всі такі причини поділено на 24 рубрики, р. 1907 на Україні зареєстровано було тільки причини 23 категорій, бо скарг на truck system (рубр. 14) не було. Сього-ж року маємо вже на Україні й зловживання сеї категорії, так що Україна в 1908 р. заповняє всі відповідні рубрики.

На першій місці серед усіх причин до робітничих скарг стоїть дочасна відправа — 1.835 випадків, з яких інспекція признала 1.096 законними. Попереднього року на першій місці стояли скарги на низькі заробітки, а тепер центр пересунув ся в инший бік, бо підприємці через кризіс, відправляли робітників, не рахуючись ні з умовами, ні з законами. Друге місце займають скарги на несправедливе обчислення й зменшення заробітку (1.625 приводів, 559 законних); і ся рубрика пересунулась з п'ятого місця на друге, що знов свідчить про лиху конюнктуру сього року, бо відправи й зменшення заробітку — се головніші

попутчики економічних кризисів. На третім місці стоять скарги на невчасний виплат і затримування заробітку (1.222 приводи, 860 законних); ця рубрика також пересунулась з четвертого місця на третє.

Далі йдуть такі причини до скарг: незадоволеність сумою, виданою за втрату здоров'я, або небажане видати таку суму (797 приводів, 316 законних); зменшене робочого часу (480 прив., 445 зак.); інші утиски, зв'язані з довжиною робочого часу (459 прив., 336 зак.); несправдливі записи в роцотних книжках (450 прив., 429 зак.); незаконне позбавлення заробітку після хвороби, довголітньої служби то-що (425 прив., 124 зак.); лихе поводження і бійка (284 прив., 99 зак.); низькі заробітки (257 прив., 49 зак.); небажане видавати лікарську допомогу (254 прив., 69 зак.); незаконні вичоти (185 прив., 178 зак.); примушуване до надобовязкової праці (172 прив., 46 зак.); небажане видавати роцотні книжки й контромарки (140 прив., 119 зак.); несправедливі штрафи (138 прив., 62 зак.); невідача паспортів (128 прив., 96 зак.); недодержання умов що до харчу (115 прив., 104 зак.); невідача свідоцтв про попередню службу (121 прив., 81 зак.); примушування брати замість грошей харч і крам (100 прив., 4 (?) зак.); примушування виконувати іншу працю (64 прив., 51 зак.); невідача допомоги з штрафного капіталу (41 прив., 22 зак.); несправедливий продаж із фабричних крамниць (15 прив., 1 (?) зак.); недодержання умов що до забезпечення помешканнями (13 прив., ні одного законного) і, нарешті, всякі інші причини (1.910 приводів, 855 законних). А всього причиною до скарг у 1908 р. послужили 11.228 приводів, з яких 5.896, або коло 53% інспекція признала законними.

Маючи докладні відомости і про число скарг, і про приводи їх, можна вияснити й відношення фабричної інспекції до робітників у 1908 р. З перегляду сих відомостей переконаємося, що в сім році українські робітники мали в особі інспекції ще більш проблематичну оборону, ніж у попереднім 1907 р. Насамперед, кидається в очі низький процент скарг, признаних інспекцією законними. У 1907 р. законними признано все-таки більше 60 проц робітничих скарг, тоді як у сім році законними признано ледве 53 проц. Вище ми бачили, що в сім році робітники дуже обережно скаржились на своїх підприємців, зупиняючись тільки на важнійших утисках, а дрібніші зоставляючи на волю бо-жу". Значить, процент законних скарг у сім році має би бути значно вищий, а не навпаки.

Далі, наслідки розгляду скарг представниками фабричної інспекції також лишаться бажати кращого. З 9.075 робітників, що подавали скарги, 1.126-м відмовлено „по неосновательности“, а 1.708-м зведено податись кудись инше або й зовсім невідомо, чим їх скарги скінчились. Значить, треба виключити з обрахунку $1.126 + 1.708 = 2.834$ робітників. Ще треба виключити з обрахунку коло половини тих робітників, скарги яких почасті задовольнено а почасті незадовольнено. Вийде отже, що дійсну допомогу мали од представників інспекції щось коло 5 тисяч робітників — число надто мізерне. Але яка то була поміч? „Состоялось миролюбивое соглашение или устранень поводъ жалобъ“, — се формула настільки туманна, що трудно під нею побачити щось конкретне. Взагалі, сей розділ „Сводів“ найменш задовольняє зредакто-

вано. Ї можна тільки побажати, щоб надалі результати розгляду скарг описувались більш докладно й детально.

Зате цілком инакше ставить ся фабрична інспекція до підприємців. Коли до робітничих скарг вона занадто пильно придивляеть ся, чи не знайдець ся там якої небудь зачіпки, щоб скаргу можна було признати „неосновательною“, то на зловживання й одверте ламанне фабричних законів з боку підприємців вона дивить ся буквально „крізь пальці“. Закон обов'язує фабричних інспекторів час від часу навідуватись на фабрики. Виконуючи так-сяк сей свій обов'язок, інспектори інколи заглядали й в сім році на фабрики й, при всій своїй прихильности до фабрикантів, не могли не бачити, що там далеко не все „обстоить благополучно“. Дійсно, протягом року сами інспектори зареєстрували на Україні 4.579 випадків ламання закону з боку фабрикантів. І що ж з того вийшло? Майже нічого, бо протоколи складено тільки в 315 випадках. Инакше кажучи, коло 93 проц. усього числа випадків зловживань і ламання закону пройшли для фабрикантів безкарно.

Та може то були випадки незначні, за які несправедливо було б карати фабрикантів? Нічого подібного. Зареєстровано на Україні 1.696 випадків недодержання уставлених законом формальностей, а протоколи складено тільки в 98 випадках. Далі, ламали фабриканти закони про роцотні книжки (690 вип., 46 протоколів), про парові котли (663 вип., 94 проток.), про охорону життя, здоров'я й моральности робітників (661 вип., 38 проток.), про зарібну плату (260 вип., 5 проток.), про довжину робочого дня (165 вип., 12 проток.), про штрафування робітників і про штрафні капітали (61 вип., ні одного протокола), про користування працею дітей і жінок (46 вип., 6 проток.), про фабричні крамниці (6 вип., ні одного проток.) й всякі інші фабричні закони (341 вип., 16 протоколів). Так справедливо й безсторонньо виступує російська фабрична інспекція своє основне завдання — посередництво між працею та капіталом і охорону першої від надмірної експлоатації останнього...

Дуже цікаві данні знаходимо в сім „Своді“ про число нещасливих випадків з робітниками в 1908 р. В українських губерніях загалом зареєстровано фабричною інспекцією 8939 нещ. випадків, з яких 60 випадків скінчились смертю робітників, а решта — іншими наслідками. На поодинокі українські губернії припадає від 77 (Таврія) до 2.965 (Катеринославщина) нещ. випадків і від 1 (Таврія) до 15 (Катеринославщина) смертей. Цікаво тут, одначе, те, що інспекція перевела слідство тільки в 928 з сих випадків, себ-то в 10,4 проц. загального їх числа. Попереднього року інспекція все ж перевела слідство в 11% усього числа нещ. випадків на Україні, а з сього року число досліджених випадків уже зменшилось на 0,6 проц. Очевидно, що своїм обов'язком інспекція вважає досліджувати тільки ті нещ. випадки, що кінчають ся смертю робітника (в 1908 р. досліджено 53 випадки з 60), до решти ж випадків інспекція ставить ся байдуже.

Наприкінці наведемо ще де-які числові відомости про штрафи, накладені на робітників українських підприємств у 1908 р. Попереднього разу, наводячи анальоґічні відомости за 1907 р., ми висловились, що такі числа „належать до сфери чистої статистики“. Тепер, одначе, сього вже не можна сказати, бо штрафна статистика 1908 р. може мати не

тільки теоретичне, а й практичне значінне, особливо, коли її порівнювати з числами попереднього року. Отже, зводячи відомости за останній рік в особливу табличку, ми матимемо перед собою таку картину:

Губернії.	Сума накладених штрафів (у карбов.).	На 100 карб заробітку припадало штрафів (у коп.).	На кожного робітника припадало штрафів (у коп.).	Пересічний річний заробіток робітника (у карбованцях).
Волинь	542,17	4,9	6,5	134,43
Київщина	1.891,46	4,4	6,6	149,80
Полілля	571,00	3,6	3,6	104,99
Полтавщина	158,96	5,0	9,0	181,75
Таврія	1.091,43	8,0	30,9	385,64
Херсонщина	1.963,29	3,8	10,7	326,59
Чернігівщина	614,65	3,1	3,5	113,45
Катеринославщина	5.283,84	6,9	28,9	420,77
Харківщина	8.313,01	14,7	29,5	200,94
По всій Україні.	20.429,31	6,0	14,4	224,59

Вище ми бачили, що як число підприємств, так і число робітників, підлеглих фабричній інспекції, значно зменшились у 1908 р. у порівнянні з попереднім роком (число підприємств — на 212 і число робітників — на 7.517). При нормальній стані річей мала б відповідно зменшитись і сума штрафів, однак, в дійсності бачимо щось цілком інше: сума штрафів зросла на 8.574,33 карб., себ-то мало не вдвоє. Окрім сього абсолютного збільшення маємо ще збільшення релятивне: у 1907 р. на кожних 100 карб. робітничого заробітку припадало 5,2 коп. штрафів, а в 1908 р. вже 6,0 коп. — більше на 0,8 коп.; так саме, на кожного робітника в 1907 р. припадало 12,0 коп. штрафів, а в 1908 р. вже 14,4 коп. — більше на 2,4 коп. Очевидно, енергія підприємців у сім році не знала ніяких меж, бо відпорна сила робітників, через кризіс, дуже ослабла, а підприємцям тільки того й треба було.

Пересічний заробіток українського робітника, правда, трохи збільшився в сім році — на 5,59 карб. (у 1907 р. пересічний заробіток виносив 219,00 карб), але все ж він був низчий проти пересічного заробітку російського робітника на 20,07 карб. (той виносив 244,86 карбов.). Таким чином, більша об'єктивна пригніченість українського робітника в порівнянні з робітником загально-російським лишалась у повній силі і в сім році.

Наша рецензія вийшла досить-таки довгенька, але не можна сказати, щоб час, потрачений на неї, пропав марно. Ми знайшли об'єктивне числове потвердження для тих висновків, які нам довелось робити два роки тому на підставі одних тільки непевних газетних звісток і апріорних міркувань. Тепер можна вважати картину економічного життя України в 1908 р. цілком освітленою. Україна в тім році пережила тяжкий економічний кризіс, який найболючіше відбився на українськми робітництві. Дарма, що редактори офіціальних матеріалів сами не подбали про його повне висвітлення: додержуючи принципу — „завдання

казенної статистики полягає в тім, щоб публіка нічого в ній не розуміла“, — вони инакше й не могли зробити. Але їх матеріали, хоч які вони не повні й затемнені, дають змогу кожному бажуючому зробити се самотужки, й в сім значінне рецензованого видання.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ

С. Рудницький Коротка географія України. З 66 малюнками і мапою. Видвництво „Лав“ № 5—7. Київ 1910 р. ст. 152+ мапа. Ціна 75 коп.

Марко Кропивницький. Збірник творів. Том I, частина перша. З портретом автора і 3-ма малюнками. Видання 4-е, виправлене автором. Зміст: Передмова. Дай серцеві волю — заведе в неволю. Невольник. Помирились. Пошились у дурні. По ревізії. Лихо не кожному лиху, ишому й талан. Вуси, Підгоряне. Полтава 1911 р. стор. VII—210 Ціна 1 карб. 50 коп.

М. Л. Кропивницький Підгоряне. Мелодрама у 3 діях. Перероб з галицького. Полтава 1910 р. ст. 86. Ц. 20 коп.

Грицько Чупринка. Ураган. Українське видавництво „Ранок“, Київ 1910 р. стор. 31. Ціна 15 коп

Юр Будяк. Буруни. Київ, 1910 р. стор. 127 Ціна 75 коп.

Проф. Н. Сумцов. Малюнки з життя українського народного слова. Харків, 1910 р. стор. 144.

Х. Майстренко. Івасик-Телесик. Київ, 1910 р. стор. 14. Ціна 3 коп.

Олекса Новаленко. Золотий Засів. Том I, Українське видавництво „Ранок“. Київ, 1910 р. стор. 127. Ціна 75 коп.

Світло. Український педагогичний журнал. Книжка перша. Видвництво „Український Учитель“. Київ, вересень 1910 р. ст. 76. Ц. 40 коп.

Олекса Кирий. П'ідна нива (вірші). Катеринодар, 1910 р. стор. 23. Ціна 5 коп.

Власт. Кароткая гісторыя Беларусі з 40 рысункамі. Вільня, 1910 р. стор. IV+104. Ціна 60 коп.

Януб Молас. Песьні—жальбы. Вільня 1910 р. стор. 123. Ціна 30 коп

Г. М. Бараць Критико-сравнительный анализ Договоровъ Руси съ Византіей. Возстановленіе текста, переводовъ, коментарій й сравненіе съ другими правовыми памятниками, въ частности—съ Русскою Правдою. Київ, 1910 р. стор. XII+ 265. Ціна 1 р. 50 коп.

Бандура. Фантазія на украинскія теми для хора à Caprella свободнаго художника **Гр. Давидовскаго**. Ростов на Дону.